ISSN 2349-9370
Vol. 2 Issue 1
Oct. 2015
Regular Issue

Impact Factor
2015 - 4.226
www.sjifactor.com

Late Dr. Bhau Mandavkar

Research Journal of India

(Peer Reviewed Multi-Disciplinary Annual National Research Journal)

Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445401 (India)

Impact Factor 2015 – 4.226 ISSN 2349-9370

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual National Research Journal for Multi-Disciplinary Studies

Volume 2 Issue 1
October 2015
Regular Issue

Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Principal, Indira Mahavidyalaya
Chairman, Research Centre

Associate Editor
Dr. Veera Mandavkar
Director, Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb

---- Editorial Board ----

Dr. Martand Khupse
Prof. N.R. Thawale
Dr. G.P. Urkunde
Prof. S.Y. Lakhadive
Prof. A.G. Dondal
Prof. D.S. Patil
Prof. R.T. Ade
Dr. B.V. Rathod
Prof. R.M. Wath
Prof. N.V. Narule
Prof. M.P. Rakhunde

Invited Guest Editors

1. **Vikram Raje,** 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. **Vishal Dahalkar,** 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. **Dr. Anita Gupte Patil,** Auckland, New Zealand
4. **Ranjit Raje,** 201/83 Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board

Sonali Dahalkar, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
Prof. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. Santoh Thakre, Ex. Dean, Faculty of Social Science, S.G.B. Amravati Uni., Amravati
Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G..B. Amravati University, Amravati
Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahvidyalaya, Yavatmal
Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhwani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.

Publisher : Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401(India)
E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – **marathipradhyapak@gmail.com**
Telephone: 07201-226147, 226129 Telefax, Mob. Chief Editor: 9422867658 Director 9403014885
Website: **www.indiramahavidyalaya.com** www.researchjournal.net.in

Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606
Cover Page Design & Computer Work : Dr. Pavan Mandavkar

Subscription for hard copy for one year Rs. 500/-

Index

	Guidelines for Authors	Editorial Board	3
	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	4
1	Effect of Yoga on Physiological Variables of School Teachers	[1]Dr. Rajendra Kshirsagar [2]Dr. Santoshi Saulkar	5
2	Plato's concept of Justice and present Scenario	Anand Chokhaji Wele	9
3	Synthesis and Characterization of Cycloruthenation of Cycloruthenated Complexes	[1]S.R. Khandekar [2]K.P. Suradkar	13
4	Comparative of Depth Perception, Agility and Explosive Strength of Shoulder in Different Ball Games: A Study	P.A. Rampurkar	18
5	A Comparative Study of Opinions of Inter-University Level Players and Students of other University Affiliated Colleges, About Discipline	Dr. Durgesh Kunte	23
6	The Comparative Study of Study Habits & Attitude of Inter University Players of Maharashtra	Dr. Suhas R. Tiwalkar	28
7	Inferiority of women in Shashi Deshpande's novel *The Binding Vine*	Prashant S. Jawade	38
8	A Study of Types causes of injury and safety in Judo	Dr. Kadam R.M.	41
9	Mother-Tongue To Enhance English Language	Dr. Neelima S. Tidke	46
10	An Overview of Legislative Response to Domestic Violence in India	Dr. Suprabha Yadgirwar	50
11	Language and communication	Archana P. Tiwari	54
12	Knowledge Management in Academic Libraries	Shubhangi P. Ingole	57
13	प्राकृतिक संसाधनों के संरक्षण मे व्यक्ति की भूमिका	एन.व्ही. नरुले	60
14	स्थलांतर का भारत के विकास में योगदान	प्रा. रोहित एस. वनकर	62
15	मोगलकालीन भारताचा जमा खर्च	प्रा. एन. आर. ठवळे	65
16	साठोत्तरी मराठी कथेची वाटचाल	प्रा.डॉ. अविनाश श. धोबे	68
17	ताण–तणावाचे व्यवस्थापन	प्रा. कु. एम.एम जगताप (दिवे)	71
18	महाविद्यालयीन ग्रंथालय आणि माहिती साक्षरता	डॉ. जी.पी. उरकुंदे	76
19	भारतीय शेती दशा आणि दिशा	डॉ. गोपाल रा. तडस	79
20	मुस्लिम स्त्रियांची शैक्षणिक स्थिती	प्रा. अन्सारी एस.जी.	82
21	ज्ञानेश्वरीतील नववा अध्याय एक चिंतन	शशिकांत वि. काळे	84
22	श्रमयोगी बाबा आमटे	प्रा. रा.तु. आदे	87
23	धार्मिक गुलामगिरीतील भारतीय स्त्री जीवनाचा प्रवास	प्रा. भारती रत्नपारखी (चिमुरकर)	91
24	किशोरावस्थेत माहिती व तंत्रज्ञानाचा होणारा परिणाम एक मानसशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. पी.बी. इंगळे	94
25	मराठी भाषा व संत साहित्य	प्रा.डॉ. अपर्णा अ. पाटील	97
26	लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रवादी विचार	प्रा. डी.एस.पाटील	102
27	पश्चिम विदर्भातील पंधरा वर्षातील शेतकरी आत्महत्या एक विश्लेषण	डॉ. मार्तंड खुपसे	104
28	परिवर्तनाचा क्रांतिकारक महात्मा: बसवेश्वर	डॉ. सी.डी. पाखरे	107
29	भक्तिप्रधान लोकवाङ्मयातील वासुदेव आणि दशावतार	डॉ. पवन मांडवकर	110
30	महानोरांच्या कवितेतील वेगळेपण	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	115

31	सामाजिक न्यायाकरिता आवश्यक असलेली मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याची मूळ रूपरेषा	प्रा.डॉ. आर.यु. हिरे	120
32	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक : भारतीय राज्यांमधील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीतील असमतोल	प्रा. अजय वि. तगलपल्लेवार	125
33	पूर्वशालेय अवस्थेतील बालकाचे आहार आयोजन	प्रा. बबीता अनिल हजारे	129
34	गुन्हेगारी प्रवृत्तीची कारणे व उपाय	प्रा. डॉ. बी.व्ही. राठोड	132
35	किशोरावस्थेतील मुलींसाठी समतोल आहाराचे महत्त्व	प्रा. सरोज यादवराव लखदिवे	136
36	किरकोळ क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक	प्रा. माधुरी पंडितराव राखुंडे	139
37	अन्न सुरक्षा विधेयक आणि त्याची अंमलबजावणी	प्रा. आर.एम. वाठ	142

Guidelines for Authors

Research Journal of India is a Peer Reviewed Annual National Research Journal for Multi-disciplinary studies of various faculties.

Vision and Mission of Research Journal is to provide momentum to research in the all areas like analytical, competitive, survey, contemporary issues and quality control.

Call for Research Paper

1. Paper on all subjects and areas will be accepted in English, Hindi or Marathi.
2. Paper should be **A 4** size with 1.25 inch margin on each side.
3. No header & footer should be given.
4. Text should be in **Times New Roman** type with font size **11** in English and **Krutidev 50** type with **14** font size for Hindi/Marathi and should be computed in MS word only. PDF files will not be accepted.
5. Font size for Title of Paper 22 bold for English and 28 bold for Hindi/Marathi, Name of Author in 12 bold for English, 16 bold for Hindi/Marathi, address in 11 for English, 14 bold for Hindi/Marathi & Subtitles in 14 bold for English and 18 bold for Hindi/Marathi. For Marathi and Hindi articles Krutidev 50 font should be tatally bold for all matter.
6. Spacing should be **single**. Alignment for paper & headings should be justified & centered for title of paper & name of writer with address.
7. The first page should consist of title, name(s) of author(s) with designation, department or college with full address, contact numbers and mail id at the centre below title.
8. Introduction, review of literature, background of study, methodology, objectives, purpose, hypothesis, significance, findings and discussion, analysis, conclusion, recommendations may be given wherever required.
9. References list should be alphabetized at the end of research paper.
10. Tables & figures should be cited in the text in consecutive numerical order. Each figure should have concise and informative caption.
11. Maximum limit is 2500 words or 5 pages. Abstract should be up to 150 words followed by 4-5 key words. Paper exceeding 5 pages will be charged Rs. 100 per additional page. Only abstract or paper less than 3 pages or without references will not be accepted.
12. Authors have to send research paper by e mail at: **marathipradhyapak@gmail.com**

11. Editorial Board's Decision will be final.

13. The copyright of all accepted papers will vest with **Research Journal of India.**
14. International Guidelines for writing of research paper are to be strictly followed.
15. Date of Publishing is 1[rst] October each year and papers will be accepted up to 15th August.
16. Fees to publish research paper is Rs. 700/- to be deposited in A/c No. – 60175373000 of Bank of Maharashtra, Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC code - MAHB0000047 in favour of **Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre.**

❖❖❖

From the Bench of Editor

Research has a very vital role in academic and scientific domain rather it works to acquire social sensibilities and network in force for researchers and scientists. It offers tools and applications for the researchers to collaborate and contribute to drive the progress of nation. The renowned scientist A.P.J. Abdul Kalam had made a lion shared contribution in the field of science moreover technology. Abdul Kalam served as India's President, explored the scientific and political life brought a new dimension in the research & technology.

Dr. Kalam an ardent nationalist, called as the 'Missile Man' of India, took interest in Indian classical Music, contemporary literature, reading Bhagwat Geeta, more than that he researched his life in his biographical writings. In his literary pursuit, there are four credentials books translated in many Indian languages & made significant contribution in the world of literature & research. His role as a researcher is almost important in Indian Nuclear Programme. He built up Indian military strength, and freed itself from the thread of domination by the outside forces.

Abdul Kalam was born and brought up in Rameshwaram, an island of Tamil Nadu in a boat owner family. His childhood was both economically and emotionally secured. After schooling at Rameshwaram elementary school, he studied aeronautical engineering in the hope of becoming fighter pilot. He failed in it; taking inspiration from failure, he made an unparallel career as a 'defense scientist'.

He was awarded with Padma Bhushan, Padma Vibhushan and the height civilian award Bharat. Such a visionary leader and former president collapsed while delivering a lecture to student in Indian Institute of Management died in Shillong. No doubt his sudden passing has left nation bereaved.

Throughout his life he elevated research, new inventions and innovations in scientific and technological word. Being a researcher and Indian it is our moral duty to pay tribute to this great man who devoted his entire life for research, nation and service of mankind.

This issue of **'Research Journal of India'** is dedicated to Dr. A.P.J. Abdul Kalam.

- **Dr. Pavan Mandavkar & Board Of Editors**

❖❖❖

(All rights are reserved with the Publisher & Editorial Board. The opinion expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary matter in Kalamb Court only.)

Effect of Yoga on Physiological Variables of School Teachers

[2]Dr. Santoshi Saulkar
Physical Instructor
Vasantrao Naik Agri. Biotech College
PKV, Yavatmal
Mob. 8177838255
E mail: santhoshisualkar@gmail.com

[1]Dr. Rajendra Kshirsagar
Principal
Date B.P.Ed. College
Yavatmal
Mob. 9420118622
dr.rmkshirsagar@yahoo.com

Abstract:

The purpose of this study was to examine, the effect of yoga on physiological variables of 100 school teacher of Amravati city. Their age ranging from 30 to 40 years, which were randomly selected from school of Amravati (Maharashtra). The necessary data were collected by various instruments. One year yoga training program have beneficial effect on physical fitness components and physiological variables age group. “F” test was applied for analyzing the data. Positive effect among the school teacher was observed on Fat%, Hb, Systolic B.P. Diastolic B.P. and Pulse rate.

Key Words: Hemoglobin, Systolic B.P. Diastolic BP, Pulse Rate.

Introduction:

Physical fitness has been acclaimed one of the essential requirements of personality development. Yogic practices particularly the as soon as are also employed for developing physical fitness and building health of the individual. Yoga is the said to be indispensable of the ultimate accomplishment in life. Today’s modern life style is completely changed from ancient life style. The overall development of human beings becomes successful in making him proper, self dependent and ideal. Society facing problems because of unemployment, tension, false offers, etc. yoga is base of positive thinking and healthy living style of on individual. According to the interest of people many changes are made in yoga asana and pranayam and because of this people are making maximum use of yoga. Today yoga has become the subject of fair from the household lady to the working ones.

Purpose of the study:

The purpose of the present study was to the Effect of yoga on physiological variables of school teacher

Methodology:

To accomplish is present study was conducted on 100 female school teacher which were randomly selected from various school in Amravati 100 female subject divided two groups of 50 school teacher in each. One is treated is experimental and second is control group. There age ranging from 30 to 40 years.

Criterion Measures:

The subject were tested on the selected physiological variables as per the slandered procedures.

1) Hemoglobin – Himoglobinometer (gm / cc)
2) Blood pressure (systolic diastolic) – spigmomnometor (mm.Hg)
3) Pulse Rate – watch

Administration of the test:

I have been given six month yoga training to the experimental group and then analyzed the result. Again six month training was arrange for same group and then analyses the result. Before enrolling their training program pre and post 1 and post 2 test were administered to measure physical fitness and physiological variables.

- **Statistical Procedure:**

The data obtained were statistically analyzed with the help of 'F' test to find out the significant difference.

1) School Teacher Hb (Pre, Post-1, Post-2):

Sources of Variance	Sum of Squares	D.F.	Mean Squares	F
Between Groups	9.37	2	4.69	-
Within Groups	61.00	147	0.41	11.29
	2700.49	**149**	**27.78**	

The calculated value 11.29 is greater than tabulated value 3.06 at the level of significance at the 149 degree of freedom.

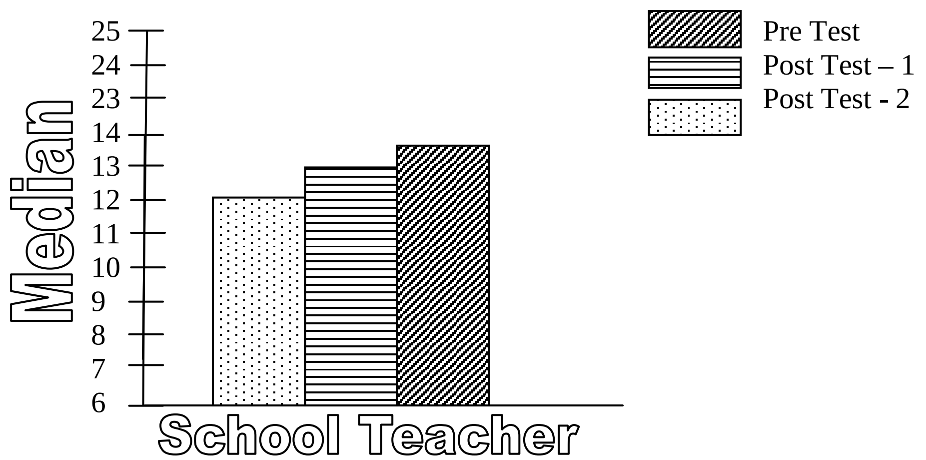

2) Systolic B.P.:

Sources of Variance	Sum of Squares	D.F.	Mean Squares	F
Between Groups	13.48	2	6.74	-
Within Groups	11686.66	147	79.50	0.08
	11700.14	**149**	**86.24**	

The calculated value 0.08 is less than tabulated value 3.06 at the level of significance at the 149 degree of freedom.

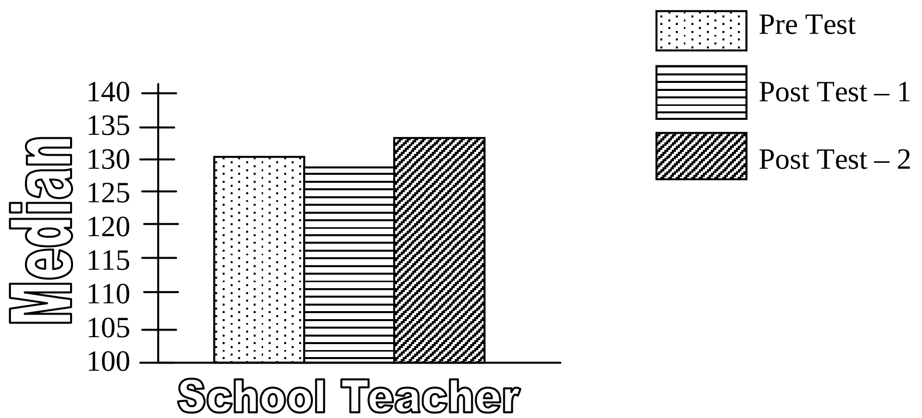

3) Diastolic B.P.:

Sources of Variance	Sum of Squares	D.F.	Mean Squares	F
Between Groups	158.57	2	79.29	-
Within Groups	11626.42	147	79.09	1.00
	11784.99	**149**	**158.38**	

The calculated value 1.00 is less than tabulated value 3.06 at the level of significance at the 149 degree of freedom.

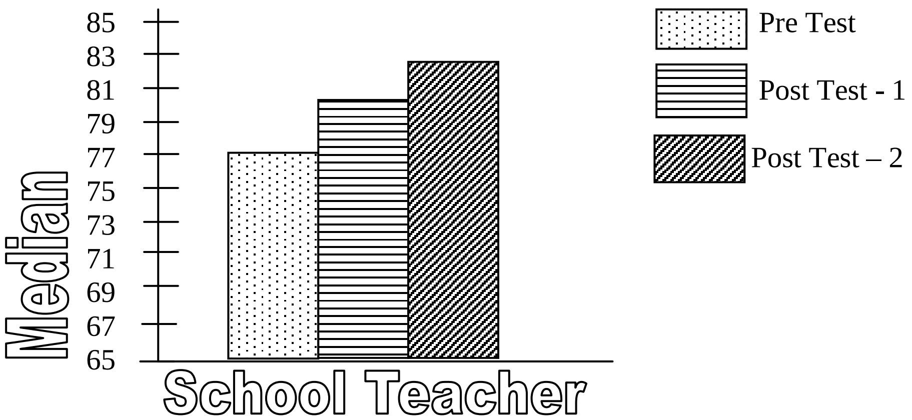

4) Pulse Rate:

Sources of Variance	Sum of Squares	D.F.	Mean Squares	F
Between Groups	262.45	2	131.23	-
Within Groups	11518.88	147	78.36	1.67
	11781.33	**149**	**209.59**	

The calculated value 1.67 is less than tabulated value 3.06 at the level of significance at the 149 degree of freedom.

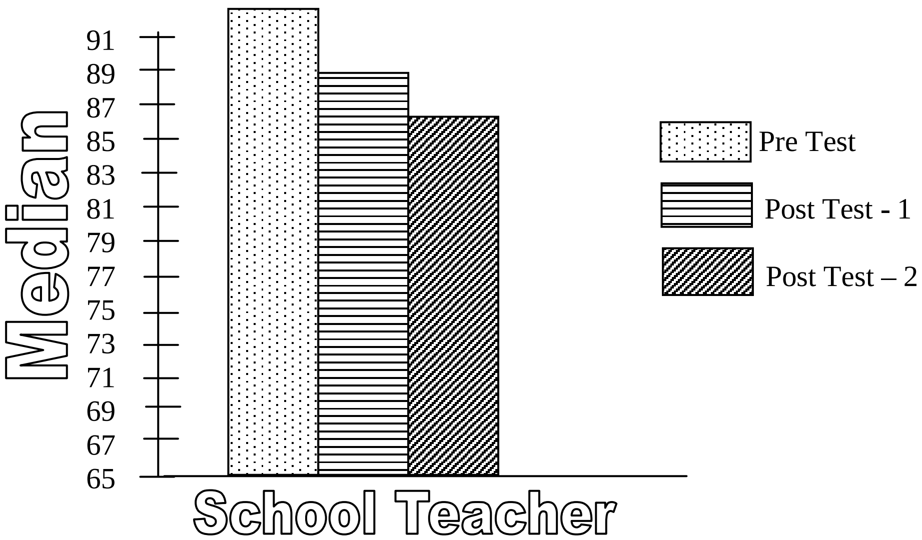

Justification of Hypothesis:

It was hypothesized that there will be significant effect of yoga exercise on physiological variables of school teacher. On the basis of present study, it is clear that one year training programmed was effective. There for the hypothesis is accepted.

Result & Discussion:

The calculated value in Hb 11.29 is greater than tabulated value 3.06 at the level of significance at the 149 degree of freedom.

Gitanjali Purohite et. al. (2013), reported that the improvement in hemoglobin concentration and MCHC without increase in number of RBC and heamatocrite indicates cardiotrotectant and antistrass effect of yoga

The calculated value 0.08 is less than tabulated value 3.06 at the level of significance at the 149 degree of freedom.

Indla Devasene (2011), the systolic blood pressure reduced further to a level of 123.5+ 9.9 after 6 months of yoga practice which is highly significant

The calculated value 1.00 is less than tabulated value 3.06 at the level of significance at the 149 degree of freedom.

Indla Devasene (2011), the dystolic blood pressure reduced further to a level of 79.6 + 7.3 after 6 months of yoga practice which is highly significant.

The calculated value in pulse rate 1.67 is less than tabulated value 3.06 at the level of significance at the 149 degree of freedom.

www.ijbms.com (2015), resting pulse rate, respiratory rate and blood pressure was found to be decreased and 40mm Hg endurance time was found to be increased in both male and female subjects.

Conclusion:

On the basis of above study it is clear that yoga training is positively improve physiological variables of school teacher.

References:

- Harison H. clance and david H. clerk, "Application of measurement to physical education", 1987.
- Indla Devasena, Pandurang Narhare, Effect of yoga on heart and blood purser and its clinical Significance, International Journal of Biological and Medical Research, vol.2, no.3, pp 750-753.
- Iyenger, B.K.S., "Light of yoga," 2006.
- Purohite Gitanjali, Mendpara Sameer, Chawala, Vinod K, Harsoda Jaman M, Cardioprotect and Antistress Effect of yoga training and its correlation with Hematological paremeters; A prostpective study of 47 young healthy individuals, scholars, Journal of Applied Medical Sciences, Vol.1, No.6, pp.852-856.
- Sharm R., "Pranayama for better life", 2006.
- www.ijbms.com, (2015), Effect of Short Term Yoga Practices on Cardio Respiratory Fitness Parameters, International Journal of Basic Medical Science, vol.6, no.1.

❖❖❖

Plato's concept of Justice and present Scenario

Anand Chokhaji Wele
M.A (Political Science, Marathi), B. Ed, NET/JRF in Political Science
Junior Research Fellow in Department of Political Science
R. T. M. Nagpur University, Nagpur
Mobile: 8983145154, E Mail: weleanand@gmail.com

Plato was a philosopher in classical Greece. He was also student of Socrates and helped to lay the foundation of western philosophy social Science and Sciences. Plato's dialogues have been used to teach a range of subject including philosophy, logic, ethics, religion, and mathematics. Plato is one of the most important founding figures in western philosophy. He had deeply study of State nature, and build up own approach of study. The Republic was written by Plato in near about 40 year old, the Republic consist of 10 Volume, in 1st Volume Plato promote for Justice and humanity. Plato Republic is also considered by some as a 'treaties on Justice' and some other on 'Political Science' and Jurisprudence.

Plato was a great philosopher in Political Science. He has observed society, custom of Society and study of Political Environments as well as built opinion on Political System. Some of the famous doctrines are contained in Republic during his middle period, as well as in Laws and the Statesman. The law's (346 B.C.) was written by Plato when he was 80 year old therefore it was good sample of his maturity. In this book Plato tried to avoid Ideal thought and tress on Law's as well as he was confessed it's difficult to find out Ideal King and Ideal State.

Meaning of Justice: Can be confirmed by human authority. Justice means a spiritual mind of human being to moral values and justifiable custom. Without values and morality man look like a wild animal we want to live in social and holy life it must to be follows. Binding means not cruel limitation of human behavior in society. They are push to Nobel life. Justice would means **'a body of binding or obliging values which…………the courts recognize as binding, and not only recognize but also enforce.'** The function of adjusting, joining or fitting the different political value. Justice mean 'equality of each with each and of each with all.'

Now-a-day this concept totally change, we are look it in constitution. In nutshell, the problem of justice in the contemporary world is concerned with determining logical criteria for the allocation of goods, services opportunities, benefits, power and honors as well as obligation in society, particularly in a security situation. In short Justice is concerned with the allocation of benefits as well as burdens. Today we are citizens of state. We can't think out of state circumstance. Thus, we are accepted that law is the declared will of the state. That a external concept of Justice. But human behavior is internal part of justice. But human behavior is internal part of soul. These concepts emerge in today in futile face. Today we are deals justice with fundamental right. In short we are unsuccessful to determine the concept of justice.

The concept of justice is very feasible and very critical to formulate it face and show out. Geographical, social, cultural, political, economical and educational environment affected on it. Communist state held this concept in communist dimension. Liberal states find out justice in liberal surrounding. Means we are find out the concept of justice in various face in various nature. Therefore it is important to find out real face of justice and formulate it. **Justice emerge in mind is it not part of pity.** Plato carefully observed relation of between

individual with society. The subject of Plato's in whole study was a justification sense of human being. Plato has a Ideal but it help for formulating lot of political theory's. Plato's philosophy is now available to us in his about three dozen dialogues which could be preserved and have been passed on the succeeding generation. That all dialogues is a expressions on his full life. These dialogues, to a great extent, also reflect development of his ideas and philosophy. His main works which could be preserved are as under. The book of the republic has written by Plato. It has masterpiece of Plato. The consists of 10 books out of which book V – VII are very important. Book I deals with justice and humanity. Books II, III and IV have been devoted to system of education and subject like 'reason', 'spirit' and 'appetite', book V, VI and VII are concerned with such subject are 'Ideal State' and the definition of good and bad. Books VIII and IX Plato reviews the working of the state and Individual. It is in book X that Plato deals with the relation of Philosophy with art and human soul.

The republic was written by Plato when he was about 40 years of old and as such it is safe to presume that the book represents his mature ideas and ripeness of his philosophical thought. Plato wanted to establish here that the state was a magnified individual and that both the individual and the state have identical virtues according to him. Both the individual and the state have common elements like reason, spirit and appetite. It can be termed as 'treaties' on ethics. **Plato's Republic is also considered by some as a 'treaties on Justice' and by some other on Political Science and Jurisprudence.** In republic he was discus about as to which is right and wrong and what the qualities of good government are. Plato has also in 'Charmides and Laches' these dialogues like 'self-control, courage, virtue and the relation of the individual with society have been discussed. **The Law's (346 B.C) has been written by Plato in his the mature age of 80.** He has tried to be more practical in this book. How he had begun to realize that the Law's are necessary even for the guidance of the king. Here he has confessed that since it is difficult to find out a philosopher king it is essential that the ruler should not kept about law's. He took correctly assessed human nature and even given up the ideas of communism of wives and property. **On contrary he has felt that human nature requires institution like private property and family without which he even might not have perfect life.** He has also now not favored perfect state control system of education. **"He however still favors short of state control, and censorship over marriages".** He pleads that's the marriages should be of such a type that only good children were produced. The women should perform certain domestic duties because it was in proper performers of these duties alone that the family could lead a happily life. In short he was strong idealist thinker. He believed that politics was true are could not be bound by law's. Plato also followed the same ideas. He equally held that Politics was purely an art which was to be acquired only after practical exercise. It was essence of wisdom of mankind gained with the passage of time.

Various Dimensions of Justice

Way of holy life
Absence of determination
Modern idea of social justice
Mutual understanding of society
Bonding of liberty, equality and fraternity
The power of individual concentration on duty

Plato's Concept of Justice: Plato was highly dissatisfied with prevailing degeneration condition in Athens. The Athens democracy was on the verge of ruin and was ultimately responsible for Socrates death. Tragedy of Socrates death was attack come form of the construction of an Ideal Society in which Justice reigned Supreme, science Plato believed justice to be the presented theory differently by Cephalus, Poly Marohus, Thrasy machas and Glaucon.

Following are the essential factor related to justice.

1. Justice is a internal part of human being.
2. Reason, spirit and Appetite is called a justice.
3. Principles of non-interference.
4. Individual play duty with others without any force is a symbol of justice,
5. Social morality is second name of Plato's Justice.
6. Righteousness is based of justice.

Plato gives us his own theory of Justice about 'human virtue'. Morality, righteousness, rationalism, good quality of soul is a contain Plato's Justice. The Collaboration of **okluk, foosd, lkgl** is called a Justice in Plato's Philosophy, Justice is base of Ideal States in his mind. Plato according to "Justice is not the right of the stronger but effective hormone of the whole''. Therefore it is important to understand concept of Justice in thoughts of Plato.

Plato's concept of Justice and present Scenario: Both Socrates and Plato believed in the theory of reality. According to the reality was in the "ideas" and not in the things. It the ideas behind the things were eternal and beautiful, the things though outwardly not very beautiful, were really beautiful and attractive. In other words a beautiful thing could be ugly whereas a superficial ugly is thing could be really beautiful. So can happen with all the other aspects of life both, physical and material. Another idea which Plato borrowed from Socrates was his theory of knowledge. He agreed with Socrates that knowledge was of two types. One based on mature experience, courage, justice and wisdom. This type of knowledge was 'real' and trustworthy. **On the other hand another type of knowledge was one based on 'custom', convention and tradition.** It was a superficial type of knowledge trustworthy. Both believed that each type of knowledge had corresponding virtue. In short Plato deeply study and observer his one experience in society. Thus good combination of human virtue is called a justice in view of Plato.

Meaning of justice in mind of Plato firstly he said that justice is internal part of human body. That is an individual part of human soul. Plato tried to found out justice in a social morality. Plato said that justice emerge in a social morality. Duty of individual with social is a essential part of justice in views of Plato. Individual play own duty without any force is called justice. **Reason, spirit and appetite are a essential part of justice**. Collaboration of reason, spirit and appetite called a justice. Plato's justice exists in ideal state. Ideal state create suitable environment to growth of justice. There prevails the spirit of justice in the ideal the state. Justice in the state means the due performance by each individual of the function for which he is best fitted by aptitude and training no individual should interfere in other's sphere. **Dissatisfaction is mean reason of build theory of Plato's Political writings were the outcome of his dissatisfaction with the prevailing degenerate condition in Athens, his native city state.** Democracy of Athens is only fake face of democracy. Actually there was the tyranny of 'the thirty'. The Athenian democracy seemed only to mean the right divine of the ignorant to govern wrong. The system of lottery for appointment to public offices was mainly responsible for this. **The second defect which was even more formidable was the result of Sophist's teaching of the ethics of self – satisfaction.** The sophist though that the individual was everything and that the state was a mere means for the fulfillment of his desire. Thus, justice is for Plato at once a part of human virtue and the bound which joins men together in state. It is identical quality which makes man good and which make him social.

Today we have find out justice in constitution and laws. We have preserved our moral virtues in constitution. Whenever create any problematic situation in society or in state, we tried to find out solution in constitutional way. Constitutional way is best way for good society and state. In democratic state tribunal play very important role to manage state. Tribunal is essential factor of any democratic state. Tribunal is an authorize system to punish people which break law's and create Anarchy.

References:

1. Sharma, R. P., ‘**Western Political Thought’** (Plato to Hugo Grotius) Sterling Publishers private limited, New Delhi
2. Gyanender Singh, ‘**Western Political Thinkers** Omega Publications, New Delhi, first published : 2008, ISBN: 978-818455-051-1
3. Gyanender Singh ‘**Western Political Thinkers’** Omega Publications, New Delhi, first published : 2008, ISBN: 978-818455-051-1
4. Dhawan, M. L., **पाश्चात्य राजनितीक विचारक**, Arjun Publishing house, , New Delhi
5. Sreedathan, G., **‘Western Political thought and Theories’** Deep & Deep Publication PVT. LTD, New Delhi
6. Sharma, Raj, **‘Western Political Thinkers’**, Srishti book distributors, New Delhi
7. Translated by Benjamin Jowett, With the Jowett Notes and Marginalia. **‘Plato The Republic’**, The world Publishing Company, Cleveland and New York
8. Bhandari, D.R., J.N.V. University, **‘Plato's Concept Of Justice: An Analysis’**, www.bu.edu/wcp/Papers/Anci/AnciBhan.htm
9. Janusz Symonides, **‘Human Right concept and Standards’**, Rawat Publications, Jaipur and New Delhi

❖❖❖

Synthesis and Characterization of Cycloruthenation of Cycloruthenated Complexes

[1]S.R. Khandekar [2]K.P. Suradkar
[1] Department Of Chemistry, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist.Yavatmal, M.S.
[2] Department Of Botany, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist.Yavatmal, M.S.
Corresponding author: kishorsu5@gmail.com

ABSTRACT:

Cycloruthenated (II) complexes offer several favorable properties suited for anticancer drug design, which provide a new class of compounds for clinical uses as an alternative to platinum antitumor drugs for the treatment of cancer. In the present work various precursors and ligand were synthesized such as $[Ru(bpy)_2Cl_2].2H_2O$, $[Ru(phen)_2Cl_2].2H_2O$ and 2-phenyl imidazoline respectively for the production of Cycloruthenated (II) complexes like $[Ru(bpy)_2(2PZ\text{-}L)]PF_6$(2) and $[Ru(phen)_2(2PZ\text{-}L)]PF_6$(3). During the study different physical methods have been used ie. Nuclear magnetic resonance(NMR); Infrared spectroscopy (IR); UV-Visible spectroscopy for characterization. These complexes have anticancerous as well as great antimicrobial properties

INTRODUCTION:

Reaction of a series of nitrogen donar ligands with metals salts gave complexes where ortho Metalation had occurred resulting in bidentate binding to the metal centers through N and C atoms are the cyclometalated complex.[2]

Cyclometalation was discovered in the early 1960s providing a straightforward entry to organometallic compounds that feature a metal-carbon σ-bond. Cyclometalation generally supports highly susceptible M-C bond and forms highly stable organometallic compounds.[4] Cyclometalation reaction represents probably the mildest route for activating strong C-H and C-R bonds. Because of these capability they have been employed in various application, for example as active units in sensors, in anticancer agents, as photophysical in organometallic light emitting diodes , for light harvesting and energy transfer such as in photovoltaic cells, as gelators and birefringents in liquid crystalline materials and as molecular or crystalline switches.

Imidazoles and benzimidazoles are present in various bioactive compounds possessing antiviral and anticanceral properties. The invention of Cisplatin – $[Pt[NH_3]_2Cl_2]$ has motivated us to search for alternative transition metal complexes with improved pharmacological properties. During this cycloruthenated complexes are coming out as an better option as it possesses several favorable properties suited to reasonable anticancer drug design. In the present study we synthesized and characterized the cycloruthenated complexes which having anticancerous and antiviral properties.

EXPERIMENTAL METHODS:

Chemicals:

All chemicals used in this work were of analytical grade. $RuCl_3.3H_2O$, 2,2'-bipyridine(bpy), 1,10-phenanthrolinemonohydrate, benzaldehyde, ethyleneiamine, KI (potassium iodide), potassium carbonate, iodine, potassium hexafluoro phosphate, methanol, ethanol, acetonitrile, DMF, DMSO, chloroform, DCM, acetone, ethyl acetate, hexane and diethyl ether.

Preparation of of ligand

2-phenyl imidazole:

In a typical procedure,aldehyde (1.0 mmol) and diamine (1.2 mmol) in water (10 ml), were stirred for 20 min, potassium carbonate (1.5 mmol), iodine (1 mmol) and potassium iodide (25 mol %) were then added consecutively and the mixture kept at 90°C with stirring for 30–50 min. After work-up, the corresponding imidazoline or benzimidazole was obtained in good to excellent yield .The condensation of aldehydes with diamines occurs without any catalyst,and the addition of molecular iodine as an oxidant in the presence of potassium iodide and base, smoothly oxidized the condensed products of aldehydes and diamines to imidazolines/benzimidazole.

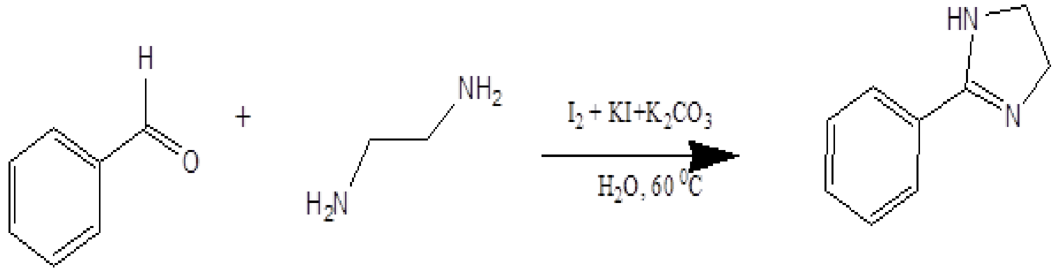

Figure 1 : Synthetic scheme of ligand

Preparation of the Precursor Complexes:

a)[Ru(bpy)$_2$Cl$_2$].2H$_2$O (P1):

The mixture of $RuCl_3.H_2O$(250 mg,0.9 mmol),LiCl (405 mg, 9.5mmol), 2,2'-bipyridyl (298 mg, 1.9mmol) were heated at reflux in grade dimethyl formamide (15 mL) for 8 hour. After the reaction mixture was cooled to room temperature, 50 mL of reagent grade acetone was added and the resultant solution cooled at 0^{0}C overnight. Filtering yielded a red to red-violet solution and a dark-green-black microcrystalline product .The solid was washed three times with 25 mL portions of water followed by three 25 mL portions of diethyl ether, and then it was dried by suction.Finally the black colour product was obtained by filtering it.IR was taken in KBr ,which gives the different values as 3066 cm^{-1} (=C-H); 1672 cm^{-1}(-C=N) ; 1460 cm^{-1}, 1417 cm^{-1} (-C=C-) ; and 3497 cm^{-1}.

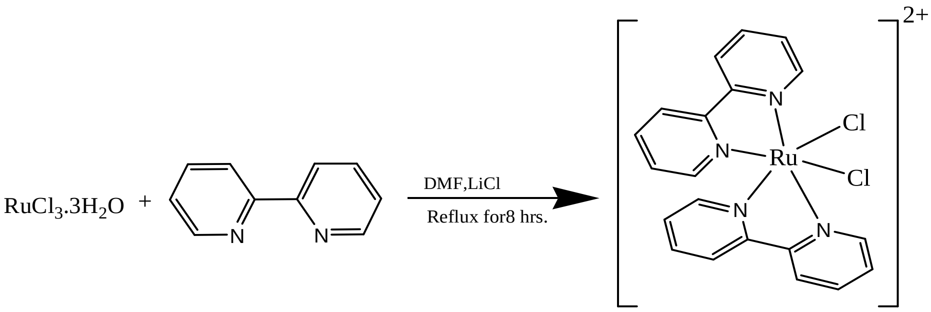

Figure 2: Synthetic scheme of P1

b)[Ru(phen)$_2$Cl$_2$].2H$_2$O (P2):

The mixture of $RuCl_3.H_2O$ (250 mg,0.9 mmol),LiCl (405 mg, 9.5 mmol), 1,10-phenanthroline monohydrate (379 mg,1.9 mmol) were heated at reflux in grade dimethyl formamide (15 mL) for 8 hour. After the reaction mixture was cooled to room temperature, 50 mL of reagent grade acetone was added and the resultant solution cooled at 0^{0}C overnight. Filtering yielded a red to red-violet solution and a dark-green-black microcrystalline product .The solid was washed three times with 25 mL portions of water followed by three 25 mL portions of diethyl ether, and then it was dried by suction.Finally

the dark brownish product was obtained by filtering it. IR was taken in KBr ,which gives the different values as 3047 cm^{-1}(=C-H);1672 cm^{-1}.

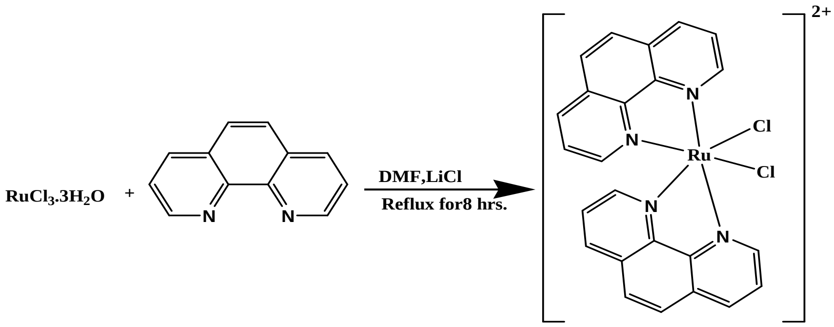

Figure 3: Synthetic scheme of P2

Physical methods:

The ligands and complexes synthesized during the study have beencharacterized by Nuclear magnetic resonance(NMR); Infrared spectroscopy(IR); UV-Visible spectroscopy. These methods are briefly outlined as follows:

1.Infrared spectroscopy (IR):

The spectra of solid samples were recorded by using KBr pellets as in theso called Shimadzu FTIR-8400 spectrophotometer at department of thechemistry, University of Pune.

2.UV-Visible spectroscopy:

UV-visible absorption measurements were carried on JASCO V-630 Spectrophotometer using matched pair of 1 cm quartz cells at Department of chemistry,University of Pune.

3. NMR spectroscopy:

^{1}H NMR spectra of the ligands and the complexes were measured on a Varian-Mercury 300 MHz spectrometer with $CDCl_3$,DMSO-d_6 as solvent at room temperature and all the chemical shifts are given relative to tetramethylsilane (TMS) as the internal standard at Department of chemistry, University of Pune and National Chemical Laboratory (NCL).

RESULTS AND DISCUSSION:

Synthesis Of Complexes:

a)[Ru(bpy)$_2$(2PZ-L)]PF_6(1):-

The ligand 2-phenylimidazoline (28.0958 mg ,0.1921 mmol) cis-[Ru(bpy)$_2$$Cl_2$].2$H_2O$ (100 mg, 0.1921 mmol)and triethylamine 5mL was added to ethanol-water (20 mL,$V_{ethanol}$:V_{water}=2:1) solvent .The reaction mixture was magnetically stirred and refluxed for 12 hours under nitrogen atmosphere.The reaction mixture was concentrated by rotary evaporator and a saturated KPF_6 aqueous solution was added to give precipitate.The precipitate was filtered and was with water and dried.After drying the precipitate was collected by using acetonitrile.

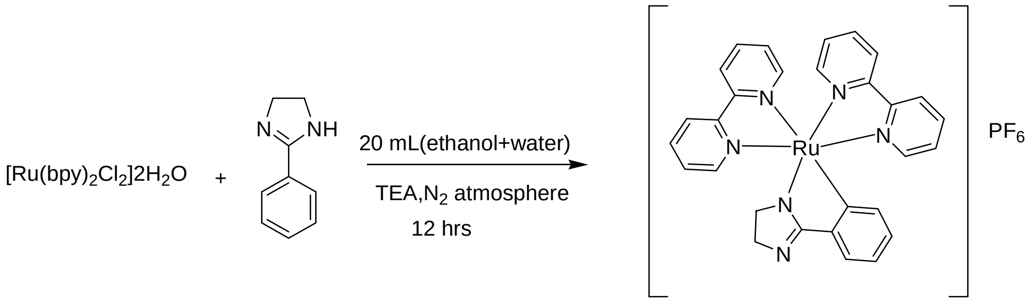

Figure 4: Synthetic scheme of complex **1**

b)[Ru(phen)$_2$(2PZ-L)]PF$_6$(2):

The ligand 2-phenylimidazoline (25.72 mg ,0.1759 mmol),cis-[Ru(phen)$_2$Cl$_2$].2H$_2$O (100 mg, 0.1759 mmol) and triethylamine5mL was added to ethanol-water (20 mL ,$V_{ethanol}$:V_{water}=2:1) solvent .Then reaction mixture was magnetically stirred and refluxed for 12 hours under nitrogen atmosphere.The reaction mixture was concentrated by rotary evaporator and a saturated KPF$_6$ aqueous solution was added to give precipitate. The precipitate was filtered and was with water and dried. Product was purified by column chromatography using acetonitrile as an eluent.

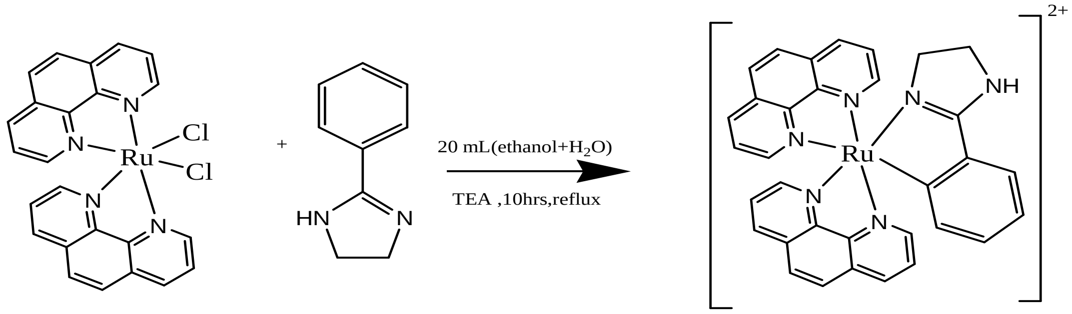

Figure 5: Synthetic scheme of complex **2**

Characterization:

UV-Visible Spectroscopy:-

The complexes [Ru(bpy)$_2$(2PZL)]PF$_6$, [Ru(phen)$_2$(2PZL)]PF$_6$ exhibits the absorption bands at 500-800 nm in visible region due to d-d transition and ligand based π-π^* transition occurs in the UV region of 210-350 nm.The molar extinction coefficient (ε_{max}) value for the complexes were 10^3-10^4 mol^{-1}cm^{-1}in visible region.

Photophysical data of UV-Visible Spectroscopy.

Table 1

COMPLEXES	ABSORBANCE $\lambda_{max}/\varepsilon(M^{-1}cm^{-1})$			
	Acetonitrile		Dimethylformamide	
	Ligand transition	MLCT	Ligand transition	MLCT
[Ru(bpy)$_2$(2PZ-L)]PF$_6$	**4410**/5855.05 **18292**/24627.65 **9245**/10514.85	**3486**/4067.5	**7350**/8456.3 **28094**/36958.25	**6492**/7189.2
[Ru(phen)$_2$(2PZ-L)]PF$_6$	**36264**/41800.45 **33223**/41880	**8469**/9742.7	_	**7490**/8240

Fluorescence Spectroscopy:-

The fluorescence spectroscopic data for the complexes [Ru(bpy)$_2$(2PZ-L)]PF$_6$ and [Ru(phen)$_2$(2PZ-L)]PF$_6$ in Acetonitrile and Dimethylformamide solvent are as follows:

Fluorescence data : Intensity and λ_{em} in different solvent

Table 2

Sr. No.	Complexes	Acetonitrile	Dimethylformamide
1	**[Ru(bpy)$_2$(2PZ-L)]PF$_6$**	355/485	260/492
2	**[Ru(phen)$_2$(2PZ-L)]PF$_6$**	389/469	320/490

IR Spectroscopy:

The solid IR spectrum of the ligand and their complexes have corresponding stretching frequency as given below:

IR spectral data:

Table 3

Complexes/ligand	-C=C-	-C=N	-C-H	-N-H	$-S-CH_3$	-S=O
$[Ru(bpy)_2(2PZ\text{-}L)]PF_6$	1453	1633	3076	-	-	-
$[Ru(phen)_2(2PZ\text{-}L)]PF_6$	1417	1621	3067	-	-	-

CONCLUSION:

In the present investigation Cycloruthenated (II) complexes were synthesized and characterized by spectroscopic analysis. Spectroscopical and theoretical data of these complexes were compared. On the basis of this comparison it is concluded that the Cycloruthenated (II) complexes possesses anticancerous and enormous antimicrobial properties.

REFERENCES:

(1) Jiang-Yang Shao, Jiannian Yao and Yu-Wu Zhong, *Organometallics* 2012, *31*, 4302−4308.

(2) Kiyoshi C. D. Robson, AswaniYella, BarboraSporinova, Mohammad K. Nazeeruddin, Thomas Baumgartner, Michael Gr€atzel, and Curtis P. Berlinguette,*Inorg. Chem*. 2011, *50*, 5494–5508.

(3) Kiyoshi C. D. Robson, AswaniYella , Thomas Baumgartner, Michael Gr€atzel, and Curtis P. Berlinguette, *Inorg. Chem.*2011, *50*, 5494–5508.

(4) Jiang-Yang Shao,JiannianYao,and Yu-Wu Zhong,*Organometallics*2012, *31*, 4302−4308

(5) Sumanta KumarPadhi,Ryoichi Fukuda,Masahiro Ehara,and Koji Tanaka *Inorg. Chem.*2012, *51*, 5386−5392.

(6) Wen-Wen YangJiannian Yao,and Yu-Wu Zhong, *Organometallics*, 2012, *31*, 8577−8583.

(7) Myung-Jong Ju,HongSeok Kang, Moon-Sung Kang, and JaejungKo, *Inorg. Chem.*, 2011, *50*, 11340–11347

(8) PranjalGogoi and DilipKonwar ,*Tetrahedron Letters*, 47, (2006) 79–82.

(9) Kumar Vikrant, MamgainRitu and Singh Neha, *Research Journal of Chemical Sciences*, 2, (2012) 18-23.

(10) Tarighi S., Abbasi A., *JSUT, 33, (2007) 19-21.*

(11) Jennifer L. Kisko and Jacqueline K. Barton, *Inorg. Chem., 39, (*2000), 4942-4949.

(12) Takashi Funaki,Hiromi Funakoshi, Osamu Kitao, Nobuko Onozawa- Komatsuzaki, Kazuyuki Kasuga, Kazuhiro Sayama, and Hideki Sugihara *Angew. Chem. Int. Ed.* 51, (2012), 7528 –7531.

❖❖❖

Comparative of Depth Perception, Agility And Explosive Strength of Shoulder in Different Ball Games: A Study

Prof. P.A. Rampurkar
H.V.S.K.M. Physical Education College, Yavatmal (M.S.)
Mobile: 9823552211, 9021419784 E mail: premendrarampurkar@gmail.com

Abstract: The main purpose of the study is to compare depth perception, agility and explosive strength of shoulder in different ball game players. A subject was selected from the inter-collegiate players. Age of subjects ranged between 18 to 28 years. The subject was selected from following games football, volleyball, handball only.15 male from each football, volleyball, handball intercollegiate players of different colleges were selected as subject. Simple random method was adopted for selection of the subject The collected data were analyzed by employing F-ratio statistical techniques to find out the significant difference between the selected three groups i.e. Football, Volleyball and Handball players in-depth perception, Agility and Shoulder strength. The finding of the study revealed that there is no significant differences in Depth perception (TabF0.05 (2, 42)= 3.219 > Cal F = 0.037) among the selected ball games. The finding of tables also reveals that there is significant difference in agility (Tab F0.05 (2, 42)= 3.219 < Cal F = 3.312) among the players i.e. significant difference found mean difference between Football and Volleyball players is 1.200 which is greater than critical difference0.949.Similarly, the finding of tables also reveals that there insignificant difference in Shoulder strength (Tab F0.05 (2, 42)= 3.219 < Cal F= 4.084) among the players i.e. significant difference found mean difference between Football-Handball (MD = 1.333) and Football-Volleyball (MD = 1.467) players are greater than critical difference1.145.

Key Words: ***Depth Perception, Agility, Explosive Strength of Shoulder***

Introduction:

In the dynamic age of science and technology, the human element in threatened as ever before driven to our exertion in response to the demand for maximum production and all out effort. The development and conservation of material source is constantly stressed while very little is said about protection of human resources. In this competition age no culture can survive unless its men and women can be permitted to attain and maintain vigorous and abundant vitality and can be helped to recuperate quickly from strain and fatigue.

Depth perception is the visual ability to perceive the world in three dimensions (3D) and the distance of an object. Depth sensation is the corresponding term for animals, since although it is known that animals can sense the distance of an object (because of their ability to move accurately, or to respond consistently, according to that distance), it is not known whether they "perceive" it in the same subjective way that humans do.

Depth perception arises from a variety of depth cues. These are typically classified into binocular cues that are based on the receipt of sensory information in three dimensions from both eyes and monocular cues that can be represented in just two dimensions and observed with just one eye. Binocular cues include stereo sis, eye convergence, disparity, and yielding depth from binocular vision through exploitation of parallax. Monocular cues include size: distant objects subtend smaller visual angles than near objects, grain, size, and motion parallax.

When an object moves toward the observer, the retinal projection of an object expands over a period of time, which leads to the perception of movement in a line toward the observer. Another name for this phenomenon is depth from optical expansion. The dynamic stimulus change enables the observer not only to see the object as moving, but to perceive the distance of the moving object. Thus, in this context, the changing size serves as a distance cue. A related phenomenon is the visual system's capacity to calculate time-to-contact (TTC) of an approaching object from the rate of optical expansion – an ability that is useful in contexts ranging from driving a car to playing baseball. However, calculation of TTC is, strictly speaking, perception of velocity rather than depth.

Purpose of the Study:

The main purpose of the study is to compare depth perception, agility and explosive strength of shoulder in different ball game players.

Significance of Study:

It is expect that this study will contribute something new in these ball games.
1) The study may help the player for the development of their optimum level of depth perception, agility and explosive shoulder strength.
2) It might be helpful to the coaches to find out relationship between depth perception, agility and explosive strength of shoulder in these ball games.

Hypothesis:

It was hypothesized that, there might be significant difference found in depth perception, agility and explosive strength of shoulder between in different ball game players.

Delimitations:

i. Subjects was selected from the inter-collegiate players.
ii. Age of subjects ranged between 18 to 28 years.
iii. The study was delimited to male players only.
iv. The subject was selected from following games football, volleyball, handball only.

DESIGN OF THE STUDY:

Sources of Data:

For the purpose of this study 45 male football, volleyball and handball players from Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati inter-collegiate players were selected as the subject.

Selection of the Subject:

15 male from each football, volleyball, handball intercollegiate players of different colleges were selected as subject. Simple random method was adopted for selection of the subject.

Selection of Variable:

As present study was to find out significant differences of depth perception, agility and explosive strength of shoulder. And selected only three variables.
i.e. Depth perception, agility, explosive strength of shoulder.

Selection of Tests and Criterion Measures:

For collecting data the researcher will take following three test :
a) Depth perception – Depth perception box was used as equipment and was measured in millimeters
b) Agility – Semi agility test and was measured in seconds
c) Explosive strength of shoulder

ANALYSIS AND INTERPRETATION OF DATA

Statistical Treatment:

One way Analysis of variance technique (F-Ratio) was employed to determine the difference among the players of selected games for each variable independently.

Level of Significance:

To test the hypothesis, the level of significance was set at0.05 level of confidence which was considered adequate for the purpose of this study, while using the one-way analysis of variance, a value of 3.219 was needed for being significant at 0.05 level of confidence for F 2/42 degrees of freedom.

Findings:

The data collected on 15 subjects from each of Football, Volleyball and Handball on Depth Perception, Agility and Shoulder strength were computed by using one-way analysis of variance (F-ratio) statistical technique. The result pertaining to the data have been presented in the following tables.

Table-1 Summary of One Way Analysis of Variance for the Data on Depth Perception of Football, Volleyball and Handball Players

Source of Variance	Degree of Freedom	Sum of Square	Mean Sum of Square	F-ratio
Between the Groups	K-1 3 – 1 = 2	0.019	0.010	0.037@
With in Group	N – K 45 – 3 = 42	10.841	0.258	

@ Not Significant at 0.05 level Tabulated F0.05 (2, 42)= 3.219

It is learnt from the above Table-1 that there is no significant difference among the Football, Volleyball and Handball Players in Depth Perception, as they obtained F-value of 0.037 is less than the Tabulated F value of 3.219 needed to be significant at 0.05 level for the 2/42 degrees of freedom. Since the obtained F-ratio was found not to be significant, hence Least Significant Difference (LSD) Post Hoc Test was not employed.

Table-2 Summary of One Way Analysis of Variance for the Data on Agility of Football, Volleyball and Handball Players

Source of Variance	Degree of Freedom	Sum of Square	Mean Sum of Square	F-ratio
Between the Groups	K-1 3 – 1 = 2	10.978	5.489	3.312@
With in Group	N – K 45 – 3 = 42	69.600	1.657	

* Significant at 0.05 level Tabulated F0.05 (2, 42)= 3.219

It is learnt from the above Table-2 that there is significant difference among the Football, Volleyball and Handball Players inability as the obtained F-value of 3.312 is quite higher than the Tabulated F-value of 3.219 needed to be significant at 0.05 level for the2/42 degrees of freedom. Since the obtained F-ratio was found to be significant, to determine the paired mean difference, Least Significant Difference (LSD)Post Hoc Test was employed.

Table-3 Paired Mean Difference for the Data on Agility of Football, Volleyball and Handball Players

Mean			Mean Difference	Critical Difference
Football	Volleyball	handball		
22533		23267	0 0.733	0.949
22533	23733		1.200*	0.949
	23733	23267	0.467	0.949

* Significant at 0.05 level of confidence

It is found from the Table-3 that mean difference between Football and Volleyball is 1.200, is greater than the critical difference value of 0.949. But no significant difference found between Football and Handball is 0.733 and Volleyball and Handball is 0.467 are less than the critical difference value of 0.949. Hence there is significant difference among the Football and Volleyball only.

Table-4 Summary of One Way Analysis of Variance for the Data on Shoulder Strength of Football, Volleyball and Handball Players

Source of Variance	Degree of Freedom	Sum of Square	Mean Sum of Square	F-ratio
Between the Groups	K-1 3 – 1 = 2	19.733	9.867	4.084*
Within Group	N – K 45 – 3 = 42	101.467	2.146	

* Significant at 0.05 level Tabulated $F_{0.05\,(2,\,42)}$= 3.219

It is learnt from the above Table-4 that there is significant difference among the Football, Volleyball and Handball Players in Shoulder Strength as the obtained F-value of 4.084 is quite higher than the Tabulated F-value of 3.219 needed to be significant at 0.05 level for the 2/42 degrees of freedom.

Since the obtained F-ratio was found to be significant, to determine the paired mean difference, Least Significant Difference (LSD) Post Hoc Test was employed. The paired mean difference is shown in Table-5.

Table-5 Paired Mean Difference for the Data on Shoulder Strength of Football, Volleyball and Handball Players

Mean			Mean Difference	Critical Difference
Football	**Volleyball**	**Handball**		
23.933		25.267	1.333*	1.145
23.933	25.400		1.467*	1.145
	25.400	25.267	0.133	1.145

* Significant at 0.05 level of confidence

It is found from the Table-5 that mean difference between Football and Handball is 1.333 and Football and Volleyball is 1.467 are greater than the critical difference value of 1.145. But no significant difference found between Volleyball and Handball is 0.133 is less than the critical difference value of 1.145. Hence there are significant difference among the Football-Handball and Football-Volleyball only.

Discussion of Finding:

The finding of tables reveals that there are no significant difference among the means of Football, Volleyball and Handball players in the variables of Depth perception. It may be because all the three games are same in nature. In all the three games passes are made through which Depth perception is developed among player of all the three games.

It was also revealed that there was significant difference inability among the Football and Volleyball players. It may be because passing and shooting action through the foot in

game of football but noting Volleyball. That is why significant difference was found in Agility.

From the tables it was revealed that there was a significant difference among the player of Football-Handball and Football-Volleyball in Shoulder strength. It may be because in Volleyball and Handball long passes and shooting through the hand are used often as compared to the Football, that is why significant difference was found in Shoulder strength.

Discussion of Hypothesis:

In the beginning of the study, it was hypothesized that, there might be significant difference in selected variables between in different ball game players. But the result of the findings revealed that significant difference occurred only in between Football, Volleyball and Handball and in Agility and Shoulder strength. Significant difference was not found in Depth Perception. Hence the researcher hypothesis is accepted.

Conclusions:

The collected data were analyzed by employing F-ratio statistical techniques to find out the significant difference between the selected three groups i.e. Football, Volleyball and Handball players in-depth perception, Agility and Shoulder strength. The finding of the study revealed that there is no significant differences in Depth perception (TabF0.05 (2, 42)= 3.219 > Cal F = 0.037) among the selected ball games. The finding of tables also reveals that there is significant difference in agility (Tab F0.05 (2, 42)= 3.219 < Cal F = 3.312) among the players i.e. significant difference found mean difference between Football and Volleyball players is 1.200 which is greater than critical difference0.949.Similarly, the finding of tables also reveals that there insignificant difference in Shoulder strength (Tab F0.05 (2, 42)= 3.219 < Cal F= 4.084) among the players i.e. significant difference found mean difference between Football-Handball (MD = 1.333) and Football-Volleyball (MD = 1.467) players are greater than critical difference1.145.

References:

1. Mchaney Jeanine, "The Development of Shoulder and Arm Strength and Its Effect Upon Accuracy of Long Distance Shooting in Girls Basketball, Unpublished Master's Thesis, Arizona, Arizona State University", M.S.E. 1966. Completed Research in Health Physical Education and Recreation. Vol. 9, 1967, P. 42.

2. Meysam Rezaee, Ghasemi Abdollah and Momeni Maryam, "Visual and athletic skills training enhance sport performance", European Journal of Experimental Biology, Vol. 2, Issue 6, 2012, pp.2243-2250

3. Miller, "Comparative study of visual perceptual factor and the Degree of success realised by sport performances" Completed research in health physical education and recreation vol. 5, 1963, p. 75

4. Pratap Neeraj, "Comparison of Coordinative Abilities of Judokas of Different Weight Categories", (Unpublished M.P.E. Thesis, L.N.I.P.E., Gwalior, 2005).

5. Smith Leon E., "Relationship between Explosive Leg Strength, Shoulder Strength and Performance in the Vertical Jump, Research Quarterly, Vol. No. 32, 1961, p. 405

Statement by Soccer Industry Council of America, North Palm Beach, FL. Sept 1995.

6. Verma K.K. and Kumar Jitender, "A Comparative study of Coordinative Abilities of Kabaddi Players at Junior and Sub-Junior Levels", Indian Journal of Sports Studies, Vol. 6, No. 1, 2006, pp. 47-54

7. Wardale Peter, Volleyball skills and tactics (London : Latimer trend and Co. Ltd.) p. 46

8. Whitehead N., Conditioning for game: EP Publishing Ltd. 1975 http//www.swfindia.com/basketball/Introduction html.

❖❖❖

A Comparative Study of Opinions of Inter-University Level Players and Students of other University Affiliated Colleges, About Discipline

Dr. Durgesh Kunte
Associate professor, Ane Mahila Mahavidylaya, Yavatmal
Mobile: 8180095777 E mail: durgeshkunte@rediffmail.com

Abstract:

The main purpose of present study was to determine "A Comparative Study of Opinions of Inter-University Level Players and Students of other University Affiliated Colleges, About Discipline." For the present study the source of data was 2000 students & players of Vidarbha from were selected from Sant Gadge baba Amravati University, Amravati and Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur through Simple Random Method. The sample comprised male-female, rural-urban, players and non players, individual and team players. All these selected subjects are the source of data. The age of the subjects was ranging between 18 to 28 years. The researchers use the survey method for fulfilling his research purpose. The Intelligent Quotient Test Questionnaire prepared by Dr. S Mathur, Director, VG Institute, Surendra Nagar, Gujarat and certified by Dr. Dubey, Director, Aarohi Psychology Centre, Jabalpur was used to determine the Intelligence Quotient. The Questioner got filled in the subject by the researcher from the students & players. The data was tabulated and analysis required the Percentage, Mean, Standard Deviation and 't' Test for the purpose of interpretation, to determine the significant difference in the mean, About the Study Statistically there is significant difference between opinions of players and non players about discipline. It is found that, players are more disciplined as compared to non players & hence the hypothesis is accepted.

Key words: Opinions, Study, Discipline, University, Affiliated, Colleges.

Introduction:

The topic 'Study of Students' Opinion about Discipline', which has been chosen for research, is also a part of psychology. It is always said that education shapes emotions or can give good direction to life. Education plays an important role in overall development of individual's personality. That is why it is important to learn about controlling emotions. Recent researches have shown that this kind of training can be given. This training eventually helps enhance mental health.

It is very important to control emotions in sports. If emotions are not controlled at right time, unwarranted situations can arise, as we seen during the World Cup Football final between France and Italy. France's star striker Zinedine Zidane would have been well aware about the consequences of his infamous Head Butt. The whole world was watching the match but still Zidane could not control his emotions. It is a well known fact that Fear, anger, love, jealousy, nervousness and other emotions control human behavior. But I have a different experience in my personal life. In my young days, I was a part of one of Vidarbhas most successful tennis ball cricket club. For a period of almost 20 years (1980-2000), the Vijayanta Cricket Club remained a team to beat. After a period of 25 years, when I take a look at progress of my fellow team-mates, obvious fact comes to the fore. Those who would follow the discipline of the ground abide to the code of conduct of the team; have today achieved fame and respect in their respective fields. Whereas those who were undisciplined, addicted to tobacco and other substances are struggling to live respectable life, even after having good potentials.

Research Methodology:

Under this chapter the Statement of the Problem, Objective of Study, Purpose of the Study, Hypothesis, Source of data, selection of test, and selection of subject and collection of data is described.

Statement of the Problem:

The problem was stated as, 'A Comparative study of opinions of Inter-University level players and students of other University affiliated colleges, about Discipline.'

Objective of Study:

In this study, following aims were set and achieved-

1) To collect the information about players' and other students' opinion on self discipline.
2) To collect the information about opinions of team players about discipline.
3) To collect the information about opinions of individual players about discipline.
4) To collect the information about opinions of other students (non players) about discipline.
5) To collect the information about opinions of males and females.

Purpose of the Study:

The purpose of present study was to determine the, A Comparative study of opinions of Inter-University level players and students of other University affiliated colleges in Vidarbha, about Discipline.

Hypothesis:

It is hypothesized that, the impact of discipline on the opinions of players can be better than other students.

1) There is an impact on opinions of team and individual players about discipline.
2) There is an impact on opinions of male and female students about discipline.
3) There is an impact on opinions of rural and urban students about discipline.
4) There is an impact on opinions of players and non players about discipline.

Source of Data:

In all 2000 students, in the age group of 18 to 25, were selected from Sant Gadge baba Amravati University, Amravati and Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur through Simple Random Method. The sample comprised male-female, rural-urban, players and non players, individual and team players.

Selection of test:

The Intelligent Quotient Test Questionnaire prepared by Dr. S Mathur, Director, VG Institute, Surendra Nagar, Gujarat and certified by Dr. Dubey, Director, Aarohi Psychology Centre, Jabalpur was used to determine the Intelligence Quotient.

Selection of the Subject:

In all 2000 students, in the age group of 18 to 25, were selected from two non-agriculture Universities, Sant Gadge baba Amravati University, Amravati and Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur through Simple Random Method.

Collection of Data & Interpretation:

After gathering the information (which included rural, urban, male, female and other students), its statistical analysis was done. After tabulation, statistical analysis and interpretation of data, it was put into observation book. The Questioner was filled by the researcher in the presence of subjects. The tools used for statistical analysis included, Percentage, Mean, Standard Deviation and't' Test.

Table-1

The table shows Mean Comparative Opinions of Inter-University level Players of Team and Individual Events.

Group	N	Mean	Standard Deviation	Degree of freedom	Standard Error	't' value	't'-ratio
Individual Games	270	10.79	0.9989	998	0.0702	0.11	1.567
Team Games	730	10.90	0.9493				

Significant at 0.05 level Tabulated't' value 1.96

In the above table, the comparison of mean of opinions of team and individual players at inter-university level has been shown. It shows that, the 't' value of opinions of team and individual players which is 1.567 is less than Degree of freedom 998 and 0.05 and significance level 't' value of 1.96, is not significant.

The observation shows that, the mean of opinions of individual game players is 10.79, which is almost same like team game players 10.90.

This clearly shows that, statically there is no significant difference between individual and team game players of university level and they are almost the same. This means, the type of game do not have any impact on opinions about discipline.

The Graph shows the Mean of Opinions of Individual and Team Game Players about Discipline

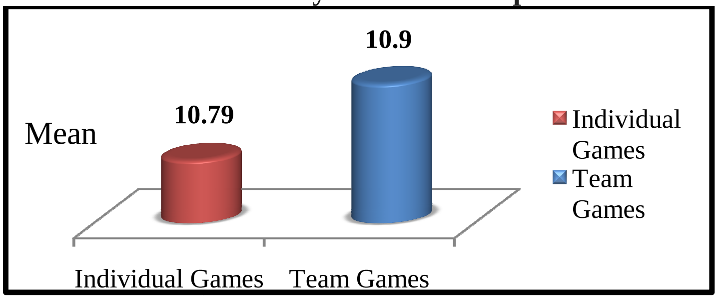

Table-2

Table shows Mean Comparison of opinions of Male and Female Students about Discipline.

Group	N	Mean	Standard Deviation	Degree of freedom	Standard Error	't' value	't'-ratio
Male Students	1000	8.96	3.0033	1998	0.1343	0.43	3.201*
Female Students	1000	9.39	3.0046				

*@ Significant at 0.05 level Tabulated't' value 1.96

In the above table, a comparison between average of opinions of male and female students about discipline has been shown. It shows that, the 't' value of opinions of male and female students which is 3.201 is less than Degree of freedom 1998 and 0.05 and significance level 't' value of 1.96, is significant.

The observation shows that, the mean of male students' opinion about discipline is 8.96 and that of female students is 9.39.

This clearly shows that, statically there is a significant difference between the opinions of male and female students about discipline and female students are more disciplined as compared to male students.

The Graph shows the Mean Comparison of Opinions of Male and Female students about Discipline

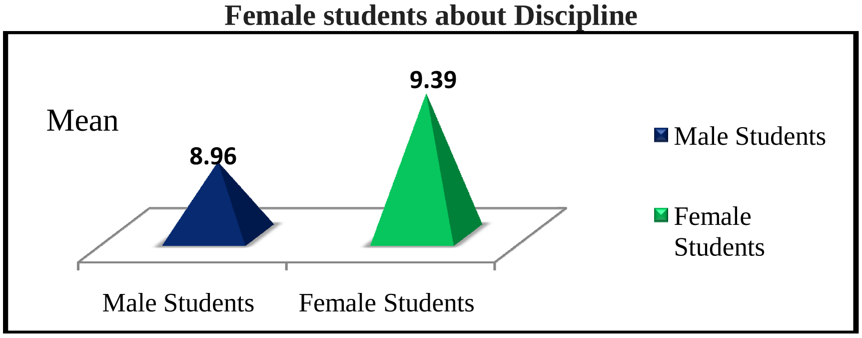

Table-3

Table showing Mean Comparison of Opinions of Rural and Urban Students about Discipline.

Group	N	Mean	Standard Deviation	Degree of freedom	Standard Error	't' value	't'-ratio
Rural Students	1000	9.39	3.0046	1998	0.1343	0.43	3.201*
Urban Students	1000	8.96	3.0033				

*@ Significant at 0.05 level Tabulated't' value 1.96

In the above table, a comparison between average of opinions of rural and urban students about discipline has been shown. It shows that, the 't' value of opinions of rural and urban students which is 3.201 is more than Degree of freedom 1998 and 0.05 and significance level 't' value of 1.96, is significant.

The observation shows that, the mean of rural students' opinion about discipline is 9.39 and that of urban students is 8.96. This clearly shows that, statically there is a significant difference between the opinions of rural and urban students about discipline and rural students are more disciplined as compared to urban students.

The Graph shows the Mean Comparison of Opinions of Rural and Urban Students about Discipline

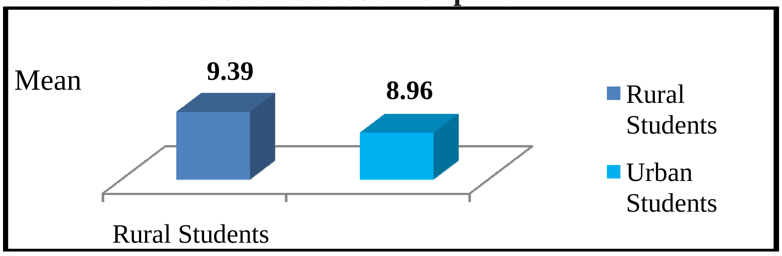

Table-4

Table shows Mean comparison of opinions of players and non players about discipline.

Group	N	Mean	Standard Deviation	Degree of freedom	Standard Error	't' value	't'-ratio
Players	1000	10.87	0.9636	1998	0.1114	3.38	30.351*
Non Players	1000	7.49	3.3872				

*@ Significant at 0.05 level Tabulated't' value 1.96

In the above table, a comparison between average of opinions of players and non players about discipline has been shown. It shows that, the 't' value of opinions of players and non players which is 30.351 is more than Degree of freedom 1998 and 0.05 and significance level 't' value of 1.96, is significant.

The observation shows that, the mean of player's opinion about discipline is 10.87 and that of non players is 7.49.

This clearly shows that, statically there is a significant difference between the opinions of players and non players about discipline and players are more disciplined as compared to non players.

The Graph shows the Mean Comparison of Opinions of Players and Non Players about Discipline

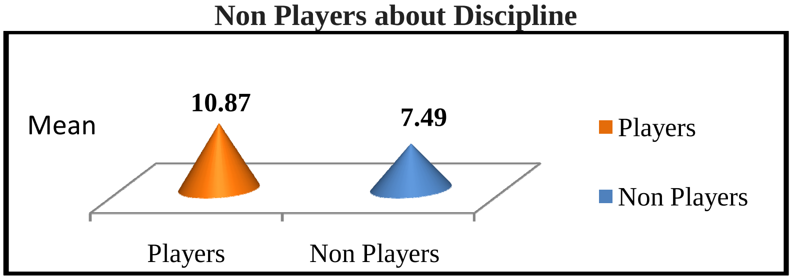

Finding of the Study:

1) The ‘t’ value of opinions of inter-university team and individual players which is 1.567 is less than Degree of freedom 998 and 0.05 and significance level ‘t’ value of 1.960, is not significant.
2) The ‘t’ value of opinions of male and female students which is 1.96 is less than Degree of freedom 1998 and 0.05 and significance level ‘t’ value of 1.96, is significant.
3) The ‘t’ value of opinions of rural and urban students which is 3.201 is more than Degree of freedom 1998 and 0.05 and significance level ‘t’ value of 1.96, is significant.
4) The ‘t’ value of opinions of players and non players which is 3.201 is more than Degree of freedom 1998 and 0.05 and significance level ‘t’ value of 1.96, is significant.

Conclusions:

1) Statistically there is no significant difference between the opinions of individual and team game players of university level about discipline and they are almost the same. This means, the type of game do not have any impact on opinions about discipline.
2) Statistically there is significant difference between opinions of male and female students about discipline. It is found that, female students are more disciplined as compared to male students.
3) Statistically there is significant difference between opinions of rural and urban students about discipline. It is found that, rural students are more disciplined as compared to urban students.
4) Statistically there is significant difference between opinions of players and non players about discipline. It is found that, players are more disciplined as compared to non players.

References:

1) Balsubramanyam, “A Study on anxiety behavior among sports women & non sports women”, research paper publish in ‘Asian journal of physical education & computer in sports’. vol. 4, no.1, ISSN NO.0975-7732. Page no. 35-37.
2) Balsubramanyam, Musalmari Mahadev, “A Comparative study of Emotional Intelligence between sportsmen & non sportsmen”, Research Article paper publish in ‘Asian journal of physical education & computer in sports’. vol. 4, no.1, ISSN NO.0975-7732. Page no.58 – 61.
3) Barbuto John, “The Emotional Intelligence of transformational leaders: A field of Elected Official”, Official paper publish on line , 07 August 2010, page no. 51-64.
4) Barline Julion, “transformation leadership & Emotional Intelligence & Exploratory study”, leadership & Organizational Development Journal, 21(3), MCB-UP Ltd. Canada, page no. 157-161.
5) Birader Shweta, “The Analysis of parental style & Emotional Intelligence of the college students”, Abstract of Thesis submitted to university of Agriculture science, Dharwad, Degree of master Home science in human development, 2006.

❖❖❖

The Comparative Study of Study Habits & Attitude of Inter University Players of Maharashtra

Dr. Suhas Raghunath Tiwalkar
Assistant Professor, HVSKM, College of Physical Education, Yavatmal. (MS)
Mob.: 9423135258 E mail: suhastiwalkar@gmail.com

Abstract:

The main purpose of present study was to determine "The Comparative Study of Study Habits & Attitude of inter university players". For the present study the source of data was 1485 inter university players of Maharashtra from 11 different games - Basket-Ball, Handball, Football, Volleyball, Cricket, Softball, Hockey, Kho-Kho, Kabaddi, Badminton, Athletics , all these selected subjects are the source of data. The age of the subjects was ranging between 18 to 28 years. The researchers use the survey method for fulfilling his research purpose. The Questioner got filled in the subject by the researcher from the players. The data was tabulated and analysis required the Percentage, 't'value, Mean & Standard Deviation, Co-relation Method for the purpose of interpretation, to determine the significant difference in the mean, About the Study Attitude of Maharashtra, 67.21% players mean value is more than 5.93 and only 32.79% mean value players are below. From this, it is cleared that, maximum Maharashtra players Study Attitude shows positive result and hence the hypothesis is not accepted.

Key words: Comparative, Study Habits, Study Attitude, Inter University Player, Games.

Introduction:

In India various Educational institutions run their curriculum but the way of looking towards the curriculum of the students is changing. In the age information and technology, science provides every information easily to anyone. But on the other hand due to this there is a change in the study habits of students also there is a change in attitude .due to this it is the responsibility of educational sector to observe all these changes in the study habits and attitude of the student so that they occupy progress in their education. Because of the changing situation in the educational sector in India. It is must to bring a change in the study habits of students. To develop good study habits in students. The teacher should have a good planning and skills, should pay attention towards their health, increase their writing skills, develop them against the right knowledge and to develop good study habits.

According to the various educationists, who ever understand the study habits of students attitude easily, students get attracted towards the method of the teacher. For this the teacher should teach with positive attitude so that the attitude of student regarding study should be changed. It can be called as positive attitude, but if lot of time is required for teaching or for learning, if it is hard for the student to understand and if lot of time is required, if they can't memorize it, then for this method students have no in trust .the students remain away from this method and hence this is called as negative attitude. Students attitude can be changed by using effective method of teaching. Because researcher takes present study to his research purpose "The Comparative Study of Study Habits & Attitude of inter university players".

Research Methodology:

In this chapter the Objective of Study, Purpose of the Study, Hypothesis, Source of data, selection of test, and selection of subject and collection of data is described.

Objective of Study:

The Objective of present study was:-

1) Study Attitude of Maharashtra players.
2) Co-relation between Study Habits & Study Attitude of Maharashtrian Players.

3) Study Habits of Maharashtra Men & Women.
4) Study Habits of Maharashtra Urban & Ruler.
5) Study Habits of Maharashtra Team Game & Individual Players.
6) Study Habits of Maharashtra Men & Women Players.
7) Study Habits Attitude of Maharashtra Men & Women Players.
8) Study Habits Attitude of Maharashtra Team Game & Individual Players.

Purpose of the Study:

The purpose of present study was to determine "The Comparative Study of Study Habits & Attitude of inter university players of Maharashtra".

Hypothesis:

It is hypothesized that,

1) Study Attitude of Maharashtra players will be negative.

2) The Co-relation between Study Habits & Study Attitude of the Players of Maharashtra is not significant.

3) Study Habits of Maharashtra Men & Women Players will have no significance difference.

4) Study Habits of Maharashtra Urban & Ruler Players will have no significance difference.

5) Study Habits of Maharashtra Team Game & Individual Game Players will have no significance difference.

6) Study Habits Attitude of Maharashtra Men & Women Players will have no significance difference.

7) Study Habits Attitude of Maharashtra Urban & Ruler Players will have no significance difference.

8) Study Habits Attitude of Maharashtra Team Game & Individual Game Players will have no significance difference.

Source of Data:

For the present study the source of data was 1485 inter university players of Maharashtra from 11 different games - Basket-Ball, Handball, Football, Volleyball, Cricket, Softball, Hockey, Kho-Kho, Kabaddi, Badminton, Athletics , all these selected subjects are the source of data.

Selection of test:

For the purpose of this study, 1485 inter university players of Maharashtra from 11 different games were selected with the help of simple random sampling method. The age of the subjects was ranging between 18 to 28 years. The researchers use the "Study Habits and Attitude Status" Questioner for research purpose. The researchers use the survey method for fulfilling his research purpose. The Questioner got filled in the subject by the researcher from the players.

Selection of the Subject:

For the purpose of this study, the data was collected on the basis of 1485 inter university players from different university players of Maharashtra and were selected with the help of simple random sampling method. The Questioner got filled in the subject by the researcher in the presence of the players.

Collection of Data:

The data was collected with the help of Questioner. The data was collected on the basis of 1485 inter university players of Maharashtra from different university and were selected with the help of simple random sampling method. The Questioner got filled in the subject by the researcher in the presence of the players.

Analysis and Interpretation of Data:

For the purpose of this study the researcher collected data on the basis of 1485 inter university players from different university of Maharashtra. The researcher conducted a study to determine the Study Habits & Attitude Status of the players of Maharashtra. The data was tabulated and analysis required the Percentage, 't'value, Mean & Standard Deviation, Co-relation Method for the purpose of interpretation.

Table-1

The table shows Classification of Study Habits & Attitude Status of the Players

Sr. no.	Study Habits & Attitude Status	Range	Total Players	Percentage
1.	Excellent	55 &Above	37	2.49
2.	Very Good	49 – 54	384	25.86
3.	Good	43 – 48	590	39.73
4.	Satisfactory	34 – 42	455	30.64
5.	Poor	28 – 33	18	1.21
6.	Very Poor	22 – 27	0	0.00
7.	Extremely Poor	0 – 21	1	0.07
	Total		**1485**	**100.00**

The above table shows Classification of Study Habits & Attitude Status of the players. In this study as per direction & points acquired by the players the status is divided in seven Classification which is - Excellent, Very Good, Good, Satisfactory, Poor, Very Poor, and Extremely Poor players.

The researcher observed that, from the total players 39.73% players Study Habits & Attitude Status is Good , 30.64 % & 25.86% players are found in Very Good & Satisfactory status ,2.49% players are found in Excellent status , 1.21% players are found in Poor status and 0.007% players are found in Extremely Poor status.

From the above study, the researcher found that from the total players the status of study habits and study attitude of the players was very good, good and satisfactory. The researcher also found that the percentage of players is low in excellent status and very low in Very Poor and Extremely Poor status.

The Graph is shows Classification of Study Habits & Attitude Status of the Players of Maharashtra

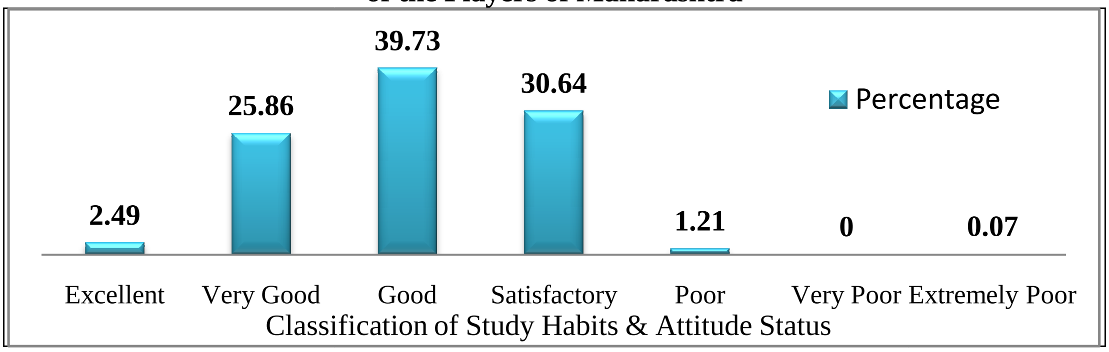

Table-2: The Table Shows Mean & Standard Deviation of Study Habits of Different Game Players of Maharashtra

Sr. No.	Games	Mean	Standard Deviation
1.	Cricket	41.87	4.7038
2.	Badminton	41.84	4.6966
3.	Volley Ball	40.21	5.1476
4.	Basketball	39.63	6.1883
5.	Foot ball	38.41	4.1471
6.	Handball	38.31	5.6204
7.	Softball	38.27	5.4655
8.	Kabaddi	38.04	5.3096
9.	Kho-Kho	38.04	5.6256
10.	Hockey	37.88	4.0502
11.	Athletics	37.79	6.2610

The above table shows the Study Habits of the total players of Maharashtra .The researcher observed from the above table that the mean of the Study Habits is in decreasing order. The order of the mean is decreasing from 41.87% to 37.79%. Whereas the order of mean is maximum i.e. 41.87% & 41.84% in Cricket & Badminton players and minimum i.e.37.88% & 37.79% in Hockey & Athletics players. However there is not more difference in the mean in the middle as shown in the table. It is clear from the above discussion that there is not much difference in the Study Habits but the study habits of cricket & badminton players is comparatively better than hockey & athletics players.

The Graph is shows Mean of Study Habits of the Players of Maharashtra

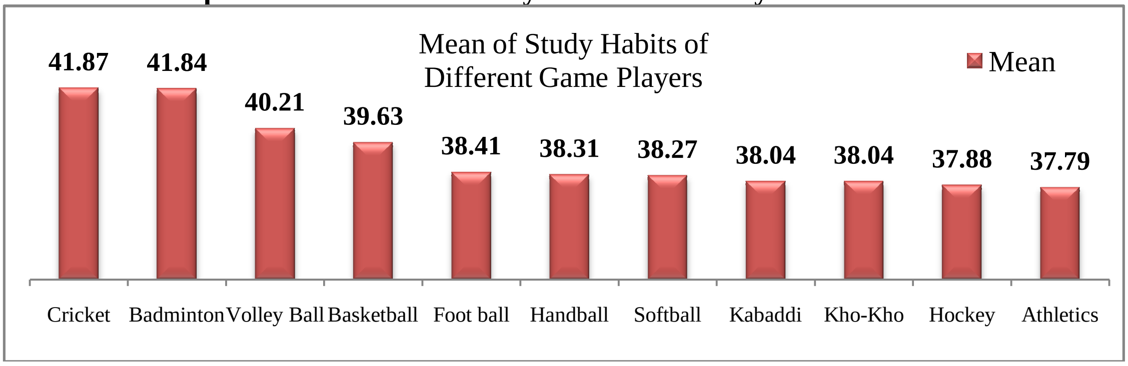

Table-3: The table shows Mean & Standard Deviation of Study Attitude of different game players of Maharashtra

Sr. No.	Games	Mean	Standard Deviation
1.	Basketball	6.19	0.8767
2.	Softball	6.19	0.9864
3.	Handball	6.16	0.9687
4.	Kabaddi	6.10	3.6799
5.	Badminton	6.07	0.8342
6.	Cricket	6.07	0.8304
7.	Foot ball	5.96	1.0711
8.	Volley Ball	5.90	0.9050
9.	Athletics	5.80	1.0495
10.	Kho-Kho	5.67	1.0221
11.	Hockey	5.47	0.8624

The above table shows the mean of the different game players is in decreasing order. The researcher observed serially that one to three numbers games players are Basketball, Softball & Handball and their mean is 6.19, 6.19 & 6.16.and also 6.10, 6.10, 6.07 & 6.07 mean of Kabaddi, Badminton, Cricket, Foot ball players in fourth ,fifth, sixth, & seventh number. Volley Ball, Athletics players mean is 5.90 & 5.80 they are show eight & ninth number and tenth number is of Kho-Kho players with their mean 5.67 and 5.47 is the mean of hockey players on eleven number. It is clear that, Basketball, Softball, Handball players study attitude is comparatively better than Kho-Kho & hockey players.

The Graph is shows Mean & Standard Deviation of Study Attitude of different game Players of Maharashtra

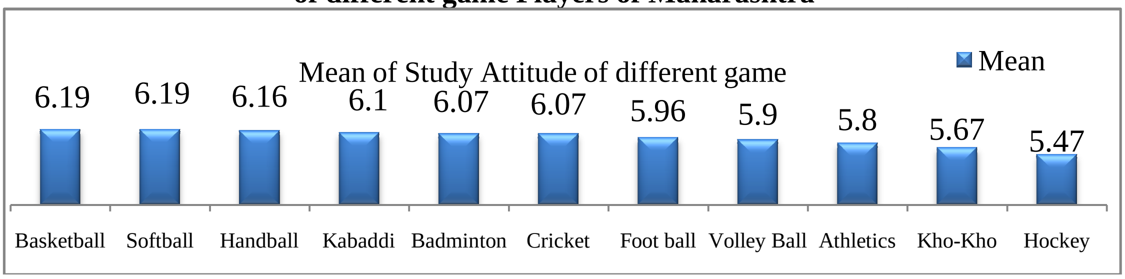

Table-4: The table shows Co-relation of Study Habits & Study Attitude of different game players of Maharashtra

Total Players	Variables	Degree of freedom	Achieved Co-relation value	Expected Co-relation value	Significance status	Significance
1485	**Study Habits & Study Attitude**	1483	0.020	.0258	0.01	Not Significant

The above table shows the Co-relation of Study Habits & Study Attitude of different game players of Maharashtra and the observation shows 1483is Degree of freedom, achieved co-relation value is 0.020,0. 0258 is expected co-relation value. On this basis the status is not significant at the 0.01 significant level. The present study shows Neglected positive co-relation.

It means that, the Co-relation between Study Attitude & Study Habits of the Players of Maharashtra is not significant and can be neglected positive co-relation; Means Players Study Attitude is not affected by Study Habits.

Table-5: The Table Shows Mean Comparison of Men & Women Players Study Habits

Players	N	Mean	Standard Deviation	Degree of Freedom	Standard Error	t-ratio
Men	**773**	38.75	5.3946	1483	0.28189	2.732*
Women	**712**	39.52	5.4564			

*@ Significant at 0.05 level Tabulated‘t’ value 1.96

The above table shows the Mean Comparison of Study Habits of Men & Women Players. The researcher observed that, in the Study Habits of Men & Women Players, the‘t’ value is 2.732, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 is the Significance level and this is more than the tabulated value which is 1.96 because it is significant.

The mean observation shows the Study Habits of men Player with mean 38.75 & Women players have the mean 39.52.

From this, it is cleared that, as per the analysis, Study Habits of Men & Women Players found significant difference and Women’s study habits is better than Men players.

The Graph is shows Mean Comparison of Men & Women Study Habits of Players of Maharashtra

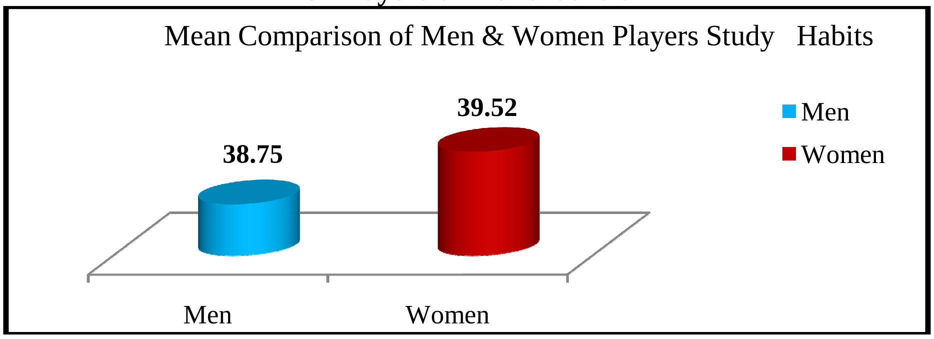

Table-6: The Table Shows Mean Comparison of Urban & Rural Players Study Habits

Players	N	Mean	Standard Deviation	Degree of Freedom	Standard Error	t-ratio
Urban	**572**	38.91	5.5819	1483	0.29278	1.161@
Ruler	**913**	39.25	5.3416			

@ Not Significant at 0.05 level Tabulated‘t’ value 1.96

The above table shows the mean comparison of study habits of urban & rural players. The researcher observed from the above table that, in the Study Habits of urban & rural Players, the 't' value is 1.161, 1485 is the Degree of freedom and 0.05 Significance level and this is not more than tabulated value which is 1.96 because it is not significant.

From this, it is cleared that, as per the analysis, Study Habits of urban & rural Players found significant difference and Women's study habits is better than compared than Men players.

The Graph is showing Mean Comparison of Urban & Rural Players Study Habits of Players of Maharashtra

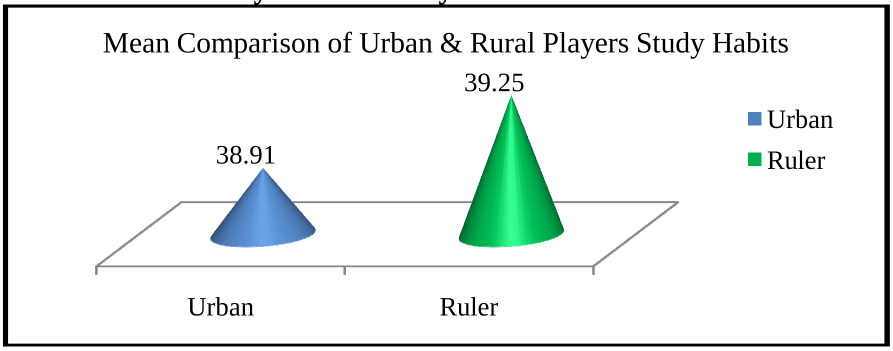

Table-7: The Table Shows Mean Comparison of Team Games & Individual Games Players Study Habits

Players	N	Mean	Standard Deviation	Degree of Freedom	Standard Error	t-ratio
Team Games	**1215**	38.96	5.3209	1483	0.38940	2.209*
Individual Games	**270**	39.82	5.8864			

*@ Significant at 0.05 level Tabulated't' value 1.96

The above table shows the Mean Comparison of Study Habits of Team Games & Individual Games Players. From the above table, the researcher observed that, in the Study Habits of Team Games & Individual Games Players, the 't' value is 2.209, 1483 is Degree of freedom and 0.05 is the Significance level and this is more than tabulated value1.96 because it is significant.

The mean observation shows the Study Habits of Team Games Player have a mean which is 38.96 & Individual Games players have the mean 39.82.

From this, it is cleared that, as per the analysis, Study Habits of Team Games & Individual Games Players found significant difference and study habits of Team Games is better than Individual Games players.

The Graph is showing Team Games & Individual Games Players Study Habits of Players of Maharashtra

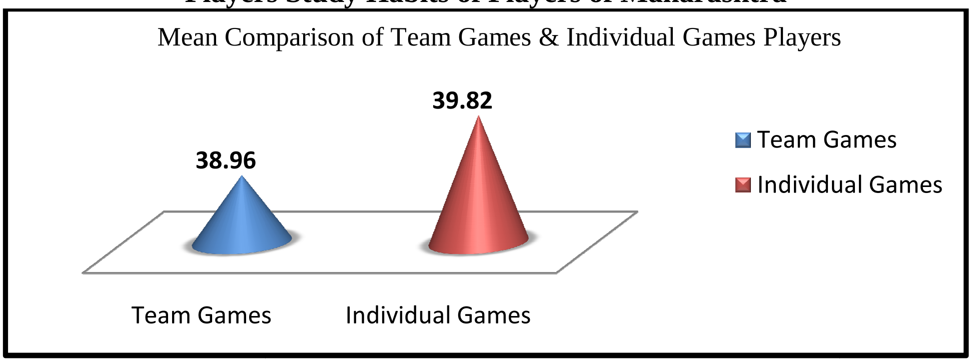

Table-8: The Table Shows Mean Comparison of Men & Women Players Study Habits Attitude

Players	N	Mean	Standard Deviation	Degree of Freedom	Standard Error	t-ratio
Men	**773**	5.94	0.9761	1483	0.05042	0.198[@]
Women	**712**	5.93	0.9657			

@ Not Significant at 0.05 level Tabulated't' value 1.96

The above table shows the Mean Comparison of Men & Women Players Study Habits Attitude. From the above table, the researcher observed that, in the Study Habits Attitude of Men & Women Games Players, the 't' value is 0.198, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 Significance level and this is not more than tabulated value which is 1.96 because it is not significant.

The mean observation shows the Study Habits Attitude of Men Player with mean 5.94 & Women players mean is 5.93. From this, it is cleared that, as per the analysis , Study Habits Attitude of Men & Women Players found significant difference and found that both Men & Women players study habits Attitude is same.

The Graph is showing Mean Comparison of Men & Women Players Study Habits Attitude of Players of Maharashtra

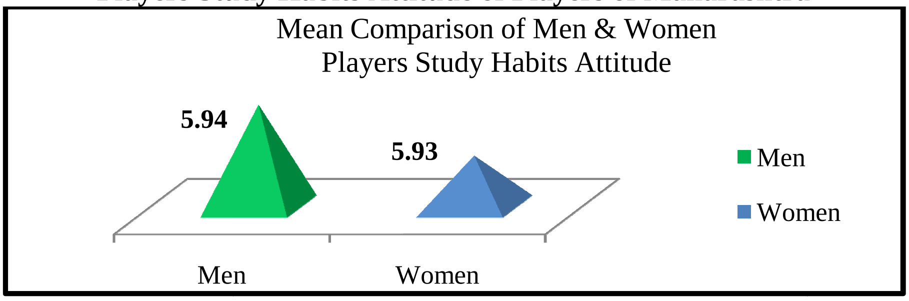

Table-9: The Table Shows Mean Comparison of Urban & Ruler Players Study Habits Attitude

Players	N	Mean	Standard Deviation	Degree of Freedom	Standard Error	t-ratio
Urban	**572**	5.91	0.9605	1483	0.05157	0.776[@]
Ruler	**913**	5.95	0.9775			

@ Not Significant at 0.05 level Tabulated't' value 1.96

The above table shows the Mean Comparison of Urban & Ruler Players Study Habits Attitude. From the above table, the researcher observed that, in the Study Habits Attitude of Urban & Ruler Games Players, the 't' value is 0.776, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 Significance level and this is not more than tabulated value which is 1.96 because it is not significant.

The mean observation shows the Study Habits Attitude of Urban Player with the mean 5.91 & Ruler players mean is 5.95.

From this, it is cleared that, as per the analysis ,Study Habits Attitude of Urban & Ruler Players found no significant difference in both Urban & Ruler area players and found that both Urban & Ruler players study habits Attitude is same.

The Graph is showing Comparison of Urban & Ruler Players Study Habits Attitude of Players of Maharashtra

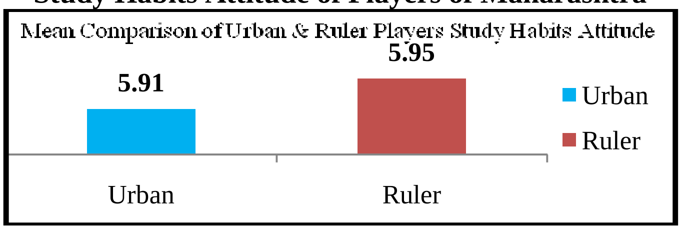

Table-10: The Table Shows Mean Comparison of Team Games & Individual Games Players Study Habits Attitude

Players	N	Mean	Standard Deviation	Degree of Freedom	Standard Error	t-ratio
Team Games	**1215**	5.93	0.9744	1483	0.06445	0.155@
Individual Games	**270**	5.94	0.9562			

@ Not Significant at 0.05 level Tabulated‘t’ value 1.96

The above table shows the Mean Comparison of Team Games & Individual Games Players Study Habits Attitude. From the above table, the researcher observed that, in the Study Habits Attitude of Team Games & Individual Games Players, the ‘t’ value is 0.155, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 Significance level and this is not more than tabulated value which is 1.96 because it is not significant.

The mean observation shows the Study Habits Attitude of Team Games Player with mean 5.93 & Individual Games players mean is 5.94.

From this, it is cleared that, as per the analysis, Study Habits Attitude of Team Games & Individual Games Players found no significant difference in both Team Games & Individual Games players and found that both Team Games & Individual Games players study habits Attitude is same.

The Graph is showing Mean Comparison of Team Games & Individual Games Players Study Habits Attitude of Players of Maharashtra

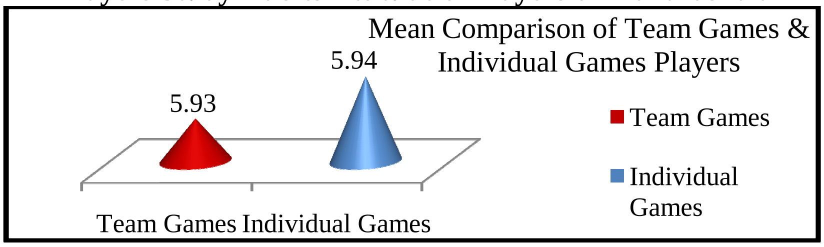

Discussion of Hypothesis:

1) Study Attitude of Maharashtra players will be Negative.

About the Study Attitude of Maharashtra, 67.21% players mean value is more than 5.93 and only 32.79% mean value players are below. From this, it is cleared that, maximum Maharashtra players Study Attitude shows positive result and hence the hypothesis is not accepted.

2) The Co-relation between Study Habits & Study Attitude of the Players of Maharashtra is not significant.

Between Study Habits & Study Attitude of the Players of Maharashtra, Co-relation value is 0.020 and is not significant & shows Neglected positive co-relation and hence the hypothesis is accepted.

3) Study Habits of Maharashtra Men & Women Players will have no significance difference.

The Study Habits of Men & Women Players, the ‘t’ value is 2.732, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 Significance status which is more than tabulated value which is 1.96 because it is significant. Its means, Maharashtra Men & Women Players Study Habits shows significant difference and hence the hypothesis is not accepted.

4) Study Habits of Maharashtra Urban & Ruler Players will have no significance difference.

The Study Habits of Urban & Ruler Players, the‘t’ value is 1.161, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 and 0.01 are both the Significance level which is not significant and hence the hypothesis is accepted.

5) Study Habits of Maharashtra Team Game & Individual Players will have no significance difference.

The Study Habits of Team Game & Individual Players, the't' value is 2.209. 1485Degree of freedom and 0.05 Significance level which is significant and hence the hypothesis is not accepted.

6) Study Habits of Maharashtra Men & Women Players will have no significance difference.

The Study Habits of Men & Women Players, the't' value is 0.198, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 is Significance level which is not significant and hence the hypothesis is accepted.

7) Study Habits Attitude of Maharashtra Men & Women Players will have no significance difference.

The Study Habits of Urban & Ruler Players, the 't' value is 0.776, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 Significance level which is not significant and hence the hypothesis is accepted.

8) Study Habits Attitude of Maharashtra Team Game & Individual Players will have no significance difference.

The Study Habits of Team Game & Individual Game Players, the't' value is 0.155,1483 is the Degree of freedom and 0.05 is the Significance level which is not significant and hence the hypothesis is accepted.

Findings:

1) From the total players 39.73% players Study Habits & Study Attitude status is good, 30.64 & 25.86% players found their status satisfactory & very goods. The Excellent Study Habits & Study Attitude status is of 2.49% players and 1.21% players found in very poor status. None of the players are found in very Poor status. The Extremely Poor status is found for 0.07% players in Study Habits & Study Attitude status.

2) The Total players Study Habits mean is between 41.87 to 37.79.there is no significance difference in the mean. Study Habits highest mean which is 41.87& 41.84 is found for Cricket & Badminton games players and found minimum mean which is 37.88 & 37.79 for Hockey & Athletics players.

3) The one to three numbers is for Basketball, Softball, & Hand ball players, there Study Habits Attitude mean serially 6.19, 6.19 & 6.16. The 6.10, 6.10, 6.07 & 6.07 is the mean for Kabaddi, Badminton, Cricket, & Football players which are on fourth, fifth, sixth & seventh number. The eight & ninth number is for Volleyball & Athletics players having their mean 5.90 & 5.80. The last tenth number is given to Kho-Kho players with the mean 5.67 and the eleventh number with 5.47 mean is for Hockey players.

4) Study Habits Attitude of 67.21 % Maharashtra players have above 5.93 mean value and 32.79% players are below mean value.

5) Study Habits & Study Attitude of Players of Maharashtra have co-relation value 0.020.

6) For Team Game & Individual Game players Study Habits & Study Attitude,'t' value 2.209, 1483Degree of freedom and 0.05 is the significant level which is found significant.

7) For Team Game & Individual Game players Study Habits & Study Attitude't' value 0.155, 1483 is the Degree of freedom and 0.05 is the significant level which is not significant.

Conclusions:

1) In this present study, from the total players, maximum players Study Habits & Study Attitude status is found very good, good and satisfactory. Excellent status players percentage is very low and Very Poor status players percentage is extremely low.

2) There will be no difference in Study Habits of total players but comparing with Hockey & Athletics players, Cricket & Badminton players study habits found very good.
3) Comparing with Basketball, Softball, Handball players, Kho-Kho& Hockey players Study Habits Attitude is poor.
4) Maharashtra players have positive Study Habits Attitude.
5) Neglected positive co-relation is found in Study Habits & Study Attitude of Maharashtra players.
6) Significance difference is found in Study Habits in Men & Women Players.
7) Significance difference is found in Study Habits in Team Game & Individual Game of Players.
8) Significance difference is not found in Study Habits Attitude between Team Game & Individual Game Players.

References:

1) Anastesti Ane, 'Psychological Testing,' Newyark Mac Melon publishing YNC, Forth Edition, 1976.
2) Ansari Z.A., "Study Habits & Attitudes of students: Development and validation of Questionnaire masseurs," Islamabad: National institute of psychology.
3) Robert A., A Survey of Student, Study Habits & Attitudes towards school," Dissertation Abstract International, Val.43, no.12,(1983) pag.no.3763-A.
4) Hussein A., "Effects of guidance service on Study Attitudes & Academic Achievement of secondary school students," Bulletin of education & research, val. 28 no.1 June 2006, page. No. 35-45.
5) Karim N.S., "Riding Study Habits & Attitudes in the digital age: Analysis of gender and academic programme differences in Malaysia," The Electronic Library, vol. 25, no. 3,(2006) page. No.288-297.
6) Sirohi V. "A Study of under achievement in relation to study Habits & Attitude," Journal of Indian Education, vol.30, no.1 (2004), page. No. 14-19.

❖❖❖

Inferiority of women in Shashi Deshpande's novel *The Binding Vine*

Prof. Prashant S. Jawade
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal
Mobile: 9960395755 E mail: bhaktijawade@gmail.com

Abstract

In recent times the status and position of women is changing. Particularly in developing country like India, The women are shifting themselves towards autonomy self realization and need of independence etc. In Indo English novels the traditional images of women are portrayed they are shown as devoted wife devoted mother, sister daughter etc .The women writers changed the attitude of women towards women and society. The writings are not only depicted the external affairs but also the internal journey of feelings, psychological, stress and distress and feminine sensibilities also. A few women writers like Manju Kapur, Shashi Deshpande ,Anita Desai are very much concerns about the psyche, inner feelings of their women characters that makes infected on account of tensions generated by surroundings. They trying to do good way to present Indian women in their novels with their pen and finds women's need for self independence, individuality. This paper aims to deal with inferiority of women, the theme of alienation, helplessness which are somewhat created by surroundings/society.

Introduction

The Indian fiction is enriched with the writings of women's who paved the way for struggles, conflicts and empowered the position of women in contemporary India which was not suitable in the history of Indian society. We found the reflection in the writings of women's writers trying to explore the psychic moral political social liberations/rights from the existed patriachrial system governed over them. To establish new harmony required changes within relationships and with surrounding. The women writers displayed the domestic social frames with social, cultural modes responsibilities and values which created the images of in Indian society and handover their devoted role to shoulder the more responsibilities duties morally towards every factor which is associated with her. In short stereotyped image changes simultaneously modern, educated self thinking.

Shashi Deshpande is the major voice in the writings of women writers who discarded the traditional ways of describing the events/ stories etc. provided less importance to external life of human being. She has appreciative style of most of the novels are mind provoking she has great art of dealing with women world. In her characters she brings out the feelings of loneliness victims of depression and exploitation and subjection etc. They have subaltern role in the novels she chooses the Indian women of different fields like educational economic etc. Her novels deal with recognisation of individuality and realization of freedom. The endings of the novels are linking to revolutionary changes made by characters and joined a courage to identify wrong and right. Firm decisions are occurred to find out solutions on their own problems. Though some women characters are pictured as well educated modern most striking point is that they are shown weak in their understanding/ handling situations, searching for sympathy but affected restricted from patriarchal dominations and power. They wanted to arise with their potential/ caliber etc. to joint their wrist against social systems/ orders. Her Protagonist are educated well qualified, modern belongs to middle class families. They are isolated and in alienation and stricken to their destiny from male domination and emotionally they are suppressed. Shashi Deshpande did not blaming the male power or their domination, the slavery of women is responsible to ruin themselves and they found refusing to change not so dared to protest against which are becoming obstacles in their way.

About *The Binding Vine (1993)*

In novel The Binding Vine (1993) Shashi Deshpande presented middle class female protagonist which has not voice in the male dominated world . It is the story of three/ four sufferings women, which are existed in three different age and time. They are Kalpana, Mira, Urmila, Akka etc. Kalpana is shown as little bit conscious, Mira has level of dead and Urmi IS full of Spirit a Searching for the meaning of life through the other characters like Mira and Kalpana. Only the difference is that the Kalpana is raped by her own relative and Mira is by her own husband. No doubt the novel is full of women characters having their own meanings/ perceptions of their lives. It made the reasons of their miserable conditions. In the end of novel Inni took the incidents in flashback. She had been come with Urmi as a honest, trusted male servent. Urmi father knew that the girl was accompanied with male servent and had lines of anger on his forehead. After that he sent Urmi to his mother without consulting it with his cruel power of male dominance, that suffered her mother become helpless, victim. Urmi made aware about the pain of separation in which Inni suffered and she bravely faced it for couple of years without single of complaint. She is very upset about her mother and extremely sorry for her mother which was helpless women in powerful male dominated society.

Portrayal Of women In *the Binding Vine (1993)*

The novel Binding Vine -The five women are presented with different characteristic and generations but all are subjected, exploited with different circumstances. They are Akka, Mira Shakutai Kalpana and Sullu etc. Akka is woman who suffers from her husband. Her husband did not pay much more attention towards his wife as wife. She has impact of Indian tradition /customs; she has no option/ choice and remains silent. She was deprived from her basic right and unable to speak about it. She spent her life like thing put into house and not as human being.

Second woman is Mira an educated upper class middle class woman Mira has to become victim of unnatural uncalled circumstances and her husband love is only physical, nothing to do with emotions affections and care etc. Because of over thinking and with depressed soul her mind developed a fear and she becomes unconscious even in odd times. She suffers in breathless silence, she wrote poems and maintain diaries as an account of life she recorded facts happened with her. She knows English little bit her poems are in Kannada. She does not have a liberty to write specially in language of her own choices from the character of Mira Shashi’s characters/ protagonists are passionate about writings which is a matter of self-expression and symbol of liberation . In second category there is Shakutai Kalpana Sullu.

Kalpana sweet girl was brutally raped. After this inhumanly incident, she was not dare to go to police and demand the justice also request the doctor not to disclose it to police or other agencies etc. The criminal of this worse did none other than Prabhakar who is relative of her mother. He is husband of Sullu the Kalpana’s view about this terrible matter upset her, but she leaves the decision to Kalpana.

Shakutai is sufferings come with her marriage as her husband was not properly employed. Automatically she becomes bread earner of her family and shouldering the responsibility of two daughters and a son. She is also fearful about her sister Sullu who is not blessed by child after marriage, her husband is drunkard. Shashi Deshpande presented Urmi a caring in nature towards women very conscious about life. She is happy and satisfied in her life. A sudden death of her baby girl not break her courage. She also suffers with helplessness created by her own luck/destiny. But she is very concerns about womens problems .She pours her sympathy towards Shakutai and also for her own mother- in -law Mira who has raped by her husband in nights. Later she published the poems of Mira. She was ready to fight for Kalpana and supported her for his medical treatment. And Kalpana raised her voice against injustice done by her own relative and took support of media like TV channels and printed

media. As she adviced by Urmi. In this way Urmi strengthen the women like Mira, Shakutai, and Kalpana against wrong unsuitable conditions which are they facing from ages.

Conclusion

The Shashi Deshpande's women characters are faced subjection by social disorders. The women have positive attitude towards life through surroundings is not suitable for them. Though world is uncaring towards the women, the characters are full of strengths and weaknesses. They learn the harsh realities of life from their own experiences about life. The women characters are depicted with sorrows, sufferings and miserable conditions and part of subjugation. From the writings of Shashi Deshpande's we found that she believes that women should educate and make themselves self reliance and more creative to contribute in the power of liberty to women. The Deshpande's novels show women's world is more important as they are real founder of society's moral values.

References

Agrawal, Malti - New Perspectives On Indian English Writings
The Binding Vine –Critical
A handbook of critical approaches to literature
Prasad, Amarnath - New Lights On Indian Women Novelists In English

❖❖❖

A Study of Types causes of injury and safety in Judo

Dr. Kadam R.M. (DPE)
B.B Arts, N.B.Commerce & B.P.Science College, Digras, Dist.Yavatmal
Mob. No. 9423134319 E mail: rmkadam.judo@gmail.com

Introduction

In the India no of players participate actively in judo. The growth of judo has been phenomenal not only in this country but throughout the world. An increasing number of secondary schools and colleges have included judo in their physical education and extracurricular activities. The growth of judo has been limited only by the lack of qualified, trained instructors. In contrast to jujitsu and other forms of un-armed defense like karate, taekwondo etc. Judo is competitive and regulated by rules. As a contact sport, it presents potential for injury. As per various researches in judo injuries following cases reported, the possible causes for 89 were as certained (Tables 1 and 2). In certain cases a combination of factors leads to the mishaps of the total injuries, two-thirds occurred during competition while the other third happened during teaching and free exercise (randori).To analyze these statistics, one must be familiar with the rules of contest and the various techniques used it. winning (throwing and mat techniques and submission holds such as choking and elbow locks) Throwing techniques (Nagewaza) can be divided into two types from the standing position (tachiwaza) and from the lying position or sacrificing form (sautemi-waza).There are various mat techniques (katame-waza osaekomi-waza) where the opponent is held down and controlled for 20 seconds, enabling the holder (tori) to win. Choking (shime-waza) and joint locks (kansetsu-waza) are allowed as submission holds. Based upon these findings, Tables 1 and 2 indicate recommendations to decrease the number of injuries.

Qualified Instructors

The instructor should be thoroughly familiar with the rules, the possible causes of injuries, and be prepared to apply first aid, especially in reviving those who have been "choked out."He should emphasize that knowing how to fall (ukemi) is more important than knowing how to throw. In fact, falling is the first line of defense.

In the beginning, the novice must learn to fall in all directions forward, backward, and sideward. In India all qualified instructors are certified and registered with the Judo Federation of India or there related state association, District Association. Before a black belt instructor is hired, his credentials should be checked to avoid possible liability due to injuries. The instructor should emphasize the importance of:

I. Throwing Techniques (Nage-waza)

A. It is the responsibility of the thrower (tori) to tuck the sleeve of the uke (the one who is thrown) just before he lands so he will not hit his head and will land on his shoulder and side in the proper manner.

B. The thrower must not drive the uke into the mat; this will allow the uke to fall properly.

C. The thrower must not fall on the uke.

D. A throw should not be forced or completed when there is impending danger, such as when an opponent's foot is caught between the mats.

E. Certain types of throws (e.g., a wrapping hip throw) should not be used against individuals who have small, frail body structures.

II. Falling Techniques (Ukemi)

A. The uke must break the habit of extending the hand or arm to brace him for the fall. The impact of the fall can cause fractures of the wrist, forearm, and dislocation of the elbow. The real danger is the additional force caused by the thrower (tori) falling on top of the uke.

B. The uke must learn to tuck in his shoulder and head so that the impact of the fall is distributed to his back and side rather than directly on the point of the shoulder.

Table I, Types of Judo Injury

S.N.	Type of Judo Injury	Numbers of Injury
01	Fracture	34
02	Upper extimiites	20
03	Lower extimities	10
04	Maxila	01
05	Rib	01
06	Vertebra	02
07	Dislocation and separations	43
08	Upper Extremities	41
09	Shoulder	23
10	Elbow	13
11	Sterno-clavicular	01
12	Fingure	02
13	Lower Extremities	02
14	Major Sprains	10
15	Upper Extremities	05
16	Lower Extremities	04
17	Cervical	01
18	Concussion	06

Table II, The Causes of judo Injury

S.N.	Type of Judo Injury	Numbers of Injury
01	Improper throwing Techniques	30
02	Driving the uke in to the mat	14
03	Concussion	04
04	Shoulder Separations	07
05	Miscellaneous	03
06	Following uke to Mat for Osaikomi (Holding Techniques)	03
07	Falling on top of uke	08
08	Miscellaneous	05
09	Improper falling techniques	23
10	Reaching out with arm	15
11	Dislocation of the Elbow	08
12	Torn muscle of the elbow	01
13	Fracture of wrist	01
14	Fracture of the fore arm	03
15	Fracture of Clavicle	02
16	Falling on the point shoulder	04
17	Holding on to tori	01
18	Miscellaneous	03

C. The uke should release his hold on the tori when he is being thrown. This prevents the tori from falling on top of the uke.
D. The uke Should fall properly whenever he is thrown. However, when a match is at stake, the uke often attempts to abort the throw by twisting and spinning in the air to avoid losing the match. Such maneuvers introduce injuries.

III. Choking Holds (Shime-waza)

A. In order for choking holds to be effective, the tori must first control the uke’s body before applying pressure on the vulnerable area of the neck.
B. At no time is pressure to be applied across or on the face.
C. The tori must release a choke hold as soon as the uke becomes unconscious.
D. The hold should not be applied unless a higher rank judoist who knows the recovery method is present.

IV. Elbow Locks (Kansetus-waza)

A. The elbow joint is the only joint allowed to be locked.
B. The tori must release the hold as soon as the uke signals or calls submission.
C. The uke should not be too stubborn to signal and concede the match.
D. The referee must stop the tori and signal victory before the force of the lock causes damage to the elbow joint.

V. Mat Techniques (Osaekomi-waza)

A. In mat techniques undue force, illegal maneuvers such as wrenching the neck, kicking, biting, hitting, and pressure on the face can lead to serious injuries and complications. Therefore, these entire maneuvers must be prohibited.

VI. Competition Area

A. The competition area should be kept smooth, firm, clean, cool, and free from cracks or openings. If straw mats (tatamis) are used, they should be on a wooden floor or platform. If plastic mats of ensolite are used they should be covered with tight canvas. If gym mats aroused, they should be fitted as closely as possible and covered by a tight canvas.
B. The competition area must be adequate: a minimum of 16 meter by 16 meter, but preferably at least 14meter by 14 meter. The mat material outside of the contest area should not be less than three meter (safety area). If the competition area is elevated, safety measures must be taken.
C. Every referee, official, judge, and player should be aware of improper playing conditions, such as a separation of mats under a canvas cover or between the straw mats. These unsafe conditions are often not easily recognized by observers outside the competition area.

VII. Aborted Throws

A. The judogi (the costume worn by judoists) simulates the ordinary jacket and pants worn by most men and is used to prevent brtiises and, most importantly, mat burns. However, they themselves may contribute toward injury. For example, hands or fingers may be entangled and caught in the judogi during a throw. In free exercise (randori), the tori should not complete his throw if he realizes the uke is caught in his own judogi. On the other hand, if the tori are caught in his own judogi, the uke should fall without resisting the throw.
B. In aborting the tori's throw, there are certain rules that prevent the uke from using such maneuvers as reaping the tori's leg from inside his legs while holding the tori from behind. Such a maneuver can cause serious knee and leg injury.

Recurrent Injuries

The danger of returning to active free exercise and competition too soon after injury is apparent. The safest measure is to follow a physician's advice. Regardless of how minor the injury may seem to the judoist, sometimes its complications may lead to permanent injury. As a rule, if a player can perform the following feats without pain or discomfort, he is in condition to return to judo after injury

(1) Ukemi (break fall)

(2) Uchikomi (form fitting of the throws with an opponent without throwing)

(3) Free exercise at an easy pace and with the opponent's full knowledge that the player has experienced recent injury. The decision to return to active competition also depends on the skill, experience, and age of the judoist, and advice of his physician, instructor, and coach.

All judo players should have a complete physical examination annually, especially those who engage in active competition. In every tournament a physician should be present. In judo, all participants must know the rules, the legal and illegal maneuvers, and the holds and throws; the instructors, referees, and judges must make sure that the rules are strictly enforced. The large number of participants young and old, male and female indicates that judo is a safe, enjoyable sport when properly supervised.

References:

1. Adams, Neail, And Cyrl A. Carter, Olympic Judo Ground Techniques, Great Britain: Pelhan Book Publication Ltd., 1986.
2. Adams, Neail, And Cyrl A. Carter, Olympic Judo Preparation, Great Britain: Pelhan Book Publication Ltd., 1986.
3. Adams, Neail, And Cyrl A. Carter, Olympic Judo Throwing Techniques, Great Britain: Pelhan Book Publication Ltd., 1986.
4. Afle, Dutta, Smarnika, Aurangabad District Judo Association, Aurangabad, 1997.
5. Blanchandra, R.G., The Mechanics Of Judo, Japan: Chales E. Tuttle Co. Cultand Company, 1970.
6. Bodokwai, Know The Game Judo, London: E.P. Publication Co. Ltd., 1995.
7. Butcher, Alex, The Essential Guide To Mastering The Art, London, New Holland Publication Ltd., 2001.
8. Caffary, Brain, Skillful Judo, London: A And C Black Publication Ltd., 1992.
9. Dominy, Eric, Judo From Beginner To Black Belt, New York: Foulshan Publication And Co. Ltd., 1958.
10. Dowini, Eric, Teach Your Self-Judo, England: England University Press, 1961.
11. Ferrie, Eddie, Judo For Self-Defense, Malbourough: Wiltshire Publication. Ltd., 1990.
12. Firnch, David, The Neail Adams Guide To Better Judo, Canada: Pan Book Publication Ltd., 1986.
13. Fujiwara, Toyosaburo, Judo For High School, United State: Interscholastic Committee, 1970.
14. Gleeson, Geof, Judo Game, London: A And C Black Publication Ltd., 1989.
15. Greesink, Anthon, My Championship Judo, New York: Wfoul Sham And Co. Ltd., 1970.
16. Harrington, A.P., The Secretes Of Science Of Judo, London: Stanley London Publication Ltd., 1986.
17. Harrison, J.E., Play Better Judo, New Delhi: Bandemantom Publication Ltd., 2001.
18. Harrison, J.E., Teaching And Coaching Jujutsu, New Delhi: Lokesh Thani Sports Publication Ltd., 1998.
19. Holm, J. R., And Lori Hariman, Judo For Me, Minneapolis: Learner Publication Ltd., 1986.

20. Holme, Peter, Get To Grip With Judo, New York: Park Avenue South Publication, 1995.
21. Hoore, Syd, The A-Z Of Judo, England: British Library Catalog In Publication Dati, 1994.
22. Kaizan, G., My Study Of Judo The Principal And Technique Fundamental, New York: Cornerston Library Ltd., 1987.
23. Kanashi, Mikunosuke, My Method Of Judo, New York: Wfoul Sham And Co. Ltd., 1995.
24. Kano, Isao, Vital Judo Grappling Techniques, Japan: Japan Publication, 1984.
25. Kano, Jigoro, Kodokan Judo, Japan: Kodokan Editorial Committee Publish By Tokyo, 1969.
26. Kawashi, Standing Judo, The Combination And Counter Attack, England: Foulchaman Colted, 1960.
27. Kawashiwazashi, Katshiko And Nakanisha, Judo Attacking A Guide Combination And Counter, London: Ippon Book Publication Ltd., 1992.
28. Kobeyashi, Kiyoshi, The Sports Of Judo As Practiced In Japan, England: Charles Fe Tul, 1956.
29. Kudo, Kuzuzo, Judo In Action, Tokyo: Japan Publication Ltd., 1985.
30. Lichello, Robert, The Art Of Jujitsu, London: Herbert Jenkins Publication Ltd., 1961.
31. Marwood, Des, Critical Judo, New Delhi: Aitbs Publication Ltd., 1995.
32. Nicolas Soames And Roy Inman, Olympic Judo History And Techniques, Great Britain, The Crowood Press Ltd., 1990
33. Shigeyashi, Matsumae, Judo, London: Ippon Books Publication Ltd., 1991.
34. Watanble Jichi, And Lindi Avakian, The Secretes Of Judo, London: London Publication, 1990.
35. Willims, Bryn, Martial Art Of The Orient, London: Charles E. Tuttle Co. Ltd., 1958

❖❖❖

Mother-Tongue To Enhance English Language

Dr. Mrs. Neelima S. Tidke
Shri. Shivaji Arts, Commerce And Science College, Akola (MS)
Mobile: 9422864035 E mail: nilimastidke@gmail.com

ABSTRACT:

A child aged two plus can manage to hold meaningful conversation in its mother tongue. When a foreign language is involved, it may take a little longer to achieve the level of minimum competence required to make our speech intelligible. But even a person with very average intelligence should be able to reach that level in two or three years. Students in rural areas develop a phobia for it which they are unable to shake off throughout their life. In fact it has been identified as a 'killer subject', more responsible for college dropouts. I would like to share some of the difficulties and their probable remedies in teaching and learning English as second language. This paper clearly announces the fact that English can be learnt comfortably with the help of mother-tongue even by the people who were born and brought up in adverse conditions.

Full Paper:

Every new language is confronted by an already-existing mother tongue . The mother tongue as a cognitive and pedagogical resource will be more important for pupils of seven or eight upwards, by which time the mother tongue has taken firm root, and it will be more in evidence in the conventional classroom, where exposure to the FL is inevitably restricted, than in immersion situations. Using the mother tongue, we have (1) learnt to think, (2) learnt to communicate and (3) acquired an intuitive understanding of grammar. The mother tongue opens the door, not only to its own grammar, but to all grammars, inasmuch as it awakens the potential for universal grammar that lies within all of us. This foreknowledge is the result of interactions between a first language and our fundamental linguistic endowment, and is the foundation on which we build our Selves. It is the greatest asset people bring to the task of foreign language learning. For this reason, the mother tongue is the master key to foreign languages, the tool which gives us the fastest, surest, most precise, and most complete means of accessing a foreign language.

Teaching and learning of English language is a significant modern phenomenon which cannot be ignored. Teachers must take utmost care in acquiring all the skill of English language. The English teacher has a Herculean task to teach the foreign language in rural places. He has to seek aid of various traditional and modern methods to achieve the desired results. Though Second Language Teaching (SLT) in the last few years has already undergone several revolutions, we, the English teachers in India, do not seem to be aware of such revolutionary changes, what to speak of applying those new ideas in the Second Language classroom (SLC),we continue to teach in a social vacuum. Hence, even after several years of serious and sincere teaching, the Second Language Learners (SLLs) fail to communicate in real life discourse situations. The result is either break of communication or miscommunication, which instead of solving problems, often create new ones at the social and cultural levels. Before we start teaching any subject, we should first state our objectives clear. Teaching without a preconceived objectives will be like the journey of a passenger who does know where he wants to go. Therefore, we are required to fix up our "destination" first. We are to know before that what we are trying to achieve by teaching a particular subject, what do we except our student to learn from our teaching and lastly what we want them to have at the end of our course which they do not have now.

Some people are born teachers, they have the ability and the wish, to transfer knowledge or skills from themselves to others, and they have the sympathy and practice to do this in ways that the student can really understand and learn from. We all know teachers who

are experts on a subject, but hopeless at teaching it, because they lecture to their students without ever trying to find out whether the students are really learning. And we also all know teachers who are not so highly educated but who are sensitive to feedback from their students, and are always adapting what are teaching to the abilities of the student. :

Mother tongue has another name as the first language, which would be one or several languages that a person touches, learns and masters firstly. The application ability of mother tongue is crucial to further study for a person, since thinking is mostly based on mother tongue; therefore, it plays a key role in education process. Mother tongue would exert two types of influence, i.e., the positive transfer and negative transfer. It is important to adequately use the positive transfer and avoid the negative one in learning English.

The practice of teaching English through the mother tongue is not new in India. It may be traced to Grammar – Translation method which was widely practiced in Europe for teaching classical languages like Greek and Latin. In India, Sanskrit was taught much in the same way, and when English was introduced in the later half of 19th century it was decided to teach in the same way.

In this method the English words, phrases and sentences are taught by means of word – for word translation into the mother tongue of the pupils. They adopted the Grammar – Translation method that aimed at providing the students with a wide literary vocabulary, to train the students to extract the meaning from foreign texts by translation into the native language. Here little stress was laid on accurate pronunciation and intonation, communication skills were almost neglected and little stress was laid to express language actively to express its meaning or to write it.

Later in 20th century the direct method was adopted as reaction to Grammar translation method. This method provided the learning of foreign words and phrases for object and actions in the class. In direct method speech rather that reading is emphasized when a teacher has to teach the word, “pen” he should hold it in his hand and show it to the students. Then he will say” you see a pen in my hand. This is my pen” Then he will say “This is my pen” I put the pen in my pocket etc. Thus he will speak and students through the familiar things like “pen” will gradually develop their experience.

But by this method only highly intelligent were benefited. The others could not cope with it. Thus these two methods could not be used for teaching English. A survey was conducted to view the use of translation in teaching and testing of foreign language. They found that there were people who lent support to translation in spite of certain reservation. There were also people who approved this translation method under specific conditions and at certain levels of teaching. There were also some who completely dismissed it outright as an objectionable device in teaching.

Thus now we have seen various methods of teaching English but we all know that the process for learning a foreign language mostly starts at school. Hence it is necessary to see the how the learning of mother tongue differs from learning of foreign language.

1. The learning of mother tongue is a natural process. A student has the strongest motivation to learn it. It is because he wants to express his needs and wants. If a student does not learn the mother tongue he cannot adjust himself in society.

On the other hand learning a foreign language is an artificial process. Mostly a students has little motivation to learn it. The will to learn foreign language is missing.

2. A student learns the mother tongue in a natural environment. He is surrounded by a number of teachers, his parents and relatives coax him to learn the language. He listens to the mother tongue most of his waking hours.

The foreign language is taught in an artificial environment. More often than not a person only contact with the foreign language is in the classroom. There are number of holidays in the school and the time devoted to the teaching of the foreign language is limited.

3. A student learns the mother tongue in situations. The grown-ups points to certain things and tell the child their names. The child listens to a lot of sentences in the mother tongue and he himself tries to imitate them. Thus he grasps the situation or concepts and the language simultaneously.

When the child learns the mother tongue his mind is a clean slate and no other language is getting in the way, but when he learns the foreign language his habits of the mother tongue interfere with the habits of the new language.

Hindi has different terms to refer to father's brother (Chachaa) mother's brother (Mama) fathers sister's husband (Phuphaa) and mother's sister's husband (Mausaaj) English has a multi-purpose term 'uncle' can we say that Hindi in superior to English. The following examples show how English structures differ from that of Hindi.

1. In English the object follows the verb, but in Hindi it precedes the verb.

E.g. We speak English

Hum Angreji Bolte Hai

2. In English the helping verb precedes the main verb whereas in Hindi it comes after.

E.g. The boys are playing

Ladke Khel Rahe Hai

3. In English the gender of the subject does not affect the verb but is Hindi it does.

E.g. The boy plays Ladka Khelta Hai

If sufficient attention is paid to the teaching of Mother tongue, if is well taught, habits may be formed in the classroom which will be of greatest value in connection with the learning of English. For once the Children become accustomed to in the correct hearing of sounds, their correct pronunciation, their articulation their spellings and other linguistic habits in their mother tongue, they will show the same zeal in acquiring the same correct and healthy habits in pronouncing the words in English. Mother tongue a constant source of supply of ideas, thoughts and inspirations, serve the children thinking and expressing in English. Even though there are some hurdles in learning a foreign language, still the mother tongue can be of great assistance, directly or indirectly. If sufficient attention is paid to the teaching of mother tongue, habits may be formed for well learning of foreign language. The use of mother tongue is not a rival but a necessary preliminary for use of English.

If such is the case of interference of mother tongue then surely mother tongue can be of great assistance directly or indirectly to the learning of English. The knowledge of the mother tongue is a valuable aid to the teaching of English. P. Gurreys says "Teaching of mother tongue and the teaching of a foreign language can support and assist each other and whether the language is the mother tongue or a foreign language, some of the methods in the teaching will be very similar and most will be the same. Lastly, a method by Dodson shows that it is more efficient and less burdensome to the learner if the initial sentence meaning is conveyed through the mother tongue and if learner is helped to retain this meaning during his active response by means of visual aids, the students will surely develop fluency in speaking and writing and then he can also achieve true bilingualism."

With the advancing time, the field of education is becoming more and more psychology – oriented. Educationalists have begun to think about the students, their abilities and I.Q.'s. This has given a turn to the conventional way of teaching. It is becoming students-oriented, shading its conventional attitude towards the pupils, that they can only he taught with the help of cane. Cane has been being replaced by playful pupil - oriented way of teachings. And that is why the mother tongue plays an important role in the teaching of English. The FL learner must build upon existing skills and knowledge acquired in and through the mother tongue. mother tongue aids can promote more authentic, message-oriented communication than might be found in lessons where they are avoided. Quick translations in the mother tongue often help without interrupting the flow of a conversation or even being

noticed. Mother tongue aids make it easier to conduct whole lessons in the foreign language. Pupils gain confidence and, paradoxically, become less dependent on their MT. After all any language is learnt over a lifetime!

“ENGLISH CAN NOT BE TAUGHT. IT CAN BE ACQUIRED AND IT CAN BE ACQUIRED BY ENVIRONMENT, ATMOSPHERE AND MOTHER TONGUE. SO MOTHER TONGUE IS THE SOUL OF ACQUIRING, LEARNING AND TEACHING ENGLISH”.

References:

1. Atkinson, D. 1987. The Mother Tongue in the Classroom; A Neglected Resource？ ELT Journal 41/4

2. Krashen, S. 1981. Second Language Acquisition and Second Language Learning. Oxford: Pergamon Dodson, C.J., 1972.

3. Language Teaching and the Bilingual Method. 2nd Ed.. London: Pitman. Hawkins, E. W., 1981.

4. Modern languages in the curriculum. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Mitchell, R., 1988. Communicative Language Teaching in Practice. London: CILT

❖❖❖

An Overview of Legislative Response to Domestic Violence in India

Dr. Suprabha P. Yadgirwar
Asst. Professor, Amolakchand Vidhi Mahavidyalaya, Yavatmal
Mobile: 9595450502 E mail: syadgirwar@rediffmail.com

INTRODUCTION-

Man and woman are two halves of the society, so, society cannot prosper in true sense without the upliftment of and cooperation from women. She occupies unique position in human society because of her natural ability of procreation. However, patriarchy, traditional customs, bias has relegated her to a position of insignificance. Women have been subjected to untold miseries outside and inside the home. The gender based bias haunts her at all stages of her life. A recent study has concluded that violence against women is the fastest-growing crime in India. According to a latest report prepared by India's National Crime Records Bureau (NCRB), a crime has been recorded against women in every three minutes in India. Every 60 minutes, two women are raped in this country. Every six hours, a young married woman is found beaten to death, burnt or driven to suicide.

However, of all types of violence against women, the violence within the four walls of the house- domestic violence is of serious type as it occurs silently and more often she cannot raise her voice because of fear of breaking of family. She cannot leave the home asthe fear of leaving is greater than the fear of staying. According to United Nation Population Fund Report, around two-third of married Indian women are victims of domestic violence and as many as 70 per cent of married women in India between the age of 15 and 49 are victims of beating, rape or forced sex. In India, more than 55 percent of the women suffer from domestic violence, especially in the states of Bihar, U.P., M.P. and other northern states.

OBJECTIVES OF STUDY-

Hence, the researcher in this paper attempt to analyzes the position of Indian women from historical perspectives and also legislative response towards this serious menace paralyzing half of the country's population. The researcher also undertakes to evaluate the causes of the problem and considers to suggest possible reformation in existing position.

STATUS OF WOMEN-

A] Early Indian Society-

A cursory glance of Indian history reveals that during Vedic period women enjoyed considerable freedom and equality. After that her position started declining in coming period. During Buddhism some sort of freedom was allowed to be educated and to travel as missionaries'. In Muslim era position of women was further deteriorated. At the time of British rule [around 18th century], her position reached to the maximum state of misery. It was towards 19th century onwards voices were raised by social reformers against the evils like sati, paradah, child marriages which led to passing of statutes during British period.

B] After Independence-

In order to redeem the pledge of Indian Constitution of "Justice and Equality"' several legislative measures have been taken to emancipate women from age old bondages. Suprema Lex of our Country aims at gender equality, specially embodied under fundamental rights of articles 14, 15,16 and directive principles under articles 39-A, 39(C), 42 together with fundamental duties under article 51(A) (e). This led to passing of several pro-women laws to uplift her position including to protect her from domestic violence.

LEGISLATIVE RESPONSE TO DOMESTIC VIOLENCE-

The phenomenon of domestic violence is undoubtedly an human right issue and serious detriment to development. It is widely prevalent in all societies. So, steps have been taken against it at national as well as at international level.

A] International Instruments-

The United Nation has shown serious concern towards the violence against women in any of its form as an obstacle to achieve equality, development and peace. It has taken several steps and raised a movement against it, important among them are as under-

1] It organized World Conferences on Women in Mexico-1975, Copenhagen-1980, Nairobi-1985 and Beijing in 1995.

2] That resulted in to following world documents-

A] Convention on Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW).

B] Vienna Declaration of 1993.

C] Nairobi Forward Looking Strategies for the Advancement of Women to the Year 2000.

B] Measures at National Level-

As it is already analyzed above that the Indian Constitution recognizes the principles of Equality and Justice, and prohibits discrimination, accordingly several legislative measures are taken to curb violence against women including domestic. India also ratified the CEDAW convention of 1981. So, prior to passing of Domestic Violence of 2005, Indian legal system provided remedies and reliefs against several forms of violence against women under criminal and civil laws. Major areas covered are like, female foeticide, dowry, dowry deaths, cruelty by husband and relatives , marital rape, sati, divorce, maintenance etc. Even then, the graph of domestic violence has been increasing one, though many cases are went unreported by women because of becoming homeless. So, the need was felt to have comprehensive civil law which provides all reliefs under one shelter.

The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, (D V Act, 2005)-

Considering all the above facts and situation the Indian Parliament has passed the much awaited comprehensive civil law on domestic violence in 2005.

Domestic Violence-

Surprisingly there was no precise definition of domestic violence in Indian law prior to 2005, though it has been addressed through several legislations. However, D V Act,2005 has defined it as under-

Any act, omission or commission or conduct of the respondent shall constitute domestic violence in case it -

(a)harms or injures or endangers the health, safety, life, limb or well-being, whether mental or physical, of the aggrieved person or tends to do so and includes causing physical abuse, sexual abuse, verbal and emotional abuse and economic abuse; or

(b) harasses, harms, injures or endangers the aggrieved person with a view to coerce her or any other person related to her to meet any unlawful demand for any dowry or other property or valuable security; or

(c) has the effect of threatening the aggrieved person or any person related to her by any conduct mentioned in clause (a) or clause (b); or

(d) otherwise injures or causes harm, whether physical or mental, to the aggrieved person.

Thus domestic violence means any harm or injury which endangers the health, safety, life, limb or well being of aggrieved person or any person related to her and includes all 1) physical abuse 2) Sexual abuse 3) Verbal and emotional abuse 4) economic abuse. Here, aggrieved person means any woman who is or has been in a domestic relationship with respondent and who alleges about domestic violence by the respondent. Domestic relationship means relationship between a person who live together in a shared household and are related by consanguinity, marriage or relationship in the nature of marriage or adoption or is a

member of joint family and abuser could be husband, male live in partner, relatives of husband.

Jurisdiction-

Any aggrievedperson can approach to the Judicial Magistrate First Class within the local limits of which she resides permanently or temporarily or carries on business or is employed or the respondent resides or carries on business or is employed or the cause of action has arisen.

Authorities under the Act –

The novel feature of this act is that it recognizes two agencies, the Protection Officers and Service Providers to help the proper implementation of the Act.

Protection Officer's Functions-

1)To assist aggrieved person in making the complaint, 2)To make a safety plan, 3)To provide medical facilities, 4)To file a domestic incidence report (DR) to the magistrate, 5)To execute the protection order, etc.

Service Provider's Functions-

1)To assist aggrieved person in making the complaint, 2)To assist in filling domestic incidence report, 3)To provide shelter in shelter home, 4)To assist in providing medical facilities, 5)To assist in providing legal aid, 6)To ensure safety, etc.

Procedure –

Any aggrieved person or Protection Officer or any other person on behalf of aggrieved person may present an application before the Magistrate. The Magistrate shall fix the first date of hearing within three days of receipt of application and tries to dispose it of within sixty days. A notice shall be served on the respondent through Protection Officer. The magistrate passes the order for following reliefs. An appeal from this order shall lie to District Court within thirty days.

Relief s to Aggrieved Person-

The Magistrate may pass any or all reliefs to aggrieved person-

1)Right to Residence/Shared Residence, 2)Protection Order, 3)Monetary relief for loss of earning, medical expenses, distraction of Property, 4) Compensation order, 5)Interim and ex-party order, 6)Custody order for child, 7)Maintenance order, 8)Penalty of imprisonment which may extend to 1 year or a fine which may extend Rs. 20,000/-Or both may be impose in case of breach of protection order by respondent .

CONCLUSION AND SUGGESTIONS-

The aforesaid study reveals that domestic violence is no doubt serious threat to the development of society in general and particular to the victim and is her violation of human right. When we analyse the causative factors of this evil, it reveals that patriarchal society which does not recognizes gender equality, male dominating mindset, biological inferiority of women, her financial dependency, evil of dowry are having dominating impact resulting in the incidences of domestic violence. Considering all these aspects of the evil, the legislator has passed the comprehensive civil law, D V Act, 2005.

From the forgoing analysis of the D V Act 2005, it can be said that it has provided comprehensive reliefs to the victim under one shelter, so she can get all remedies without running from court to court. It has prescribed victim friendly procedure by creating agencies of Protection Officers and Service Providers, to whom the key role is entrusted for effective implementation of the D V Act. However, the State of Maharashatra has not appointed special Protection Officers as have been done in other states like Tamilnadu. The position relating to recognition of Service Providers, authorization of medical facility, shelter homes is not satisfactory. So, in the absence of these key factors the task of effective implementation is lagging. Again delay in disposal of cases defeats the very object of Act. Hence, following

suggestions are recommended for effective implementation ofand achieving the object of the Act.

There is need to-

1) Appointment of special protection officers.
2) Recognize more number of Service providers and establishment of shelter homes.
3) Appointment of special Magistrates to deal with these cases.
4) Awareness among the society by media about this beneficial legislation.
5) Organization of brain storming workshops to create gender sensitization.

“The fight is not for women’s status but, **for human worth**.
The claim is not to end inequality of women but, **to restore universal justice.**
The bid is not for loaves and fishes for the forsaken gender but, **for cosmic harmony**
Which, never comes till women comes.”

-***Justice Krishna Iyer***.

References-

Anand A S, Justice For Women-Concerns and Expressions, Universal Law Publishing Co. Delhi, Third Ed. 2008.

Revathi R, Law Relating to Domestic Violence, Asia Law House, Hyderabad, second ed. 2009.

Acharya N K, Commentary on Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, Asia Law House, Hyderabad, first ed. 2006

Sachadeva Anil, An Exaustive Commentary on Protection of Women from Domestic Violence, Delight Law Publishers, New Delhi, third ed. 2009.

Tripathi G P, Law and Social Transformation, Central Law Publications, Allahabad, 2012.

Jhon Annie (Ed.), Violence Against Women Need to Awaken Conscience of Humanity, Asia Law House, Hyderabad, 2013.

❖❖❖

Language and communication

Asst. Prof. Archana P. Tiwari
Smt. K. G. M. Mahavidyalaya, Daryapur, Dist. Amravati
Mobile: 9822643329 E mail: dwivediarchana33@gmail.com

Language is a means of communication, a God's gift to man. It is through language we think, feel, express and judge. Today our country is able to provide a good number of technical manpower but not up to the needs of the industry as they are deficit in communication skill. As communication plays a vital role in the smooth functioning of an organization, the need to impart communication skills assumed greater importance than earlier times. For effective teaching and learning, competence Based Technical education (CBTE) which focuses on knowledge, attitude and skills must be emphasized. As such importance of communication skills is increasing day by day. To communicate one should have a clear idea about the importance of language and approach to language teaching and learning must be changed.

Four skills of language work under these means of communication. These skills are known as listening, speaking, & writing. All these skills are integrated each other. Many factors are common to each skill. To be an expert communicator one has to gain knowledge of these skills.

Listening:

Listening is the first step to learn any language. It requires active participation of a learner. A learner should pay attention to a speaker otherwise she/he could not give any reply or miss the information. We all like to be good listener but the fact is most of us speak and do not listen. We only pick up half of the message. Listening or ability to listen and respond can make a lot of difference in relationship, on the job, at home with friends.

For ex:- When the ball of conversation bounces into your side, do not fell that you have got to hang on to it but bounce back. Every speaker needs a good listener and a good listener is always as a spring –water in the midst of the desert. Listening skills are one of the important part of communication process. Here are some of the characteristic of a good listener. You must have patience.

. Concentration Intelligence & maintain eye contact
. Resist distractions and encourage speaker
. Summariesto clarify
. Take time to listen
. Keep eye contact
. Don't interrupt in between and always disagree in a polite way, if needed.

Listening and expression is given paramount importance in team work and building inter-personal relations at the work. There are several ways of listening which come into play in different rules at the work place. These are: Passive, informative, Evaluative, Appreciative, Emphatic and Therapeutic. Therefore, inculcating the habit of reading is must to improve communication skills and reading loudly helps are in pronunciation and speaking too.

Communication is an integral part of any business organization. Today, when competition is rising, business concerns require information about prices, similar products of various companies, technology available, rules and regulations of the government, finances etc.

Speaking:

Speaking is one of the important skills of language learning. Everyone wants to speak properly, nicely, correctly, accurately and to arrest the attention of others through speaking.

To be a good speaker, one should be very conscious of pronunciation, stress, intonation, situation, grammatical knowledge, sentence structure, body language and so on. In the traditional college set up the much neglected are is the skillof speaking, as the teacher alone takes a central role and the learner plays a passive role and does nothing but listening. The arts of speaking paves the way towards self-development. In speaking pronunciation plays a dominant role. The speaker needs to enthuse his audience. He must put his energy into that process of enthusing. The speaker develops the following skills.

1. He must have prepared systematically.
2. He must have a minimum prompt in front of him.

Besides this, a good speaker should possess the knowledge of stress. A speaker should have good knowledge of grammar.

Reading:

According to Francis Bacon 'Reading maketh a full man, conference a ready man and writing an exact man'. It is the most important tool in all academic advancements. There are three distinguishable types of reading. First there is precise reading. Some people need to study detailed figures, to mediate to them, to critics them, to see their implications .Reading is another means of communication. Through reading is another means of communication. Through reading information is delivered via media. News reading is an important part of media. If a news reader could not read news accurately, fluently, clearly, it may confuse the listener.

Another important factor of reading is the word meaning. Reading a text means to understand the text. Reading a text for other is something different from reading a text for him /her.

Writing:

When students are asked what kind problems they face while writing, they say that have idea properly. Moreover, they fall write what they know. They don't know the meaning of so many words .They may write anessay in their mother tongue easily but in English, they could not do so properly. Pronunciation also plays an important part in case of writing. Writing makes an exact man. While writing both clarity of thought and clarity of expression are essential.

Communication skill, which is one of our most basic needs, is the process of conveying our thoughts ideas and feelings to others using verbal as well as non- verbal signals. The internet has become an indispensable element of life for most people in the contemporary world, and children are not excluded. Our children are growing up in a global information society. One important impact of the internet to the younger generation is that it has change the way they communicate. Obviously, the modern world is one of high –speed connectivity because these advances sources of communication have brought the world into our room and we are easily approachable to each and every person of the world .Present era is fully dependent upon the technical means of communication. It provides liberty of communication at anytime and anywhere.

Communication and language are the two sides of the same coin. Once a person achieves mastery in a language automatically his/her communication skills also would improve. It is the process of sharing information, ideas, concepts and messages between two or more persons. Communication is a two–way process, which begins in the minds of the person who are communicating. It is here that a fairly good knowledge of language helps the communicator express him/herself. Man being a social animal, has to interact with various people in the society for various purposes. Basically communication can be of two types:

1. Informal communication 2. Formal communication.

Informal communication is confidential conversation, which is not based on the status and position of the encoder and decoder in the organizational hierarchy. Formal

communication is used for the business and managerial functions of planning, decision-making, coordinating. controlling, marketing, purchasing etc. All good relationship is based on effective communication and listening plays a very important role in it. Good listeners are good speakers as one could see in the case of a child picking up its mother tongue. The child listens to its parents and elders for nearly two to three years and trains its ears for the expression and pronunciation of the language.

To be communicative, you must be conversational, but let your speaking manner be that of amplified conversation. In one sense, I should be loud conversation whatever constitutes polite conversation when amplified to fit the situation is the basis of communicativeness.

Many people fall in their communication due to their approach and lack of interest in the subject. The following measures may be taken up to improve their communication skills.

a) Inculcating the habit of reading a number of books, articles, periodicals and general books.

b) Encourage the learners to interact in English.

c) To improve speaking skills, frequent seminars, role play, debates, group discussions and quiz programmes must be organized.

d) Drafting letters, business, proposals different kinds of reports, notices, memos must be practices to meet their needs.

Educationists realized in the course of time, the growing need for communication through English language and not just the need to read and write for library purposes, but also to speak and listen, face to face or telephonic communication. Integrate communicative skills does not look at language as a set of linguistic items for the learners to store them in the memory rather it aims to develop communicative competence in the learners so that they become effective communicators in the target language. The focus is now on meaning and functions rather than on the form of the language. It is the learner and his learning that is more important. The purpose of language is communication which means that language helps a person formulate his thought and encode it for the benefit of others who decode it. Effective communication is possible when there is a good connection between codifying and decoying the message. Codifying means using code in the form of words, image picture , symbol etc. and decoying means understanding the code used by the sender. Superficially, communication appears to be deceptively simple –write an email or send a memo. In fact, it's a complex process that must be addressed from many angles to achieve the best results. Leaders must understand all components of the communication process to apply them effectively. To have impact, careful communication planning and management and clarity and consistency of messages are key factors. The speed and volume offered by technology through such channels as email and internet are often erroneously equated to effective communication.

References:

Rajput Dinesh, Research in language and Literature, Navyug book Internatioal, New Delhi, 2011p.159.

Agrawal Ravi, Effective Communication Skills, Sublime Publications, Jaipur, p.34S

Gupta Sachin, Personality Development and Communication Skill, Book Enclave, Jaipur, 2009

Mohan Krishna Bannerji Meera , Published by Rajiv Beri , New Delhi, 1990.

❖❖❖

Knowledge Management in Academic Libraries

Shubhangi P. Ingole (Kale)
Librarian
Smt. Kokilabai Gawande Mahila Mahavidyalaya, Daryapur, Dist. Amravati
Mobile: 9822643329 E mail: shubhangiingole71@gmail.com

Introduction:-

The concept and name "knowledge Management" was started and popularized in the business world during the last decade of the 20th century. It was the business world that first recognizes the importance of knowledge in the "global economy" of the "knowledge age." The application of knowledge management have now spread to other organizations including government agencies, research and developments, universities and others.

Academic libraries, the institutions for knowledge management deal with both categories of knowledge, tacit knowledge for the library personnel and the explicit knowledge for the end users. Library personnel must know the 'know- how' of information sources, management, retrieval and dissemination, as well as global access to information. This tacit knowledge helps the end – user to gain explicit knowledge as any individual requires. They must be guided to the gateway of knowledge.

Knowledge Management Definitions:-

According to Srinivasan, "Knowledgement Management refers to a collection of process, technology and principles that serves to promote a learning environment supportive of the search community goal.

'Knowledge management' is concerned with the exploitation and development of the knowledge assets of an organization with to furthering the organization's objectives. The knowledge entails all of those processes associate with the identification, sharing and creation of knowledge. This requires systems of the creation and maintenance of knowledge repositories, and to cultivate and facilitate the sharing of knowledge and organizational learning.

Knowledge Management is the systematic process of finding, selecting, organizing, distilling and presenting, information in a way that improves and employee's comprehension in specific area of interest.

Objectives of Knowledge Management in Academic Libraries:-

The main objective of knowledge management is to ensure that the right information is delivered to the right person just in time, in order to take the most appropriate decision. The objectives are as follows:

- To promote collection, processing, storage and distribution of knowledge
- To promote scientific research
- To promote relationship between library and users

- To protect the intellectual property right, in information technology era
- To create knowledge repositories and manage knowledge as an asset
- To organize the value of knowledge and improve effective research

Need for knowledge management in Academic Libraries:-

The need of knowledge Management is arising due to following reasons:

- Competitive market place
- Accelerating rate of innovations that need to an even faster rate
- Increasing mobility among employees leading to loss of knowledge
- Majority of the employee have less and less time to acquire knowledge

Barriers to Knowledge Management in Academic Libraries:-

Every library professional who works in academic, "public or any special library wants to use the techniques of knowledge management to achieve the organizational goal and provide better service to its users but due to some following barriers they are not able to use that :

- There is no co-operation between senior and junior staff
- Generally, the junior staff cannot share their knowledge and ideas. When they feel there is no benefit of this in terms of salary increases
- Every library cannot participate in terms of modern technology and its management
- Lack of communication skills
- Lack of staff training
- Lack of sufficient budget
- Lack of tool and technologies

Role of Library Professionals in Knowledge Management:-

The conventional role of library and information professionals was to collect, process, disseminate, store and utilized information to provide multi-disciplinary services to the personal and professional needs of the library users. But now their role is not restrictedto information management only. They play major role in knowledge management programmes and identifying, acquiring, developing, resolving, storing and sharing of knowledge. Library and information professionals have to manage relationships with external providers of information and knowledge and should negotiate with them. Knowledge management has created new ground in the field of library and information science. The library professionals should have following types of knowledge.

- Knowledge about library's information sources for assets, products and services
- Knowledge about where these sources stored are and what is its use
- Knowledge about users including teaching staff, researchers and, who is using these sources and no to increase its use
- Understanding of knowledge creation process and impact of knowledge

- Information literacy skills creating, finding, sharing and using
- Understanding of the principles of “organization of knowledge”

Conclusion:

Knowledge Management can help libraries to develop into more efficient organizations, taking advantage of the new demands of the knowledge. Libraries with limited budget and human resources should utilize the current management structure and technology to implement knowledge management, either bottom- up- or top-down. With a concerted efforts, use of information technology in knowledge management will help to increase libraries operational efficiency and cater to the ever-increasing needs of clientele. Knowledge management helps library and information professionals in improving the services being rendered to their users.

References:

1. Gupta, B .Layer, L.S. and Aronsen, J.E. (2000).Knowledge management : practices and challenges industrial management and data systems
2. Harinessswaran, V. Nithyanandam, K. and muthu, M. (2015). Implementing knowledge management in Academic Libraries. University News, 53(22), 15-19
3. Jantz, R. (2001). Knowledge managenment in academic libraries: special tools and processes to support information professionals. Reference services review,29(1). 33-39.
4. Swan, Jacky and Scarbrough, Harry.(2001). Knowledge management. Concept and controversies. Journal of management studies, 38(7)

❖❖❖

प्राकृतिक संसाधनों के संरक्षण मे व्यक्ति की भूमिका

(Role of an Individual in Conservation of Natural Resources)

प्रा. एन. व्ही. नरुले
भूगोल विभाग प्रमुख, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९९२३९०९२९६ E mail: narulenilkanth3@gmail.com

संसाधन का अर्थ :

वह तत्व या स्रोत जो मानवीय उद्देशों तथा आवश्यकताओं की पूर्ति करने मे सक्षम है, संसाधन कहलाता है। संसाधन मनुष्य के लिए उपयोगी होता है और मानवीय उपयोगिता ही संसाधन का विशिष्ट गुण है। वास्तव मे कोई भी वस्तु या तत्व अपने आप में संसाधन नही है, बल्कि मनुष्य के लिए उसकी उपयोगिता ही उसे संसाधन बना देती है।

सामान्य अर्थ में संसाधन का अभिप्राय केवल मूर्त या गोचर पदार्थों से लगाया जाता है किन्तु अनेक अमूर्त तत्त्व जो मनुष्य की आवश्यकताओं की पूर्ती करते है, संसाधन की श्रेणी के अंतर्गत आतें है। मूर्त (दृश्य) तत्त्वों में भूमि, जल, वन, मिट्टी, खनिज पदार्थ, कृषि उपजें, औद्योगिक उत्पादन, कारखाने, भवन, सडकें आदि प्रमुख है।

प्राकृतिक संसाधन :

प्रकृति द्वारा उत्पन्न वे समस्त तत्व या तत्व समूह जो मनुष्य के लिए उपयोगी है, वह प्राकृतिक संसाधन कहलाते है। भूमि, जल, मिट्टी, खनिज, शैले, उर्जा, प्राकृतिक वनस्पती, पशु तथा आक्सीजन आदी प्राकृतिक संसाधन के उदाहरण है। प्राकृतिक संसाधन किसी देश-काल में मानव सभ्यता की प्रगती की आधारशिला होते है। किसी भी देश के प्राकृतिक संसाधन उसकी आर्थिक धुरी होते है।

प्राकृतिक संसाधनों के (दोहन) अपव्यय :

'संसाधन संरक्षण' संसाधन प्रबंध का एक अंग है। संसाधन प्रबंध किसी संसाधन के कुशल नियंत्रण तथा व्यवस्थापन से सम्बंधित होता है जो वर्तमान सामाजिक आर्थिक आवश्यकताओं, उपलब्ध प्रौद्योगिकी, भावी उपयोगिता, पर्यावरण संरक्षण आदी को ध्यान में रखते हुए संचालित होता हैं। संसाधन संरक्षण का सिद्धांत किसी देश काल मे विद्यमान प्राकृतिक संसाधन आधार और जनसंख्या के मध्य संतुलन का प्रतिपादन करता है। जिसमे वर्तमान सामाजिक आर्थिक प्रगती के लिए विद्यमान संसाधनो के उचित तथा सर्वोत्तम उपयोग के साथ ही उन संसाधनो की सतत आपूर्ति भविष्य में भी बनाये रखने की दृष्टि से इस बात पर ध्यान दिया जाता है कि वर्तमान उपयोग में उनका दुरुपयोग, अपशिष्टीकरण तथा अनावश्यक शोषण या विदोहन न्युनतम हो। इस प्रकार संसाधन संरक्षण का अर्थ संसाधनो के अनुकूलतम या अभीष्तम उपयोग (optimum use) से है। भविष्य में भी संसाधन का उपयोग सातत्य और सुनिश्चित हो। संसाधन संरक्षण का उद्वेश्य अनावश्यक तथा अंधाधुंध प्रयोग अथवा अवांक्षित दुरुपयोग को कम करके उसके समुचित उपयोग से है जिससे वर्तमान के साथ ही भविष्य में भी उसका प्रयोग सतत बना रह सके।

बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध से अंतिम तीन दशकों से संसाधन संरक्षण की समस्या गंभीर हो गयी है। जनसंख्या में तिव्र वृध्दि, प्राद्योगिकीय क्रांती, औद्योगीकरण, भौतिकवादी अर्थप्रधान जीवन दर्शन तथा उच्च जीवन स्तर के प्रती लोलुपतामें तिव्र वृध्दि आदी के कारण प्राकृतिक संसाधनो का अंधाधुंध शोषण किया गया है, जिससे असंख्य जैव.अजैव संसाधन या तो सदा के लिए विनष्ट हो गये है। प्राकृतिक संसाधनों का अतिशोषण तथा विनाश और पर्यावरण प्रदूषण सम्बधी समस्याओंने भंयकर रुप धारण कर लिया है जो सम्पूर्ण मानव जाति के अस्तित्व के लिए खतरा तथा चुनौती बन गयी है।

मनुष्य में भौतिकवादी दृष्टिकोण तथा विश्वव्यापी आर्थिक लूट (economic plunder) के चलते अनेक वन्य जन्तु मानव का शिकार बनते जा रहे हैं। पौधों तथा पशु-पक्षियों की कितनी प्रजातीयां विलुप्त हो चुकी है और कितनी विलुप्त होने के कगार पर हैं। औद्योगिक कच्चे माल तथा शक्ति संसाधन की प्राप्ती के लिए कई खनिज एवं शक्ति संसाधनो का अंधाधुंध खनन किया गया जिससे अनेक खनिज भंडार या तो समाप्त हो गये हैं या कुछ ही वर्षों में समाप्त होने वाले है।

वर्तमान परिस्थितियों में प्राकृतिक संसाधनों के अपव्यय, अतिशोषण तथा पर्यावरण प्रदूषण को रोकने, संसाधनो के समुचित तथा अनुकूलतम उपयोग और भविष्य में भी संसाधनो की आपूर्ती बनाये रखने आदी उद्देश्यों से संसाधनो का संरक्षण आधुनिक मानव समाज की अनिवार्य आवश्यकता है। इसके माध्यम से वर्तमान मानव जीवन के साथ ही भविष्य को भी संवारा जा सकता है और संसाधन अभाव तथा पर्यावरण अवनयन या परिस्थितिकीय असंतुलन से उत्पन्न होने वाली त्रासदी से मानव जाती को बचाया जा सकता है। संसाधन संरक्षण में सरकारी एजेन्सियों तथा गैर सरकारी संगठनों के साथ ही व्यक्ति की महत्वपूर्ण भूमिका हो सकती है।

प्राकृतिक संसाधनों के संरक्षण में व्यक्ति की भूमिका :

1) जानकार व्यक्ति पर्यावरण के महत्व, पर्यावरण प्रदूषण तथा वन विनाश आदी से होने वाली हानियों से अपने संपर्क में आने वाले लोंगो तथा समाज को अवगत कराये और पर्यावरण संरक्षण के प्रति जन जागरुकता उत्पन्न करने का यथा संभव प्रयत्न करें।

2) संसाधन संरक्षण के लिए बनाये गये कानूनों तथा नियमों का उल्लंघन करने वाले व्यक्तियों या संस्थाओं के विषय में संम्बधित विभाग या पुलिस को सुचित करना चाहिए जिससे उन्हें दण्डित किया जा सके।

3) कृषक मृदा अपरदन को रोकने के लिए वृक्षारोपन, मेंडबंदी करने, परती भूमी पर घास लगाने, समोच्चरेखी जुताई करने और अतिचारण को रोकने जैसे विधियों को अपना सकता है।

4) प्रत्येक व्यक्ति अपनें घरों, व्यावसायिक दूकानों तथा कार्यालयों में बिजली का उपयोग आवश्यकतानुसार ही करे । दिन में बल्ब न जलाये और रात में भी बल्ब की जगह टयूब लाइट जलाये क्योंकि बिजली की बचत ही बिजली का उत्पादन मानी जाती है।

5) नगरों में जलापूर्ति की समस्या निरन्तर विकट होती जा रही है। व्यक्ति का कर्तव्य है की वह जल को बेकार न बहाये और पेयजल का उपयोग बगीचे आदी की सिंचाई के लिए कम से कम अथवा न करे। नल की टोटीयों से जल रिसाव को रोकना तथा जल के व्यर्थ बहाव को रोकना व्यक्ति का परम कर्तव्य है।

6) व्यक्ति को चाहीए कि वह बाजार से सामान लाने के लिए पालीथिन के थैलियों के स्थान पर कागज के थैलों तथा कपडे या जूट के बने थैलों का उपयोग करे । दूकानदार भी पालीथिन के स्थान पर कागज के थैलों का उपयोग करें।

7) व्यक्ति वन्य पशुओं या पक्षियों विशेषरुप से संरक्षित प्रजाती के प्राणियों का शिकार कदापि न करे क्योंकी उनके विलुप्त होने का खतरा है।

8) प्रत्येक व्यक्ति को चाहिए कि वह अपने घर के आगे-पीछे या अन्य खाली पडी भूमी पर उपयोगी वृक्ष (पौध) लगाये और कभी भी हरे वृक्षों को न काटे।

9) वर्षा जल के संचय के लिए घर के छत पर एकत्रित जल को पाइप द्वारा नीचे लाकर भूमि में निर्मित जलभण्डार या सोखते में गिराया जा सकता है। इससे भौम जल स्तर ऊपर उठेगा।

10) भोजन पकाने के लिए प्रेशर कुकर का प्रयोग करने से 75 प्रतिशत तक ऊर्जा की बचत की जा सकती है। भोजन पकाने के लिए गैर परम्परागत ऊर्जा स्त्रोंतो जैसे बायोगैस, सौर ऊर्जा (सोलर कुकर) आदी का प्रयोग ऊर्जा संरक्षण में सहायक है।

संदर्भ :

१. पर्यावरण अध्ययन – डॉ. एस. डी. मौर्य / श्रीमती शालिनी, प्रयाग पुस्तक भवन, इलाहाबाद

२. पर्यावरण भूगोल – प्रो. सविन्द्र सिंह / प्रयाग पुस्तक भवन, इलाहाबाद

३. पर्यावरण और पारिस्थितिकी – डॉ. बी. पी. राव/ डॉ. वी. के. श्रीवास्तव, वसुंधरा प्रकाशन, गोरखपुर

4. The Nature of Environment -- Basic Blackwell Publisher Ltd., 1984

❖❖❖

स्थलांतर का भारत के विकास में योगदान

प्रा. रोहित एस. वनकर
कार्यकारी प्राचार्य, नुरजहॉ बेगम सलाम अहमद कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वणी, जि. यवतमाळ
E mail: mr.rohit_wankar@rediffmail.com

प्रस्तावना

निवासस्थान छोडकर मनुष्य व्यक्ती अथवा गुट दिर्घ समय के लिए दुसरे स्थान पर जाते है उस स्थिती को मानव स्थलांतर (Human Migration) कहते है। व्यावसायिक उद्देशों के कारण वह देहातों घुमना, शिक्षा प्राप्त करने के लिए विदेशों में जाना शहर में नोकरी. रोजगार-व्यवसाय के लिए जाना, इस स्थिती को स्थलांतर नही कह सकते लेकीन दिर्घ समय के लिए कम से कम एक वर्ष की सीमा तक निवास करने की स्थिती को स्थलांतर माना जाता है। स्थलांतर यह भारत राष्ट्र और समाज की एक बडी समस्या है। आदर्श समाज व्यवस्था में ऐसा माना जाता है की जिसका जहॉ जन्म हुआ उसे वही सब कुछ प्राप्त होना चाहिए। समाज की आदर्श स्थिती यह होना चाहिए।

ऐतिहासिक स्थलांतर

प्रागैतिहासिक मानव स्थलांतर कर ही प्रकृती के सभी जगह पर गये है। एक जगह पर समुह में रहना इसे सांस्कृतिक उत्क्रांती माना जाता है। पिछले चार सौं वर्षो में यूरोपियन लोगों ने अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, उत्तर आशिया और साथ ही आफ्रिका खंड के अनेक देशो में स्थलांतर कर वसाहत निर्माण की है। सातवी शताब्दी में इस्लाम के झेंडे के निचे आफ्रिका और मध्यपूर्व मे बहुत ज्यादा भाग अरबों ने लिया है। आठवी शताब्दी में पुर्व के सिंधू खोरे मे तो पश्चिम के फ्रांस मे स्थलांतर हुये है।

दसवी शताब्दी खितान इस जनजातीने मंगोलिया और उत्तर चीन में स्थलांतर किया। चौदवी. प्रद्रहवी शताब्दी में तुर्कीन आशिया मायनरपर सत्ता हासिल कर कॉन्स्टॅटिनोपल, पर कब्जा किया। सतरवी शताब्दी में रशियनो ने सैबेरिया में वसाहत स्थापन किये। व्यापारिक कारणों के लिए व्यापारियों ने दक्षिण आफ्रिका से एक करोड गुलाम खरीद लिये। दुसरे महायुध्द तक छह करोड अस्सी लाख लोग निर्वासित हुये और उन्होने उस उस राष्ट्र में स्थलांतर किये। जर्मनीने १ करोड २० लाख, जपानने ६३ लाख दक्षिण कोरियाने ४० लाख, इस्त्रायल ने १० लाख निर्वासितों को आधार दिया।

स्थलांतर के कारण

स्थलातंरितो के सामाजिक . सांस्कृतिक संदर्भ महत्वपुर्ण होने के कारण स्थलांतर के संबंध मे सामान्य नियम अथवा सिध्दांत निश्चित करना संभव नही हुआ। अनाज की कमी, धार्मिक, विटबंना, शोषण, राजनितीक शोषण अनेक कारणों के लिए स्थानांतरण होता है। स्थलांतर यह प्रक्रिया सामाजिक, सांस्कृतिक,मानसिक,आर्थिक, भौगोलिक इस तरह के अलग अलग आंतर क्रियाओं के कारण होती है।

अप्रवासी यह जिस राष्ट्र में जाते है उस राष्ट्र में जाते है उस राष्ट्र के जीवन के साथ एकात्मता निर्माण होना आवश्यक होता है। दोनो राष्ट्र के समाज मे अलग अलग संस्कृति, पंरपरा, भाषा, धार्मिक व राजनितीक अवधारणाऍ इस कारण एकात्मता निर्माण होने की प्रक्रिया में समस्याऍ निर्माण होती है।

युनेस्को के स्थलांतर तज्ञों के अनुसार स्थलांतर का समाज के अलग अलग भागों पर परिणाम होता है। सामाजिक. सांस्कृतिक विशेषताऍ यह स्थलांतर का प्रमाण और गती को सिमीत करना है। सीमा से जादा स्थलांतर के कारण स्थलांतर करनेवाले से स्विकृत करनेवाले समाज की मुलभूत मुल्ये व संरचना इसपर परिणाम होने की संभावनाए अधिक होती है। यह टालने के लिए स्थलांतर के संदर्भ में अलग अलग कानून किये जाते है। दुसरे विश्वयुध्द के बाद अमेरिका और स्वित्झर्लंड में ऐसी स्थिती निर्माण हुई थी।

पुरा परिवार ही स्थलांतरित होने पर पारिवारीक और सामाजिक स्तर पर बच्चों पर अलग अलग संस्कारों के कारण संघर्ष एकता निर्माण करना असंभव होता है। नगरीय संस्कृति में मुलतः विभिन्नता अधिक होने के कारण नगरीय क्षेत्र मे एकता की प्रक्रिया अनिवार्य और सरल होती है।

मानासिक अस्थिरता

स्थलांतरित समाज में तणाव के कारण मानसिक दुर्बलता निर्माण होने की संभावनाएँ बढती है। आत्महत्या का प्रमाण बढता है। आफ्रिका में नियम पध्दती से बधाँ हुआ आदिम समाज नयी औद्योगिक और नगरीय व्यवसायों के कारण बिखर गया क्योंकि उस वजह से उनके मुक्त जीवन शैली पर प्रभाव पडा। विवाह. परिवार संस्था पर परिणाम स्थलांतंरित समाज में तणाव के कारण मानसिक दुर्बलता निर्माण होने की संभावना अधिक होती है। आत्महत्या का प्रमाण बढता है।

स्थलातंरितों की संख्या, उनके व्यावसायिक स्थान, राजनितीक बल, आर्थिक स्थिती, सांस्कृतिक अंतर इन घटको के कारण स्थानिक और स्थलांतरित गुटो में समस्या निर्माण होकर संघर्ष निर्माण होने की संभावना अधिक होती है। १९४७ में पाकिस्तान से भारत में आने वाले निर्वासितो कों स्विकार करते समय संघर्षमय स्थिती निर्माण नही हुयी लेकीन आसाम में आनेवाले बांग्लादेश के निर्वासितों के कारण समस्या निर्माण हुयी। कुछ स्थान पर स्थलांतरितो को कुछ संघटनाएँ आर्थिक, राजनितीक और धार्मिक कारणों के वजह से समस्याएँ निर्माण करने है। जिस वजह से समस्या अधिक जटील होती है।

स्थलांतर ग्रामीण से नगर तक

भारत में गरीब मजदुरों में स्थलांतर का प्रमाण बढा हुआ है। असंघटीत क्षेत्र में कार्य करनेवाले लोगों में बिमारीयों का प्रसार होने की संभावनाए अधिक होती है। लेकिन स्वास्थ सेवा प्राप्त करने के मार्ग सिमीत होते है। भारत में २००१ में ऐसा देखा गया है की १४.४० लाख लोग काम ढुढंने के लिए नगरों के तरफ स्थलांतर करते है। खेती, खदान, बांधकाम और मछली प्रक्रिया इस तरह के उद्योगों में लोग काम करते है। उनकी संख्या २५ लाख है। स्थलांतरित मजदुर ज्यादा संख्या में नगरिय असंघटित उत्पाद क्षेत्र में सेवा और ट्रासंपोर्ट क्षेत्र में मजदूर के रूप में कार्य करते है।

भारत में अंतर्गत विस्थापितों की संख्या ६ लाख है। (IDMC 2006) जातिय अथवा प्रथा के अनुसार भेद, धार्मिक भेद, विकास प्रकल्प प्राकृतिक आपदा इन मुख्य कारणों के कारण विस्थापन होता है।

कोई भी व्यक्ती अपना घर छोडकर उत्साह से बाहर नही जाता बल्कि परिस्थिती उन्हे बाहर जाने के लिए मजबुर करती है। बुंदेलखंड में अकाल की स्थिती है। और उसमें बढौतरी होने की संभावना है। भविष्य में भुख और प्यास के कारण लोग और पशुओं को मृत्यू आयी तो इसमे आश्चर्य नही होगा। इनकी स्थिती में सुधार करने के लिए प्रयासों की आवश्यकता है। फसल अयोग्य खेती, पानी के अभाव में दिखनेवाले तालाब, भुख से व्याकुल पशू दो समय का पेट पालने के लिए रोजगार प्राप्त करने के उद्देश से गॉव छोडकर जानेवाले व्यक्ती, घरों को लगे हुये ताले और घर में रूके हुये बुजुर्ग यह उस परिसर की परिस्थिती को दर्शाती है।

गॉव के दलित बस्ती में सभी लोगों को पर्याप्त मात्रा में भोजन प्राप्त नही हो पाता। रोटी के साथ खाने के लिये सब्जी नही होती तो वह नमक के साळा रोटी के साथ रोटी खाते है। और वह भी पर्याप्त मात्राा में नही मिल माती। दिन में रोटी सिर्फ एक बार ही कि बनाई जाती है। कुछ घरों में तो चुल्हा भी नही जलता है। इतनी बुरी स्थिती इस क्षेत्र की है। इन्हें केंद्र सरकार के रोजगार हमी योजना का भी फायदा नही मिला है। सभी गावों के लोग कर्ज ले चुके है। आधे से ज्यादा लोग रोजगार के लिए गॉव छोडकर गये है। उत्तर प्रदेश में अकाल पडा तो बिहार में भी वही स्थिती थी। पिछले वर्ष देड करोड लोगों को बाढ ने प्रभावित किया। बुजुर्ग व्यक्ती बताते है की जीवन में ऐसी बाढ नही देखी। इनमें से बाढ पिडितों को सहाय्यता प्राप्त नही हुयी।

पूर्व चंपारण जिले में ११ ग्रामीण बस्तीयों का जीवन जीना मुश्किल हुआ। बाढ आने के बाद विस्थापीतों को जो सहाय्यता मिलनी चाहिए थी वह प्राप्त नही हुयी। कुछ खेतो में रेत बहकर आने के कारण खेती करना मुश्किल हुआ। मोतीहारी तहसिल में सेमरा गॉव है। इस गॉव के सभी घरो पर ताले है। यह परिवार मजदुरी के लिये मुंबई, दिल्ली, पंजाब, हरियाणा, सुरत इस स्थान पर गये है। रोजगार हमी योजना के अंतर्गत इन्हे गॉव में काम प्राप्त नही होता। दुसरे प्रांत में जाने के बाद जिवन जीने के लिए पर्याप्त साधन प्राप्त होते है।

स्थलांतर और विकास

धरती पर पहले व्यक्ती का जन्म कहाँ हुआ और उनके वंशज कहाँ पर है। यह किसी को भी पता नही। हम सब एक ही माता पिता की संतान न होकर अलग अलग जाती, धर्म, पंथ, क्षेत्र, भाषा इनमें विभाजीत

हुये है। स्थलांतर यह अलग अलग कारणों के कारण होते है। कभी मानव का एक बडा समूह खाना और पानी की खोज में एक प्रदेश से दुसरे प्रदेश में स्थलांतर करता रहता है। कभी कभी काम की खोज में कोई व्यक्ती अथवा उसका परिवार अपनी जगह छोडकर किसी अज्ञान स्थान पर छोडकर दुसरे स्थान पर शरनाथी के तौर पर रहते है। कुछ समय मरने के डर से सुरक्षित स्थान पर आश्रय लेते है। वर्तमान परिस्थिती में विस्थापीत होने का और एक कारण अर्थात सेझ है। आज विश्व के सामने सबसे गंभीर समस्या स्थलांतर की है। स्थलांतर करनेवाले और जिस स्थान पर स्थलांतर किया गया उन सभी को समस्याओं का सामना करना पडता है। कांट के अनुसार पृथ्वी यह भगवान का घर है। अर्थात सभी उसके अनुयायी है। प्रत्येक घर यह अपना घर है। अर्थात सभी का है। जिस कारण दरवाजे के सामने आनेवाला प्रत्येक मनुष्य यह अपना अतिथी होता है।

स्थलांतर यह अपने राष्ट्र और समाज की एक बडी समस्या है। इसमें संदेह नही। आदर्श समाज व्यवस्था में ऐसा समझा जाता है की जिसका जन्म जहॉं पर हुआ है। उसे सब कुछ वही पर मिलना चाहिए। और उसका अंतिम समय भी वही पर आना चाहिए। हमने कितना भी निश्चीत किया तो भी हम एक जगह पर नही रह सकते ।

स्थलांतर एक प्रक्रिया

विकास का दुसरा अर्थ आवागमन है। स्थलांतर यह प्रक्रिया हमेशा गरीब क्षेत्र से अर्थात अविकसीत अथवा आर्थिक विकास के अवसर कभी भी प्राप्त नही होनेवाले क्षेत्र से विकसीत क्षेत्र में होते है। जिस कारण बिहार और उत्तर प्रदेश के पूर्व भागों से अनेक लोगों ने स्थलांतर किये है। इन दोनो राज्यों से स्थलांतर करनेवाले लोग पश्चिम बंगाल, महाराष्ट्र, गुजरात और दिल्ली में निवास करना पसंद किया है। एक समय पर इन दोनो प्रदेशो के लोगों ने बडी मात्रा में पंजाब और हरियाना में निवास करना पंसद किया था। इन सभी स्थलांतर के पिछे कारण था पेट की भुख मिटाना साथ ही काम के बदले में ज्यादा मात्रा में मुनाका कमाना और सामाजिक दर्जा प्राप्त करना। महाराष्ट्र, आसाम, पंजाब और हरियाना इन प्रदेशों से दुसरे प्रदेशो में होनेवाला स्थलांतर शून्य प्रतिशत है। लेकिन हमने अपने राष्ट्र की तुलना अन्य राष्ट्रों के साथ की तो अमेरिका, इंग्लंड, यूरोप में ज्यादा मात्रा में स्थलांतर हुये है। अपना राष्ट्र आर्थिक रूप से कमजोर है। यहॉं से हुआ स्थलांतर यह आर्थिक दृष्टीसे उच्च स्थान पर हुआ है। इन स्थलांतर के कारण प्रस्थापित समाज में अनेक समस्याएॅं निर्माण हुयी है। यह समस्या केवल एक राष्ट्र अथवा किसी विशिष्ठ क्षेत्र तक सिमीत नही है।

स्थलांतर नियंत्रण के उपाय

गरीबी और असमानता इन कारणों की वजह से निर्माण होनेवाली आर्थिक परिस्थिती इस कारण होने वाले स्थलांतर कम किये जा सकते है। जिस क्षेत्र से स्थलांतर होते है वहॉंपर विकास की दिशा को स्विकार किया और रोजगार के अवसर स्थानिक स्तर पर उपलब्ध कर दिये गये तो स्थलांतर को रोका जा सकता है। रोजगार हमी योजना के कारण साथ ही अन्य योजनाओं के कारण स्थलांतर की गती कम की जा सकती है। इन योजनाओं के कारण बिहार का स्थलांतर किसी सीमा तक रोका जा सका है। जो लोग अपना गॉंव, घर, परिवार समाज से दुर रहते है। उस समय अनेक सांस्कृतिक समस्याएॅं निर्माण होती है। भारत की एक व्यक्ती जब दुसरे देश में जाती है तब उस पर स्थलांतर का बहुत बडा परिणाम होता है। वह मानसिक भी हो सकता है और सांस्कृतिक भी। स्थलांतर के कारण हम अपनी भाषा, समाज और परिवार से बिछडते नही एक नये समाज में दुःख के साथ जिवन जीत है। जहॉंपर हम स्थलांतर करते है वहॉं पर हमने कैसे रहना, क्या ....

इस संदर्भ की स्वतत्रंता होनी चाहिए।

संदर्भ

esakal.com/News deails.aspx?News Id
quest.org.in/---- स्थलांतर करणा-या विद्यार्थ्यांसाठी
marathi vishwakosh.in/------index.php?vie
Hansen,M.L.The Atlantic Migration 1607-1860,New york 1964
Thomas,D.S.Research Memorandam on Migration Differantials, New York. 1938
भारतातील संवेदनशील गट व्दारे चंद्रिमा चॅटर्जी आणि गुंजन शेओराम, CEHAT eqacbZ webdania.com/-----/ स्थलातंर - हा- नाईलाज

❖❖❖

मोगलकालीन भारताचा जमा खर्च

प्रा. एन. आर. ठवळे
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
मो.नं. ९४२०६८३११६ E mail: n.r_thawale@rediffmail.com

सरकारी आवक :

देशाचा कारभार चालवण्यासाठी शासकाला मोठा पैसा गोळा करावा लागतो व तो कर रुपाने गोळा केला जातो. भारतात प्राचीन काळापासून राजाला प्रजा कर देत असे. त्या मोबदल्यात राजा प्रजेचे संरक्षण करीत असे. कल्याणकारी कामे करीत असे. आपल्या प्रदेशाचे संरक्षण करीत असे. मध्ययुगात कराचे विविध प्रकार होते. त्यात जमीन महसूल, सिमा कर, वहातूक कर, इत्यादी महत्त्वाचे मानले जात. सर्वात मोठे उत्पन्न देणारे कर म्हणजे जमीन महसूल होय. हा कर प्राचीन काळात सुद्धा वसूल केला जाई. वैदिक काळात उत्पन्नाच्या १/१० तर सम्राट हर्षाच्या काळात १/६ वसूल केला जाई. सूलतान शाही काळात वेगवेगळ्या सूलतानांनी कमी जास्त वसूल केलेला दिसतो. त्यात कुमूबद्दीन ऐवकाने १/५ तर अल्लाउद्दीन खिल्जीने १/२ एवढा वसूल केला. मोगल सम्राट बाबरचे संपूर्ण आयुष्य युद्धाच्या धामधूमीत गेले. त्याला महसूल व्यवस्था स्थिरस्थावर करण्यात फारसे यश मिळाले नाही. हुमायूचे ही आयुष्य धावपळीतच गेले. परंतु अकबराने उत्पन्नाच्या १/३ महसूल वसूल करणे सूरु केले. १५४० ते १५४५ या काळात दिल्लीवर सूर वंशाच्या शेरशहा नावाच्या शासकाचे राज्य होते. भुमी सुधारणेसाठी तो प्रसिद्ध होता. दोरीच्या सहाय्याने जमीनीची मोजणी करुन १/३ जमीन महसूल आकारला होता. त्यातील दोष दूर करुन सम्राट अकबरने जमीन महसूल वसूल करणे सुरु केला. तो नगदी स्वरुपात वसूल अकबराचा महसूल मंत्री राजा तोरडमलने दोरीने जमीन मोजणी बंद केली. त्यासाठी बांबू किंवा लोखंडी साखळीचा वापर सुरु केला. जमीनीच्या उत्पादन क्षमतेच्या आधारावर जमीनीची पतवार केली आणि शेतसारा वूसलीसाठी राजस्व अधिकारी नेमले. परगव्यात अमलगुजार हा प्रमुख अधिकारी होता. त्याच्या हाताखाली वितकची, फोतदार, कानूनगो, मुकद्दम आणि पटवारी काम करीत असे. त्यामुळे महसूल वसुलीत सुसूत्रता आली आणि मागल बादशहाला जमीन महसूलापासून मोठे उत्पन्न केंद्रीय तिजोरीत गोळा होवू लागले. सिमा शुल्क हा एक महत्त्वाचा कर मोगल काळात वसूल केला जात असे. मालाची आयात निर्यात होत असतांना बंदरात व सिमेवर हा कर वसूल केला जात असे. गांधार कडून येणाऱ्या मालावर लाहोरमध्ये सीमाशुल्क वसूल केले जाई. तर नेपाळकडून येणाऱ्या मालावर गोरखपूरमध्ये सीमाशुल्क वसूल केला जाई. याशिवाय वेगवेगळ्या बंदरामध्येसुद्धा मोठ्या प्रमाणात हा कर वसूल केल्या जात असे. हा कर वस्तूंच्या किंमतीवर प्रती शेकडा आकारला जात असे. अकबर काळात तो २ $^{१}/_{२}$ रु. शेकडा आकारला जाई. सोन्या चांदीवर शेकडा २ टक्के आकारला जाई. सूरत लुटीनंतर औरंगजेबने सूरत शहरात एका वर्षासाठी सीमाशुल्कात वसुली थांबवली होती. एकट्या इस्ट इंडिया कंपनीकडून सूरत बंदरातून कमी अधिक २००००/— रु. सीमाशुल्क भारताला मिळत असे. याशिवाय फ्रेंच, डच, पोर्तुगिज इत्यादी व्यापारी कंपनीकडूनही मोठा सीमाकर भारताला प्राप्त होत असे.

पथकर (चुंगीकर) (Toll Tax) हा कर सुद्धा प्राचीन काळापासून वसूल केला जाई. सुलतान काळातही तो अस्तित्वात होता. मोगल शासकांनीही तो कायम ठेवला होता. त्यातूनही भारताला मोठा पैसा प्राप्त होत असे. माल एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेण्यासाठी हा कर लावत जाई. रस्तेबांधणीसाठी हा कर वसूल केल्या जाई. अकबराने पथकर बंद करण्याचा आदेश दिला होता. परंतु देशातत्याची योग्य अंमलबजावणी होत जात नव्हती. जहांगीर, शहाजहान यांच्या काळात अधिकारी वर्ग व्यापाऱ्यांना जास्तीत जास्त लुबाडण्याचा प्रयत्न करित असे. ही वार्ता औरंगजेबाच्या कानी पडताच त्याने १६६७ मध्ये एक आदेश काढला होता की, सूरत बंदरात येणाऱ्या मालाला कोणत्याही अधिकाऱ्याने अडवू नये. तरीही तो प्रकार थांबला नव्हता. औरंगजेबाच्या काळात कर वसुलीत मोठा भेदभाव केला जाई. हिंदू व्यापाऱ्याकडून ५ टक्के वसुली केली जात. युरोपियन व्यापाऱ्यांकडून २ टक्के वसूल केला जाई. तसेच युरोपियन व्यापाऱ्यांना हिंदू व्यापाऱ्यांपेक्षा अधिक सोई सुविधा दिल्या जाई.

युद्धात विजय प्राप्त झाल्यावर पराजीत राजाची सेना राजधानी सोडून निघून जाते किंवा पळून गेल्यावर त्या शहरात विजयी झालेल्या राजाची फौज लूट करते. शहरातील संपूर्ण धन संपत्ती लुटून गोळा केली जाते. त्यात मुस्लीम परंपरेनुसार १/५ भाग सैनिकांनी सरकारला द्यावा लागत असे व ४/५ ज्या सैनिकाने लूट केली त्याला प्राप्त होत असे. अकबर त्याच्या काळात सरकारी वाटा जास्त घेत असे. जर एखाद्या सैनिकाने लुटीतील वाटा सरकार जमा केला नाही तर त्यांना कठोर शिक्षा दिली जाई. सम्राट अकबराने आधमखानला याबद्दल कठोर शिक्षा दिली होती. सहाजिकच अशा भीतीपोटी प्रत्येक सैनिक लुटीतील ठरलेला वाटा सरकार जमा करीत असल्यामुळे सरकारात मोठी रक्कम गोळा होत असे. सरकारी न्यायालयाद्वारे प्राप्त होणारी फी व गुन्हेगाराकडून वसूल होणारा दंड हे सुद्धा सरकारात गोळा होणारी मोठी रक्कम होती. बंडखोरी करणाऱ्या सरदारांनाही मोठा दंड आकारला जात असे. कधी कधी त्यांची संपूर्ण संपत्ती सरकार जमा केली जाई. राजकीय कैद्यांकडूनही मोठा दंड वसुल केला जाई. लग्नप्रसंगात नोंदणी शुल्कही मोगल काळात वसुल केला जात. हा कमीत कमी १ दाम पासून १० मोहर पर्यंत विवाह करणाऱ्याच्या ऐपतीप्रमाणे वसूल केला जाई. एखाद्या व्यक्तीचा उत्तराधिकारी नसेल तर त्याची संपूर्ण संपत्ती सरकार जमा केली जात. मध्ययुगात शरण आलेल्या राजांकडून सम्राटाला दरवर्षी ठरलेली खंडणी प्राप्त होत असे. सम्राटाच्या वाढदिवशी बादशहाला मोठ्या प्रमाणात अमुल्य असा उपहार आमीर, उमराव, सरदार व मांडलीक राजांपासून प्राप्त होत असे. हा सर्व पैसा व संपत्ती सरकारला प्राप्त होत असे. मोगल साम्राज्यात मनसबदाराच्या मृत्यू झाल्यास त्याची सर्व संपत्ती सरकार जमा होत असे. ती संपत्ती त्याच्या वारसांना प्राप्त होत नसे. नूरजहॉंचा भाऊ आसफखॉंची संपूर्ण संपत्ती २ $^{१}/_{२}$ करोड सरकार जमा केल्याची नोंद इतिहासात आहे. मृत्यूनंतर सर्व संपत्ती सरकार जमा होईल यामुळे मनसबदार आपल्या संपूर्ण आयुष्यात संपत्तीची मोठी उधळपट्टी करीत असे. आपले संपूर्ण आयुष्य चैन आणि विलासात घालवत असे. याशिवाय मनसबदारांच्या वेतनातून १० ते २५ टक्के पैसा सरकार जमा होत असे. आजच्या इनकम टॅक्स सारखा हा प्रकार होता. त्यातून फार मोठा पैसा सरकारी तिजोरीत गोळा होत असे. देशात विविध व्यवसाय करणारे जे व्यवसायिक होते. त्यांच्या जवळून व्यवसाय कर वसूल केला जाई. शाही कारखान्यात तयार होणारा माल राजघराणे, सरदार, सरंजामदार इत्यादींना विकला जात. त्यातूनही केंद्रीय तिजोरीत पैसा गोळा होत असे. उरलेला माल सार्वजनिक बाजारपेठेत विकून पैसा सरकार जमा होत असे. मोगल सम्राटांनी मुसलमान सोडून इतर समाजावर जिजिया कर लावला होता. अकबरने कलांतराने तो कर बंद केला. पण औरंगजेबाने पुन्हा तो कर सुरू केला. हिंदूवर तीर्थयात्रा कर लावला. अकबरने तो बंद केला. पण औरंगजेबने तो पुन्हा लावला. मुसलमानांवर जकात हा कर लावला. मात्र गरीब मुसलमानांना त्यात सूट मिळत असे. असे हिंदू बाबत होत नसे. धार्मिक करांपासून केंद्रीय तिजोरीत मोठा पैसा गोळा होत असे. याशिवाय जंगल, खनिज पदार्थ, मीठ इत्यादींपासून सरकारला कर मिळत होता. जहाजबांधनी, इमारत व राजवाडे बांधन्यासाठी लाकूड लागत असे. त्याच्या पैसा सरकारला प्राप्त होई. मीठ उत्पादन मात्र सरकारच्या मालकीचे होते. राजस्थान मधील सॉंभर तलाव व पंजाब प्रांतातील मिठाची टेकडी येथून मीठ प्राप्त होई व ते देशभर विकल्या जाई. त्यातून सरकारला मोठा फायदा मिळत असे. सम्राट अकबराच्या केंद्रीय तिजोरीत १३२१३६८२१ रु. वर्षाला गोळा होत असे, असे इतिहासकार अबुल फजलने, सम्राट शहाजहानच्या केंद्रीय तिजोरीत २२५०००००० रु. वर्षाला गोळा होत असे, असे अब्दुल हमिद लाहोरीने, औरंगजेबाच्या केंद्रीय तिजोरीत ३८६८१६५८४ रु. गोळा होत असे, असे सुजनराय नावाच्या लेखकाने लिहून ठेवले आहे.

सरकारी जावक :

मध्ययुगात लष्करी प्रशासनावर मोठा खर्च होत असे. त्यात सैनिक व सैनिकी अधिकऱ्याचे भत्ते, तोफा, बारुद, तोफगोळे, सैनिकांना मिळणारे घोडे, बैल, बैलगाड्या, हत्ती, उंट तसेच ह्या प्राण्यांना देखरेखीसाठी मोठा कर्मचार वर्ग नेमला जाई.

उत्तम दर्जाचे घोडे अरबस्तानातून आयात केले जाई. त्यावर मोठी रक्कम खर्च होई. नागरी प्रशासन चालवण्यासाठी जो खर्च सरकारला करावा लागे. राजघराण्यावर, दरबारावर सुद्धा मोठा खर्च होत असे. बादशहाच्या जनानखान्याचा स्वतंत्र खर्च होता. जनानखान्यात हजारो स्त्रीया राहत असे. अकबराकडे ५००० पेक्षा जास्त स्त्रिया होत्या. त्यांच्या देखरेखीसाठी, मोठा नोकरवर्ग होता, दासदासीवर, शाही स्वयंपाकगृहावर मोठा खर्ज होत असे कारण हजारो लोकांचे जेवण तेथे तयार होत असे. शाही कारखान्यात काम करणाऱ्या हजारो

कामगारांचा पगार केंद्रीय तिजोरीतून होत असे. त्याशिवाय मोगल बादशहा चैनी व विलासी होते. त्याच्यासाठी उच्च दर्जाच्या विदेशी वस्तू परदेशातून बोलावल्या जाई. त्यावरही मोठा खर्च होत असे. मोगल काळात हा लोककल्याणाचा काळ नव्हता. बादशहाला सर्व सामान्य लोकांचे फारसे घेणे देणे नव्हते. लोकांनाही आपला बादशहा कोण आहे हे माहित नव्हते. स्थानिक सरंजामदार, मनसबदारांनाच आपला स्वामी समजत असे. असे असले तरी बादशहा भारभर वाहतूक व प्रवासासाठी रस्ते तयार करीत असे. रस्त्याच्या कडेला झाडे लावणे, विहीरी बांधणे, धर्मशाळा बांधणे इत्यादी कामे मोगल बादशहा स्थानिक प्रशासना मार्फत करीत असे. ओलीतासाठी तलाव खोदले जाई. नद्यांवर पुल बांधले जाई. या शिवाय देशभरातील वार्ता, बातम्या बादशहाला कळाव्या म्हणून डाकव्यवस्था चालविली जात. ही व्यवस्था धावक, उंट, घोडे इत्यादी मार्फत होत असे. त्यावरही मोठा खर्च होत असे. मोगल बादशहांना बांधकामाची मोठी आवड होती, हे आजही दिल्ली व उत्तर भारतातील बांधकाम पाहिल्यानंतर लक्षात येईल. येथे किल्ले, महाल, मकबरे, मशिदी इत्यादींवर मोठा खर्च होत असे. मोगल बादशहाच्या दरबारात अनेक विद्वान लोकांना आश्रय दिला जाई. मक्का व मदिना येथेही बादशहा पैसा पाठवित असे, याशिवाय सार्वजनिक दवाखाने, औषधालय, अनाथ लोकांना मदत, निर्धन लोकांचे विवाह, दुष्काळात होणारा खर्च, बाग बगीचे निर्माण इत्यादींवर मोठा खर्च होत असे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) हमारे पुराने नगर, लेखक डॉ. उदयनारायण राय

२) दिल्ली और उसका आंचल, लेखक वाय. डी. शर्मा

३) मध्यकालीन भारत, लेखक प्रा. ठवळे, बारगळ

४) भारताचा इतिहास, लेखक डॉ. नि. सी. दिक्षीत

५) मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, लेखक प्रा. मा. म. देशमुख

६) भारतका आर्थिक इतिहास, लेखक डॉ. ओमप्रकाश सिंह

७) ऐतिहासिक मानचित्रावली लेखक सुश्मिता राणी, अखिलेश झा

८) Our Pasts-II N.C.E.R.T.

९) इतिहास विश्वकोश लेखक डॉ. राजेशकुमार

❖❖❖

साठोत्तरी मराठी कथेची वाटचाल

प्रा.डॉ. अविनाश श. धोबे
मराठी विभाग प्रमुख
डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी कला महाविद्यालय, शेंदुरजनाघाट, जि. अमरावती ४४४ ९०७
भ्रमणध्वनी ९४२०१९००४० E mail: avinashdhobe@gmail.com

१९६० नंतर मराठी कथा वाङ्मयात नवीन प्रवाह उदयास आले. १९५८ ते १९६० या कालखंडात मराठी नवकथेला डबक्यासारखी साचलेपणाची अवस्था प्राप्त झालेली होती. या कालखंडातील नवकथा आवर्तात सापडल्यासारखी होती. १९६० नंतर मात्र हे साचलेपण हळूहळू मोकळे होऊ लागले. या कालखंडात नव्या लेखकांची पिढी पुढे आली. जी.ए. कुलकर्णी, चि.त्र्यं. खानोलकर, दिलीप चित्रे, विद्याधर पुंडलीक, कमल देसाई, उद्धव शेळके, विजय तेंडुलकर, विजया राजाध्यक्ष, शरदचंद्र चिरमुले, श्री.दा. पानवलकर, मनोहर तल्हार, आनंद विनायक, सखा कलाल, आनंद यादव, जातेगावकर, इत्यादी नव्या कथालेखकांनी आपल्या कथेने साठोत्तरी कथा वाङ्मयात नवचैतन्य ओतले. तोचतोपणाचा प्रत्यय देणाऱ्या नवकथेत त्यांनी प्राण फुंकून तिच्यात नवचैतन्य निर्माण केले. व्यक्तिसापेक्ष भावनेत न गुंतता समष्टीमनाचे दर्शन ही कथा घडवू लागली. समकालीन जीवनात भेडसावणाऱ्या अनेक समस्या, मानवी जीनातील असंख्य ताण—तणाव, दुभंगलेपण, नातेबंधातील गुंतागुंत, मानवी जीवनातील नैराश्य व एकाकीपण इत्यादींचा खोलवर शोध साठोत्तरी मराठी कथेने समर्थपणे घेतला. समकालीन जीवन वास्तवाचे भेदक चित्रण ही कथा करू लागली.

साठोत्तरी मराठी कथेत तंत्र, मांडणी आणि आशयदृष्ट्या बराच बदल घडून आला. साठोत्तरी मराठी कथाकारांनी आपल्या कथेत मानवी अस्तित्वाचे प्रश्न उपस्थित केले. यांत्रिक संस्कृतीच्या विळख्याने बदलत चाललेली शहरे व महानगरीय संस्कृतीच्या प्रभावाने उद्ध्वस्त होत चाललेली खेडी इत्यादी ज्वलंत समस्यांचे चित्रण व चिंतन या कथेने केले. याच कालखंडात दाहक जीवनानुभव व्यक्त करणारा दलित कथेचा प्रवाह मराठी कथेत अवतीर्ण झाला.

जी.ए. कुलकर्णी हे १९६० नंतरचे महत्त्वाचे कथालेखक आहेत. मराठी कथा प्रांतातील त्यांची कामगिरी लक्षणीय स्वरूपाची आहे. गंभीर प्रवृत्तीचे कथालेखन त्यांनी केले. मानवी मनातील द्वंद्व, संघर्ष, वेदना आणि शोकांतिका इत्यादी महत्त्वपूर्ण विषय त्यांनी कथाबद्ध केले. त्यांचे 'निळासावळा', 'हिरवे रावे', 'रक्तचंदन', 'काजळमाया', 'रमलखुणा', 'सांजशकून', 'पिंगळावेळ' इत्यादी कथासंग्रहाने मराठी कथा साहित्यात मोलाची भर घातली. ''त्यांच्या कथात निसर्गाची नाना रूपे, प्राणी व वनस्पती सृष्टी व विविध स्तरातील स्त्रीपुरुषांचे भावविश्व त्यांच्या जाणीव—नेणिवांसह प्रकट झालेले आहे.''[१] समाजातील दाहक व भीषण वास्तवाचे चित्रण त्यांनी आपल्या कथेतून केले.

साठोत्तरी कथा वाङ्मयात चि.त्र्यं. खानोलकरांची कथा वास्तव व अतिवास्तव या दोन पातळ्यांवर वावरताना दिसते. त्यांचे सनई (१९६४), राखी पाखरू (१९७१), बाप (१९७८) हे तीन कथासंग्रह आणि गुणराया व चानी आणि चाफा व देवाची आई हे दीर्घकथा संग्रह प्रसिद्ध आहेत. कोकणाच्या परिसरातील लोकसंस्कृती, अनिष्ट प्रथा—परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, जादूटोणा, दंतकथा, गूढ निसर्ग यांची पार्श्वभूमी खानोलकरांच्या कथा वाङ्मयाला लाभलेली आहेत. दि.पु. चित्रे यांच्या 'ऑफियस' या पहिल्याच कथासंग्रहाने मराठी वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले, अनुभूती आशय, आविष्कार व भाषेची मुक्त अभिव्यक्ती यामुळे त्यांची कथासृष्टी वैशिष्ट्यपूर्ण ठरलेली आहे. मानवी जीवन वास्तवाचे प्रत्ययकारी चित्रण चित्र्यांची कथा करते.

दलित कथेचा प्रवाह

याच कालखंडात गावकुसाबाहेरील उपेक्षित भयावह जीवनाचे चित्रण करणारा दलित कथेचा प्रवाह मराठीमध्ये जन्मास आला. १९६३ साली बाबुराव बागूल यांचे 'जेव्हा मी जात चोरली होती' आणि १९६९ मध्ये 'मरण स्वस्त होत आहे' हे कथासंग्रह व 'सूड' ही दीर्घकथा प्रकाशित झाली. बागूलांच्या कथेने मराठीमध्ये

विद्रोही कथेच्या नव्या पर्वाला प्रारंभ केला, गावकुसाबाहेरील दलित, शोषित, उपेक्षित, पीडितांचे वेदनादायी जीवन प्रस्तुत कथासंग्रहातून साकार झाले. शतकानुशतकापासून भारतीय समाज व्यवस्थेने ज्यांना उपेक्षित ठेवले, ज्यांचे मानवमूल्य नाकारून त्यांच्यावर गुलामीचे जगणे लादले त्यामुळे त्यांना पशुपातळीवरचे अमानुष जीवन जगावे लागले. त्यांच्या प्रखर व विद्रोही जाणिवा दलित कथेत प्रकट झाल्या. दलितांच्या जीवनातील भूक, दु:ख, वेदना, लाचारी, संघर्ष, दास्य, अज्ञान, दैन्य व बकालपण यांचे प्रभावी चित्रण त्यांनी आपल्या दलित कथेतून केले. ''बागूलांच्या कथेत धगधगणारी आग आहे, विद्रोहाची रग आहे, संघर्षात फलित आहे. करुणेचे मनोहर दर्शन आहे. वेदनेने व्याकूळ होणारे संवेदन आहे.''[२] बागूलांची कथा स्वप्नरंजनात न रमता दलितांच्या भीषण वास्तवाचे प्रखर चित्रण व चिंतन करते.

शंकरराव खरात हे दलित जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण करणारे महत्त्वाचे कथाकार आहेत. त्यांचे 'बारा बलुतेदार', 'तडीपार', 'दौंडी', 'सांगावा', 'टिटवीचा फेरा', 'गावशीव', 'आडगावचे पाणी', इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. केशव मेश्राम यांचे 'हकीकत व जटायू' (१९७५), 'खरवड' (१९८०), 'पत्रावळ' (१९८१) इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. योगीराज वाघमारे, सुखराम हिवराळे, अर्जुन डांगळे, योगेंद्र मेश्राम, वामन होवाळ, अभिताभ, ना.रा. शेंडे, वामन इंगळे, अविनाश डोळस, बाबुराव गायकवाड इत्यादी कथा लेखकांनी आपल्या लेखणीने दलित कथेचा प्रवाह समृद्ध केला.

ग्रामीण कथेचा प्रवाह

१९६० नंतरचे रा.रं. बोराडे, आनंद यादव, उद्धव शेळके हे महत्त्वाचे ग्रामीण कथाकार आहेत. आनंद यादवांचे आदिताल, खळाळ व डवरणी इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. ग्रामीण जीवनातील वास्तवदर्शन यादवांनी आपल्या कथेतून घडविले आहे. आनंद यादवांनी ग्रामीण कथेला वास्तवदर्शीपणा व नवा आयाम प्राप्त करून दिला. उद्धव शेळके यांनी आपल्या कथेतून विदर्भातील ग्रामीण लोकजीवनाचे सूक्ष्म चित्रण केलेले आहे. त्यांचे शिळान, वानगी, कथावली, गरिबाघरची लेक, हिरवी झुळूक इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. रा.रं. बोराडे हे महत्त्वाचे ग्रामीण कथाकार आहेत. मराठवाड्यातील ग्रामीण लोकजीवनाचे वास्तव व प्रत्ययकारी चित्रण त्यांनी आपल्या कथेतून केले. ग्रामीण कथेचे दालन समृद्ध करणाऱ्यांमध्ये नागनाथ कोत्तापल्ले, शंकर पाटील, द.मा. मिरासदार, मनोहर तल्हार, बाबाराव मुसळे, सखा कलाल, डॉ. भाऊ मांडवकर, महादेव मोरे, सतीश तराळ, वामन होवाळ, चारुता सागर इत्यादी कथालेखकांचे महत्त्वाचे योगदान आहेत.

१९७० नंतरची मराठी कथा

१९७० नंतर मराठीमध्ये नव्या कथाकारांची पिढी उदयास आली. यामध्ये विलास सारंग, अनिल डांगे, श्याम मनोहर, डॉ. सुभाष सावरकर, आनंद विनायक जातेगावकर, सानिया, गौरी देशपांडे, भारत सासणे वगैरे कथाकारांनी आपल्या कथांमधून नव्या आशय सूत्राची मांडणी केली. आनंद जातेगावकर यांचा 'मुखवटे' हा कथासंग्रह १९७५ साली प्रसिद्ध झाला. त्यांच्या कथेतून आधुनिक काळात भेडसावणाऱ्या समस्या व्यक्त झालेल्या दिसतात. कुटुंबसंस्थेचे विघटन, मानवी मूल्यांचा ऱ्हास, बदललेली सामाजिक व राजकीय स्थिती, मध्यमवर्गीय माणसांची जीवनवेदना अतिशय प्रत्ययकारीपणे त्यांनी व्यक्त केलेली आहे. विलास सारंग यांचा 'सोलेदाद' हा कथासंग्रह १९७५ मध्ये प्रकाशित झाला. त्यांची कथा मानवी नातेबंधाचा खोलवर शोध घेते. परिचित पण उपेक्षित अशा विषयांना सारंगाची कथा स्पर्श करते. डॉ. सुभाष सावरकर हे या कालखंडातील लक्षणीय कथाकार आहेत. त्यांचे 'भूलभुलैय्या' (१९७६), 'जजमेन्ट' (१९८१), 'कमळकळा' (१९८१), 'अज्ञाताचा वेध' (१९८९) हे चार कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. १९६० नंतर बदललेल्या सामाजिक व वाङ्मयीन जीवनाचे प्रतिबिंब त्यांच्या कथेमध्ये उमटलेले आहे. डॉ. सावरकरांची कथा आशय, विषय व अभिव्यक्ती या त्रिविध दृष्टीने नवतेचा प्रत्यय देते. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वावरणाऱ्या मानवी मनाची संवेदनशीलता त्यांची कथा अचूकपणे टिपते. ''डॉ. सावरकरांची आशय अभिव्यक्तीचे नवेरूप लेऊन समोर आलेली प्रायोगिक कथा ही कथा प्रवाहाला वेगळी कलाटणी देणारी आहे. मानवी मनातील जाणीव–नेणिवेच्या पातळीवरील सुख–दु:ख, यातना, इच्छा, समस्या यांचा तळ शोधणारी ती आहे. नेहमीच्या तंत्रमंत्राच्या रूढ कल्पनांच्या चाकोरीबाहेर पडणारी ती आहे.''[३]

विलक्षण घटना, पात्रे, उत्कट प्रसंग, उत्कृष्ट वातावरण निर्मिती, मितव्ययी भाषा यामुळे डॉ. सुभाष सावरकरांची कथासृष्टी आशयघन झालेली आहे.

बाळकृष्ण प्रभू देसाई यांनी 'जहाज' (१९७७) या कथा संग्रहातून ग्रामीण भागातील बदलत चाललेली कुटुंबव्यवस्था चित्रित केलेली आहे. अनिल डांगे यांनी 'एरिअल' व 'पोरकं पाखरू' (१९७६) या कथा संगहातून मानवाच्या अस्तित्वविषयक प्रश्नांचा वेध घेतला आहे. श्याम मनोहर यांच्या 'बाकीचे सगळे' (१९८०) आणि 'बिन मौजेच्या गोष्टी' या कथा संग्रहातील कथांवर अस्तित्ववादी विचारसरणीचा प्रभाव जाणवतो. भारत ससाणे हे या कालखंडातील महत्त्वाचे कथाकार आहेत. त्यांचे 'कॅप व बाबीचे दु:ख', 'अस्वस्थ विस्तीर्ण रात्र', 'चिरदाह' इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. मराठवाड्यातील जनजीवनाचे समर्थ चित्रण त्यांची कथा करते. विस्कळीत झालेल्या मानवी समाजाची अवस्था त्यांनी यथार्थपणे आपल्या कथेतून चित्रित केलेली आहे. गौरी देशपांडे, कमल देसाई, सानिया, आशा बगे, प्रिया तेंडूलकर इत्यादी स्त्री कथाकारांनी या कालखंडातील कथालेखन समृद्ध केले. गौरी देशपांडे यांचे 'आहे हे असं आहे', 'एकेक पान गळावया' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या कथेत स्त्रीमुक्तीचा विचार आढळतो. त्यांनी आपल्या कथेतून पितृसत्ताक समाज व्यवस्थेतील पुरुषी वर्चस्वावर अचूकपणे प्रहार केलेले आहे. सानिया यांचे 'शोध', 'प्रतीती', 'दिशा घरांच्या' इत्यादी कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. स्त्री व पुरुष यांच्यातील नाते संबंधाचे सूक्ष्म चित्रण त्यांची कथा करते. आशा बगे यांनी आपल्या कथेतून वरिष्ठ व मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रण केलेले आहे. पुरुषकेंद्री संस्कृतीत स्त्रियांची होणारी गळचेपी अत्यंत संवेदनशीलपणे त्यांनी व्यक्त केली आहे. आधुनिक जगात स्त्रियांचा होणारा कोंडमारा, विवाह व कुटुंबसंस्थेतील निरर्थकता, हे आशयसूत्र प्रिया तेंडूलकरांच्या कथेतून व्यक्त झालेले आहे.

अरूण साधू, ह.मो. मराठे, केशव मेश्राम, अनिल कुलकर्णी, रंगनाथ पठारे हे या कालखंडातील महत्त्वाचे कथाकार आहेत. औद्योगीकरणामुळे शहरात निर्माण झालेल्या विविध समस्याचे चित्रण मराठे यांची कथा करते. शहरी व ग्रामीण परिसरातील विविध समस्यांचा वेध ही कथा घेते. केशव मेश्राम यांनी आपल्या कथेतून दलित जीवनानुभूतीचे दाहक चित्रण केले आहेत. रंगनाथ पठारे यांनी आपल्या कथांमधून ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडविले. याच कालखंडात आदिवासी कथा, भयकथा, विज्ञानकथा, अद्‌भूतकथा, रहस्यकथा, गुन्हेगारीकथा यांचा नवप्रवाह मराठी कथेत प्रविष्ट झाला. डॉ. जयंत नारळीकर, निरंजन घाटे यांनी मराठीत विज्ञानकथेची सुरुवात केली. आदिवासी जीवनातील शोषणांचे चित्रण गोविंद गारे, उषाकिरण आत्राम, बाबाराव मडावी, विनायक तुमराम, माधव सरकुंडे इत्यादी लेखकांनी केले.

रत्नाकर मतकरींच्या 'खेकडा' या कथेपासून मराठीत गूढकथेला प्रारंभ झाला. ग.रा. टिकेकर, नारायण धारप, द.पा. खांबटे, पु.भा. भावे वगैरे लेखकांनी भयकथेचा प्रवाह पुढे नेला. बाबुराव अर्नाळकरांनी आपल्या कथा लेखनाने मराठीत गुन्हेगारीविश्वातील रहस्य कथेचा प्रारंभ केला.

संदर्भग्रंथ :

१. ढाणके, डॉ. सुखदेव – बाबुराव बागूल : व्यक्ती आणि वाङ्मय
स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००२, पृ. १६

२. तत्रैव – पृ. ५५

३. खोरगडे, डॉ. कुमुदिनी – दंव आणि तुषार
नभ प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती २००३, पृ. ११०–१११

४. चवरे, डॉ. रा.गो. – मराठी कथा : प्रवृत्ती आणि प्रवाह
सुयश प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, २००३

५. अदवंत, म.ना. – प्रदक्षिणा, कॉन्टिनेंटल, प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती ७ वी

❖❖❖

ताण–तणावाचे व्यवस्थापन

प्रा.कु. एम.एम.जगताप (दिवे)
गुहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
बा.बु.कला, ना.भ.वाणिज्य व बा.पा.विज्ञान, महाविद्यालय, दिग्रस, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९९२३३०८५८८

ताणतणाव व्यवस्थापन

सध्याच्या वातावरणाचा विचार केला तर सर्वत्र तणावग्रस्त परिस्थिती आढळते आणि दिवसेंदिवस हे तणावग्रस्त वातावरण वाढत आहे. कार्यालयात व कार्यालयाबाहेर सर्वत्र तणावाचे वातावरण आढळून येते. सामाजिक परिस्थितीतील तणाव एक अविभाज्य अंग आहे, त्याचे चांगले वाईट परिणाम जीवनावर होत असतात. शारिरीक त्रासामुळे असो किंवा आर्थिक कारणामुळे, भावनात्मकतेमुळे आजही आपल्या भावनेमुळे तणावमुक्त परिस्थिती निर्माण होते. कोणतीही व्यक्ती तणावमुक्त राहु शकत नाही. म्हणूनच असे म्हटले जाते की तणाव म्हणजे अन्नामधील मिठाप्रमाणे आहे. अन्नात मिठ नसल्यावर जसे ते बेचव वाटू लागते तसे तणाव असल्याशिवाय काम करण्यासाठी माणूस प्रेरित होत नाही. तणावमुक्त होण्याचा तो प्रयत्न करू लागतो. म्हणूनच कामास प्रवृत्त होण्यास तणावाची परिस्थिती काही वेळा कारणीभूत ठरते.

तणावाचे प्रकार

१) सकारात्मक तणाव २) नकारात्मक तणाव

सकारात्मक तणावातील व्यक्ती लवकर निराश होत नाही. त्याची धडपड सारखी चालू असते, त्या उलट नकारात्मक तणावग्रस्त व्यक्ती सतत काहीतरी कारण काढून हे काम आपल्याला जमणार नाही असे वागू लागतात. त्यांच्या मागण्या वाढतात.

नकारात्मक तणाव पुढील परिस्थितीत निर्माण होतात.

१) नियमबाह्य काम करण्यास सांगितल्यास.
२) जेव्हा तुमच्या वागणुकीवर, कामकाजावर व्यवस्थापन नाखुश असेल तर.
३) जेव्हा तुम्ही स्वत: करीत असलेल्या कामाबाबत असुरक्षित समजत असल्यास.
४) जेव्हा तुमच्या संधी नाकारल्या जातात.
५) आवड असलेले काम न दिल्यास
६) जेव्हा तुमचा आत्मविश्वास, स्वाभिमान, भावना दुखावल्या जातात.
७) दिलेले काम वेळेत पूर्ण न केल्यास (करू न शकल्यास)

वरील बाजू तुमच्या बढती, बदली, जबाबदाऱ्या, उच्च वेतन आणि ध्येयपूर्तीच्या आड येत असतात. त्यामुळे नाकारात्मक भावना निर्माण होतात.

कार्यालयात तणाव का निर्माण होतात?

१) अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे
२) सहकर्मचारी, सहकारी वृत्तीने वागत नसल्यास
३) आपसातील स्पर्धेमुळे
४) स्वत:चे कामाविषयी स्वत:लाच माहिती नसणे
५) कार्यालयाचे मूल्यमापन करण्याची माहिती नसल्यास
६) दिलेल्या कामाबाबत कर्मचारी असमाधानी असल्यास
७) समूहाने काम करण्यासाठी समूह होऊ न शकल्यास
८) अकार्यक्षम नेतृत्व लाभल्यास
९) तुमच्या कामाबाबत व्यवस्थापन असमाधानी असल्यास

१०) वरिष्ठ अधिकारी व कर्मचाऱ्यात एकमेकांवर विश्वास नसल्यास.
११) संस्था कर्मचाऱ्यांच्या वैयक्तिक गरजा पूर्ण करू शकत नसल्यास. (उदा. पगार वेळेवर न करणे, रजा नामंजूर करणे इ.)
१२) कामाला मान्यता न देणे व त्यांची प्रशंसा न केल्यास.
१३) कार्यालयीन धोरणामुळे असुरक्षितता वाटत असल्यास (उदा. बदली, बढती, अभिप्रेरणा, अलौंसेस वगैरे)
१४) संवाद साधण्याची कमतरता असल्यास
१५) स्वत:च्या चुकीच्या कार्यामुळे विपरित परिस्थिती निर्माण झाल्यास.
१६) काम करण्यास अपात्र समजून कार्य होत नाही असे समजल्यास.
१७) वारंवार होणाऱ्या हस्तक्षेपामुळे
१८) अर्थहीन व अवाजवी मागण्या सहकर्मचाऱ्यांनी केल्यास
१९) मनाविरुद्ध घटना घडली म्हणजे तणाव निर्माण होतो.

तणाव प्रतिक्रिया (Stress Responded)	तणावमुक्तीची प्रतिक्रिया (Relaxation Responess)
मानसिक प्रतिक्रिया नकारात्मक प्रतिसाद देते तेव्हा	सकारात्मक मानसिक प्रतिक्रिया निर्माण होते (मुक्तीसाठी)
१) उच्च रक्तदाब वाढतो	१) अलिप्त राहणे
२) निराशा वाढल्यास	२) हसणे
३) राग आल्यास	३) आराम करणे, शांत रहाणे, जप करणे, मंत्र म्हणणे
४) द्वेषभावना निर्माण झाल्यास	४) उत्साही करणे
५) तुच्छता	५) सद्‌भावना ठेवणे
६) दु:खी झाल्यास	६) मदत करणे
७) लालसा वाढल्यास	७) सहवास वाढविणे (प्रिय व्यक्तीस)
८) अपराधी भावना वाढल्यास	८) धैर्य वाढविणे

तणावाची लक्षणे (Symptoms of Stress)

जी व्यक्ती तणावग्रस्त आहे त्याच्या आरोग्यावर त्याचा परिणाम होतो. रक्तदाब वाढतो, चिडखोर वृत्ती वाढते, दैनंदिन व्यवहारात निर्णय घेण्यात अडचण येणे इ. तणावाची लक्षणे दिसून येतात. तणावाची वर्गवारी तीन प्रकारात करता येते.

१) शारीरिक लक्षणे –

तणावामुळे व्यक्तीच्या शरीरावर पुढील प्रमाणे परिणाम होतात.

१) हृदयाचे ठोके वाढतात २) पचनक्रिया मंदावते ३) श्वासोच्छ्‌वास वाढतो ४) रक्तदाब वाढतो
५) डोके दुखते ६) शेवटी हृदयविकाराचा झटका येतो.

२) मानसिक लक्षणे –

संस्थेमध्ये किंवा कार्यालयात समाधानकारक किंवा आवडीचे काम न दिल्यामुळे मानसिक तणाव वाढतो. त्यामुळे चिंता करणे, चिडखोरवृत्ती, कामात चालढकल वृत्ती वाढते यामुळे उदासीनता येते, स्वत:च्या अहंपणामुळे सुद्धा तणाव वाढतो.

३) वर्तणुकीविषयी लक्षणे –

तणावामुळे व्यक्तीच्या दैनंदिन वागणुकीत परिणाम दिसू लागतात.

अ) कामातील बदल, सततची अनुपस्थिती
ब) खाण्यापिण्याच्या सवयी बदलतात
क) मद्यपान, निद्रानाश त्रास होऊ लागतो.

तणाव दूर करण्यासाठी काय करता येईल?

सर्व प्रथम : तणावाची कारणे शोधा

आपल्या समोर एखादी समस्या असेल तर त्याबाबत अगोदर विचार करणे आणि ज्या कारणाने तणाव निर्माण झाला त्याबाबत जास्त विचार न करता सहजपणे त्या गोष्टीला हाताळणे व स्वतःच्या दृष्टिकोनात बदल करणे.

तणावजन्य परिस्थिती हाताळण्याचे पुढील मार्ग

१) तणावाचा उगम कशामुळे झाला हे ओळखून त्या प्रश्नापलीकडे दुर्लक्ष केल्यास किंवा अशा प्रश्नास दुर्लक्ष केल्यास.

२) काहीतरी नवीन करण्याचा निर्णय घेतल्यास उदा. सामाजिक बांधिलकी अथवा समस्यांचे उकलन

३) कोणतेही काम निर्णय सुयोग्य निवडीने घेणे.

तणाव व त्याचे महत्त्व

१) यश किंवा अपयशाबाबत साशंक असणाऱ्या व्यक्ती जास्त तणावात असतात.

२) याउलट यश किंवा अपयशाबाबत चिंतन मनन करणाऱ्या व्यक्ती तणावमुक्त असतात.

पुढील परिस्थितीत कमी जास्त तणाव राहतो —

अ) पदोन्नती किंवा दैनंदिन नेमून दिलेल्या कामावर जर परिणाम होणार असेल तर अशावेळी तणाव उंच पातळीवर जातो.

ब) तुम्ही या तणावावर विजय मिळवू शकता पण त्यासाठी प्रबळ इच्छाशक्ती व आत्मविश्वास लागतो.

क) जर तणाव अचानक किंवा गतीने वाढला असेल तर तो सकारात्मक तणाव असतो.

ड) या उलट तणाव हळू—हळू सतत वाढत जाणारा असेल तर त्याचा परिणाम शरीरावर होतो तो तणाव म्हणजे नकारात्मक परिणाम होतात.

कामात मनात जर तणाव असेल तर पुढील व्याधी होतात —

१) वैद्यकीय खर्चात वाढ होते. तणावामुळे कर्मचारी वर्गात नैराश्य येते व ते वारंवार आजारी पडू लागतात. त्यामुळे त्यांना वैद्यकीय रजा व वैद्यकीय खर्च द्यावा लागतो व कामावरही परिणाम होतात आणि हृदय विकारासारखे आजार होतात. (सर्व्हेनुसार) त्यामुळे सेवक / कर्मचाऱ्यांचे अनुपस्थिती वाढते व मुदतीपूर्व निवृत्ती घेण्याचे प्रमाण वाढते, मानसिक आजार उत्पन्न होतात, मद्यपान धूम्रपानाचे प्रमाण वाढते.

२) तणाव ही सातत्याने वाढत जाणारी क्रिया आहे. एका पाठोपाठ विपरित घटनांमुळे तणाव वाढत जाऊन तो उच्च पातळीवरच गाठतो. अशावेळी तणाव दूर करण्याचे प्रयत्न करून तणाव कमी केले नाही तर विपरित परिणाम होतात. जसे 'उंटाचे पाठीवरील कुबडाप्रमाणे' तणाव वाढत जातात.

३) संस्थेमधील आपसंबंध बिघडतात, विश्वास कमी होतो, सामूहिक कामात अडथळे येतात.

४) नवचैतन्य आत्मविश्वासाने कृतीस / कार्यास प्रारंभ करणे.

५) एकावेळी एकच काम करणे

६) सहकारी कर्मचारी बरोबर जुळवून काम करणे

७) भावनांवर नियंत्रण ठेवण्याची सवय लावणे

८) प्रश्नास सामोरे जाणे किंवा जाण्यास शिकणे

९) व्यायाम, योगासन करणे

१०) स्वतःचे मूल्य ओळखून सुयोग्य जीवनपद्धती ठरविणे

११) सहकारी कर्मचाऱ्यांची मदत घेणे, नेहमी आनंदी रहा

१२) आराम करणे, लांब चालत जाणे, भावना व्यक्त करणे

याशिवाय. . .

जरूरीपेक्षा अधिक वेळ कार्यालयात बसून काम करणे, अन्न व्यवस्थित न चावता गिळणे, व्यवस्थित झोप पूर्ण होऊ न शकणे इ. सवयी दीर्घकाळानंतर हानिकारक होऊ शकतात म्हणजेच आरोग्याविषयी विविध समस्या त्यामुळे डोके वर काढू शकतात. वरील सवयींमध्ये बदल घडवून अशी व्यक्ती आपले आरोग्य वाचवू शकते.

वरील सवयींचा दीर्घकालीन परिणाम म्हणून मानसिक ताणतणावात वाढ होवू शकते.

अपूर्ण झोप –

यामुळे कोणते नुकसान होते ते पाहू.

विश्रांती ही शरीर स्वास्थ्यासाठी अत्यंत आवश्यक मानली गेली आहे. गाढ झोप जेव्हा लागते तेव्हा शरीर आणि मनाचे श्रम दूर होतात. झोप अपूर्ण झाली असता स्वभाव चिडचिडा बनतो त्यामुळे स्वत:बरोबरच घरातील इतरांनासुध्दा तणावात वाढ होते. अपुरी झोप ही एक व्याधी असून त्याचा परिणाम पुढे प्रजनन क्षमतेवर पडून आजारी पडण्याची शक्यता असते.

संशोधकांच्या अभ्यासानुसार तासाच्या दिवसांमध्ये प्रौढ व्यक्तीस किमान ८ तासांची झोप जरुरी असते तसेच रोजची झोपण्याची व सकाळी उठण्याची वेळ निश्चित असली पाहिजे. रात्री उशिरापर्यंत जागून दूरचित्रवाणी पाहू नये, अभ्यास करू नये, यामुळे झोपेचे खोबरे होते. झोपेच्या आधी व्यायाम करू नये. ठरावीक वेळा झोपण्याची सवय लहानपणापासून जडवून घेणे जरुरी आहे.

जास्त वेळेपर्यंत काम करणे –

यामुळे शरीरावर वाईट परिणाम होतो. एकाच जागी सतत बसून काम केल्यामुळे मान, पाठ आणि कणा यावरील तणाव अकारण वाढतो. बैठे काम करणाऱ्या व्यक्तीच्या चुकीच्या बसण्याच्या सवयीमुळेच पायातील रक्तवाहिन्यांमध्ये रक्ताच्या गुठळ्या होण्याचे प्रमाण वाढते. लांब पल्ल्याच्या विमान प्रवासामध्ये अशा प्रकारच्या रक्ताच्या गुठळया जीवघेण्या ठरू शकतात. नियोजित वेळेपेक्षा अधिक वेळ काम करणाऱ्या स्वरूपानुसार व्याधी जडतात.

खुर्चीवर बसण्याची चुकीची पद्धत –

संशोधकाच्या मते सतत एकाच प्रकारचे काम करीत राहीले असता वरील व्याधी बळावतात म्हणूनच अधूनमधून चक्कर मारून येणे आवश्यक आहे. खुर्चीवर बसताना व्यवस्थित बसणे आणि काम करणे आवश्यक आहे. संगणकावर डाटा एन्ट्री करणाऱ्या ऑपरेटर्सनी सतत स्क्रीनसमोर न बसता अधूनमधून चक्कर मारून येणे जरुरी आहे.

आहार –

शरीराची ऊर्जाशक्ती भरून येईल असाच आहार घेणे जरुरी आहे. वजन घटविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांनी या गोष्टीची खास दखल घेणे जरुरी आहे. शरीरातील भेद जळून जाण्यासाठी नियमित व्यायाम केला जाणे जरुरी आहे.

भराभर खाल्ल्यामुळे / जेवणामुळे अन्ननलिका मार्गामध्ये अडथळा निर्माण होण्याचा संभव अधिक असतो आणि अन्नपचन प्रक्रियेमध्ये कायमस्वरूपी बिघाड होण्याची शक्यता वाढीस लागते. जरुरीपेक्षा अधिक कामाचा प्रसंग ओढविल्यास अधिक कामास म्हणता आले पाहिजे हे सुद्धा आरोग्यासाठी अत्यंत जरुरी आहे म्हणून या चिंतेतून बाहेर पडण्यासाठी 'आर्ट ऑफ लिव्हिंग'ची गरज आहे.

कारण आपण जेव्हा शांत असतो त्यावेळी श्वास हळुवार असतो, तर संतापाच्यावेळी श्वास जोरात असतो. याचाच अर्थ श्वासाचा संबंध भावनाशी असतो म्हणून दररोज ताण–तणाव कमी करण्यासाठी आर्ट ऑफ लिव्हिंगची गरज आहे.

जीवन जगण्याची कला –

सेवकांनी नेहमी प्रसन्न राहिले पाहिजे, त्यासाठी काही उपाय, प्रसंग, व्यक्तिमत्त्व हीच यशस्वी जीवनाची किल्ली आहे. मन प्रसन्न ठेवण्याचा प्रयत्न केल्याने प्रतिकुल परिस्थितीवर मात करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते.

कायम प्रसन्न राहण्यासाठी काही टिप्स

१) दररोज सकाळी लवकर उठल्यावर ईश्वराचे स्मरण करा.

२) सकाळी लवकर उठून थोडा व्यायाम करा आणि आंघोळ करून मोकळया हवेत फेरफटका मारून या.

३) दैनंदिन जीवनातील कामाबद्दल कसलेही टेन्शन मनात आणू नका.

४) दिवसभरातील कामकाजाबद्दल व्यवस्थित नियोजन करा.

५) ठरल्याप्रमाणे सर्व कामे वेळेच्या वेळी पूर्ण करा.

६) तुमचे विचार स्पष्टपणे व्यक्त करण्याची सवय लावून घ्या.

७) स्पष्टवक्तेपणामुळे थोडाफार वाईटपणा येईल; पण नंतर तुमच्या मनावर टेन्शन राहणार नाही.

८) मनोरंजनाच्या साधनांवर अवलंबून राहण्यांपेक्षा तुमच्या कामातूनच आनंद मिळविण्याचा प्रयत्न करा, म्हणजे तुम्हाला कामाचा थकवा जाणवणार नाही आणि कामातूनच तुमचा विरंगुळा होईल.

९) तुमच्या रोजच्या वापरातील सर्व वस्तू नेहमी जागच्या जागी ठेवा. तुमच्या आजूबाजूचा परिसर नेहमी स्वच्छ ठेवा.

१०) आपल्या शारीरिक आरोग्याबाबत कायम जागरूक रहा.

११) आहारावर नियंत्रण ठेवा

१२) मन प्रसन्न ठेवण्यासाठी ध्यान, योगासने यांचा उपयोग होऊ शकतो.

१३) वाचन, चित्रकला, संगीत, नृत्य इ. छंदासाठी दिवसभरातील थोडा वेळ खर्च करा.

१४) आपली शारीरिक क्षमता व मर्यादा लक्षात घेऊनच तुम्हाला झेपतील एवढीच कामे स्वीकारा.

१५) नेहमी सदाचाराचा व सत्याचा मार्ग निवडा त्यामुळे प्रतिकुल परिस्थितीतही तुमचे मन प्रसन्न राहील.

संदर्भ सूची

१) पटेल, माणिकलाल, शंभरवर्षे निरोगी रहा, गाला पब्लिशर्स, मुंबई

२) शास्त्री, डॉ.विवेक, गाथा आरोग्याची

३) परुळेकर, डॉ. आशा, आधुनिक स्त्रीच्या समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९९२

❖❖❖

महाविद्यालयीन ग्रंथालय आणि माहिती साक्षरता
(College Library & Information Literacy)

डॉ. जी.पी. उरकुंदे
ग्रंथपाल, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९७६५०३४०९७ E mail: dr.urkunde@gmail.com

प्रस्तावना :—

एकविसावे शतक हे माहितीचे ज्ञान युग आहे. या ज्ञान युगामध्ये माहितीवर आधारित ग्रंथालय व्यवसायाला अधिकच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ग्रंथालयामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. माहिती ग्रहण करण्याच्या जुन्या पद्धती कालबाह्य झालेल्या आहेत, त्यामुळे नव्याने भर पडणाऱ्या माहितीचा मागोवा घेणे, त्या माहितीचे उपयुक्त ज्ञानात रूपांतर करणे आणि त्या ज्ञानाच्या आधारे समाजाच्या उत्पादकतेत भर घालून मूल्यवृद्धी करणे हे आजच्या युगात आपल्यापुढे फार मोठे आव्हान आहे. आज जगातल्या जवळपास सर्वच देशामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामुळे सर्वच क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण क्रांती घडून आलेली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामध्ये भारताचा ४० वा क्रमांक लागतो.

महिती साक्षरता खरे तर आयुष्यभरातील निरंतर शिक्षणाचे मूळ आहे. ते सर्व क्षेत्रासाठी सर्व शैक्षणिक वातावरणामध्ये तसेच शिक्षणाच्या सर्व स्तरासाठी सारखेच आहे. माहिती साक्षरतेमुळे विद्यार्थ्याला माहितीच्या आशयावर (Contents) प्रभुत्व मिळते. शिवाय स्वत:ला संशोधनात निर्देश करण्याचे सामर्थ्य येते. माहिती साक्षरता ही संकल्पना सर्वप्रथम १९७४ मध्ये पॉल जी. झुरकोस्की यांनी मांडली. सध्या माहिती ही ग्रंथ, नियतकालिके,शोधनिबंध, ई—बुक्स, सी.डी., इंटरनेट अशा वेगवेगळया माध्यमातून प्रकाशीत होत आहे. आपणाला हवी असेलेली माहिती ही कोणत्या साधनामध्ये आहे, उपयोग कसा करावा, हे आव्हान आपल्या सगळ्यांच्या समोर आहे. त्यासाठी विशेष कौशल्याची गरज भासते. त्यासाठीच माहिती साक्षरता ही संकल्पना पुढे आलेली आहे.

महिती साक्षरता (Information Literacy) :—

अमेरिकन लायब्ररी असोशिएशनने १९८९ मध्ये केलेली व्याख्या खालीलप्रमाणे —

''माहिती साक्षरता म्हणजेच अशा विविध क्षमतांचा समूह की, ज्यामध्ये व्यक्ती आपणस हव्या असणाऱ्या माहितीची गरज ओळखू शकतो, तसेच अशी आवश्यक माहिती शोधण्याची, तिचे मूल्यमापन करण्याची आणि ती परिणामकारकपणे वापरण्याची क्षमता प्राप्त करू शकतो.''

बर्चिनल यांनी खालीलप्रमाणे माहिती साक्षरतेची व्याख्या केलेली आहे —

''माहिती साक्षर होण्याकरिता नवकौशल्यांचा संच आवश्यक असतो. यामध्ये समस्या सोडविण्यासाठी तसेच कार्यक्षमपणे आणि प्रभावीपणे निर्णय घेण्याकरिता माहितीचा शोध आणि वापर याचा समावेश होतो.

Association of college and Research libraries (ACRL) has defined the "Information Literacy as the set of skill needed to find, retrieve, analyze and use information".

माहिती साक्षरता म्हणजे एक अशी कला की, ज्यात संगणकाचा वापर कसा करावा आणि त्या माध्यमातून माहितचे वेगवेगळे पैलू तांत्रिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, तात्त्विक आणि त्याचा प्रभाव जाणणे म्हणजेच माहिती साक्षरता होय. कोणत्याही ग्रंथालयात माहिती साक्षरता कार्यक्रम राबविण्यापूर्वी त्यांची माहितीची गरज समजावून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती साक्षरतेची गरज :—

२१ व्या शतकामध्ये प्रचंड प्रमाणात माहितीचा विस्फोट झालेला आहे. अशी माहिती विविध साधनांमध्ये दृकश्राव्य स्वरूपात प्रकाशित होत आहे. त्यातच माहिती तंत्रज्ञानामध्ये प्रचंड प्रमाणात वाढ होताना दिसते आहे.

आजचे तंत्रज्ञान उद्या कालबाह्य होत आहे. पारंपारिक स्वरूपाच्या ग्रंथालयांमध्ये बदल होऊन इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालये, डिजीटल ग्रंथालये असे आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यातच सध्या आंतरशाखीय संशोधन होत असून एखाद्या विषयावरील संशोधनपद्धती, तंत्रे दुसऱ्या विषयामध्ये वापरली जात आहेत. या सर्व प्रश्नांमुळे माहितीचा वापर करणाऱ्या संशोधनामध्ये संभ्रमावस्था निर्माण झालेली आहे. त्यामुळेच माहिती साक्षरतेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयात विद्यार्थी, प्राध्यापक आणि वेगवेगळ्या विषयावर संशोधन करणारे संशोधक हे महत्त्वाचे वाचक असतात. त्या घटकांना वेगवेगळया विषयावरची पुस्तके तसेच माहिती हवी असते. शिक्षकांना शिकविण्यासाठी वेगवेगळ्या नवनवीन वाचन साहित्याची गरज भासते. ती गरज ग्रंथालयामधून पूर्ण व्हावी अशी वाचकांची अपेक्षा असते. यासाठी माहिती साक्षरतेच्या खालील घटकांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

१. माहितीची गरज
२. माहितीची साधने
३. रोजच्या घडमोडींची माहिती
४. बैठका आणि कार्यशाळेत सहभाग
५. विकासाच्या वेगवेगळ्या संधीची गरज
६. नवीन माहितीची निर्मिती करणे
७. माहितीचे मूल्यमापन

माहिती साक्षरता आणि महाविद्यालयीन ग्रंथालये :—

ग्रंथालयामध्ये येणाऱ्या नवीन वाचकांना ग्रंथांबद्दल सविस्तर माहिती देऊन त्यांच्यामध्ये वाचनाची गोडी तयार करण्याशिवाय ग्रंथालयांना तरणोपाय नाही. महाविद्यालयीन तसेच विद्यापीठ ग्रंथालयामध्ये कोणकोणती माहिती उपलब्ध आहे व ती माहिती कोणकोणत्या स्वरूपात आहे. त्या माहितीचा शोध कसा घ्यावा याची माहिती वाचकांना देणे आवश्यक आहे. आजचे युग हे इंटरनेटचे युग आहे. इंटरनेटद्वारे नवनवीन माहिती वाचकांना हवी असते. ती सेवा देण्याकरिता तयार असणे अशी भूमिका ग्रंथालयांची असली पाहिजे.

महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील वाचक हा मोठ्या संख्येने विद्यार्थी असतो. त्यांना माहितीच्या संदर्भात साक्षर करण्यासाठी ग्रंथपालांनी वेगवेगळे उपक्रम राबविले पाहिजे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात माहिती ही प्रचंड प्रमाणात दररोज प्रकाशित होत असल्यामुळे ती ग्रंथालयात वेगवेगळ्या स्वरूपात साठवून ठेवल्या जाते. या साधनाची विद्यार्थ्याला माहिती नसते. अशावेळी ग्रंथालयासंबंधी माहिती देणे हे महाविद्यालयीन ग्रंथपालाचे आद्य कर्तव्य असते.

माहिती साक्षरतेचे विविध पैलू :—

ग्रंथालयात माहिती साक्षरता उपक्रम राबवित असताना पुढील घटकांचा समावेश करणे आवश्यक असते.

१. विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाबद्दल ग्रंथालय सेवांची तसेच ग्रंथालयाच्या विविध उपक्रमाची माहिती देणे.
२. वाचक उदबोधन वर्ग चालविणे.
३. प्रत्येक विषयातील नवनवीन माहिती, संदर्भग्रंथातील माहितीचा उपयोग कशा पद्धतीने करावा यांचे मार्गदर्शन करणे.
४. ग्रंथ प्रदर्शन भरवून विद्यार्थ्यांना नवनवीन ग्रंथाची माहिती देणे.
५. विद्यार्थ्यांसाठी स्पर्धा परीक्षा, नोकरीविषयक माहिती, स्वयंरोजगाराविषयी माहिती उपलब्ध करून देणे.
६. वाचन संस्कृती आणि लेखन संस्कृती विषयी महत्त्व विशद करणे.
७. विद्यार्थ्यांना भावी जीवनातील जबाबदाऱ्या समर्थपणे पेलण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
८. चालू घडामोडींचे ज्ञान प्राप्त करून देणे.
९. इंटरनेटचा वापर कसा करावा व इंटरनेटवरून माहिती कशी मिळवावी याचे मार्गदर्शन करणे.
१०. ग्रंथालयातील बहि:शाल योजनांची माहिती देणे.

माहिती साक्षरता उपक्रमाचे फायदे :—

आजच्या जागतिकीकरणामुळे परदेशी विद्यापीठे आपल्या देशात स्वत:चे स्थान निर्माण करण्यासाठी उत्सुक आहेत व त्या दिशेने त्यांची वाटचाल सुरू आहे. या विदेशी शिक्षण संस्थांची स्पर्धा करण्यासाठी आपला विद्यार्थी शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम असणे आवश्यक आहे.

१. ग्रंथालयाची विद्यार्थ्यांचा सतत संपर्क राहत असल्यामुळे वाचन संस्कृती विकसित होईल.
२. विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावण्यास मदत होईल.
३. संशोधनासाठी ग्रंथालयाचा अधिकाधिक उपयोग होईल.
४. विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंअध्ययनाची सवय लागेल.
५. महाविद्यालयीन ग्रंथालयाचा उपयोग जास्तीत जास्त प्रमाणात होईल.

समारोप :—

भारतातील उच्च शिक्षणामध्ये दर्जा वाढविण्यासाठी ज्या गोष्टीची आवश्यकता आहे. त्यासाठी महाविद्यालयीन ग्रंथालयांमध्ये माहिती साक्षरता उपक्रम राबविणे क्रमप्राप्त आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मनिर्भरता निर्माण होऊ शकेल. महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये माहिती साक्षरता उपक्रम मांडताना उच्च शिक्षणातील घटक, विद्यापीठ, महाविद्यालयाचे व्यवस्थापक, प्राचार्य व प्राध्यापक यांचेही मत जाणून घेणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयात ग्रंथपाल व काम करणारे कर्मचारी यांच्या संयुक्त प्रयत्नाने माहिती साक्षरता उपक्रम प्रभावीपणे राबविता येऊ शकतो.

माहिती साक्षरता ही खरोखरच आयुष्यभरातील निरंतर शिक्षणाचे मूळ आहे. इंटरनेटच्या उपलब्धतेमुळे माहिती साक्षरतेस आणखी महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आजच्या स्पर्धेच्या युगात प्रवाहाबरोबर चालणे फार गरजेचे आहे. जो थांबला तो संपला या करिता माहिती साक्षरतेची अतिशय आवश्यकता आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. Deshmukh Prashant : An Analytical study of literature on Information literacy, library Herald, vol. 49(4) Dec. 2011.
२. बाहेती एस.आर., 'महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती साक्षरता कार्यक्रम, ज्ञानगंगोत्री २००७.
३. खेरडे मोहन, 'महाविद्यालयीन ग्रंथालयात माहिती साक्षरता, ज्ञानगंगोत्री, ऑगस्ट २००७.
४. वीर डी.के.(संपा), 'ग्रंथपरिवार परभणी : मराठवाडा ग्रंथालय संघ २००५ संपादकीय सप्टें—आक्टों. २००५.

❖❖❖

भारतीय शेती दशा आणि दिशा

डॉ. गोपाल रा. तडस
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड, ता. वरूड, जि. अमरावती
भ्रमणध्वनी ९४२२८५७०२९ E mail: grtadas@gmail.com

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. वाढत्या अथक विकासाबरोबर शेतीवरील अवलंबित्व कमी कमी होत जाते हे जरी खरे असले तरी विकासाची अवस्था प्राप्त करण्यासाठी शेती क्षेत्राची मदत मोलाची ठरते. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी केवळ तांत्रिक सुधारणांचा प्रश्न नाही तर, सिंचन खते, नवीन बियाणे सुधारित अवजारे इत्यादी तंत्रात्मक सुधारणा घ्यावयास हव्या. शेतकऱ्यांचा अज्ञानी दैववादी आणि असहाय्य दृष्टिकोन बदलण्याची गरज आहे.

अर्थव्यवस्थेच्या विकासात शेती क्षेत्र महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. अन्नधान्य मनुष्याची प्राथमिक गरज पूर्ण करण्याचे काम शेती क्षेत्र करते. पुरेसे अन्नधान्य निर्माण न झाल्यास मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्य आयात करावे लागेल. व परकीय चलन मोठ्या प्रमाणात खर्च होईल. भारत कृषी प्रधान देश असल्याने निर्यातीसाठी शेती क्षेत्राचाच आधार घ्यावा लागेल कारण शेती उत्पादनाच्या निर्यातीला मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन देशाला प्राप्त होते. देशातील अनेक उद्योगांना कच्चामाल शेतीतून प्राप्त होते. विकसनशील देशातील ग्रामीण भागाच्या परिवर्तनाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणजे उद्योग होय.

विकसनशील देशात अस्तित्वात असलेले एकमेव मोठे व्यवसाय या नात्याने शेतीची भांडवल निर्मिती मधील भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. शेती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात श्रमशक्ती उपलब्ध असते. देशाचा विकास होत असताना इतर क्षेत्राचाही विकास होतो. या क्षेत्रात मनुष्यबळ उपलब्ध करून देण्याचे काम शेती क्षेत्र करते. कारण शेतीतून काही मजूर कमी केले तरी शेती उत्पादन कमी होत नाही. प्रो. नर्क्स, प्रा.लेविस, प्रा.वकील–ब्रम्हानंद इत्यादींनी सुप्त बेकारी हा भांडवल निर्मितीचा मोठा अंतर्गत स्रोत असल्याचे स्पष्ट केले आहे. शेतीचा जर विकास झाला तर आर्थिक विषमता दूर होण्यास हातभार लागतो. हाल्पेरिन म्हणतात की, खेडी हा घटक विघटित होत आहे. ज्या खेड्यामधे देशाची संस्कृती जपली आहे. त्याचे विघटन व्हायला नको. शेती मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग स्थापन झाल्यास व ग्रामोद्योगांना चालना दिल्यास ग्रामीण लोकांची शहराकडील धाव कमी होईल आणि ग्रामीण समाजाचे विघटन टाळणे शक्य होईल.

भारतीय शेतीची उत्पादकता

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान महत्त्वपूर्ण असले तरी इतर देशाची तुलना करता भारताची शेती कमी प्रगत आहे . १९७१ चा जनगणने नुसार भारताच्या १८.०५ कोटी लोकसंखेपैकी १२.६ कोटी म्हणजे ७०टक्के लोकसंख्या शेतीत गुंतलेली होती. १९९१ च्या जनगणने नुसार ३१.५ कोटी लोकसंखेपैकी ६४.८टक्के लोकसंख्या शेतीत गुंतलेली होती. परंतु शेतीतील उत्पन्नाची राष्ट्रीय उत्पन्नातील भर फारशी समाधान कारक नाही.

भारतीय शेतीच्या अल्पउत्पादकतेला असंख्य कारणे जबाबदार आहेत. यात धारणाचा क्षेत्राचा अफायदेशीर आकार , लोकसंखेचा अतिरीक्त भार, लोकांचा दैववादी दृष्टिकोन, उत्पादनाचे जुनाट तंत्र, वरील पाण्यावरीज अवलंबीत्व भांडवलाची कमतरता, सिंचन सोइचा अभाव, शेतमालाच्या किमतीचा निम्नस्तर, बाजारपेठेचा अभाव, शेतीमालाच्या किमतीच्या स्थिरीकरणाचा प्रश्न अंतर्भूत आहे.

नवीन शेतीविषयक व्यूहरचना

भारतात १९६० पासून परंपरागत शेती पद्धतीत बदल होत गेले. शेती व्यवसायात नवीन तंत्राचा वापर होऊ लागला त्या व्यवसायातील व अन्नधान्याचा व विविध पिकांच्या उत्पादनातील मोठ्या व मुलभूत बदलांना हरित क्रांती म्हणून संबोधल्या गेले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ग्रामीण भारताचा आणि देशाचा आर्थिक विकास वेगाने

घडवून आणण्यासाठी शेतीचा विकास करणे अपरिहार्य होते. यासाठी १९५१ पासून पंचवार्षिक योजनांत शेती विकासाला पायाभूत व महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले. शेती व्यवसायात आमूलाग्र बदल घडवून आणणे, अल्प उत्पादकता दूर करणे परंपरागत शेतीऐवजी नवीन पद्धतीचा अवलंब करणे, नवीन बी–बियाण्यांचा वापर, सिंचन सोईचा विकास, शेती उत्पादनात स्वावलंबन निर्माण करणे, यासाठी १९६०–६१ पासून नवीन तंत्राचा वापर सुरू झाला. शेतीविषयक नवीन व्यूहरचना शेती विषयाच्या विकासातील महत्त्वाचा टप्पा समजल्या जाते.

''आधुनिक व नवीन तंत्र व यंत्र याच्याशी मिळत्या जुळत्या नसणाऱ्या जुन्या व परंपरागत पद्धतीचा त्याग करून त्याऐवजी शेती उत्पादनाची पातळी वाढविणे म्हणजे हरित क्रांती होय.''

भारतीय शेती व्यवसायात अलीकडील काळात जो कायाकल्प झाला, त्यालाच हरित क्रांती असे संबोधल्या जाते. भारतीय शेतीचा संपूर्ण पाया बदलवून तिच्या शास्त्रशुद्ध अशा नव्या पायावर उभारणीसाठी शेती व्यवसायात क्रांतिकारक बदल करण्यात आले. या नवीन व्यूहरचनेत उत्पादन तंत्रात बदल, शास्त्रशुद्ध बियाणे, कीटकनाशक , रासायनिक खते, बारमाही पाणीपुरवठयाची सोय, आधुनिक अवजारे, शेती मालाची आधुनिक पद्धतीने साठवण याचा वापर करण्यात आला. याच आधुनिक बी–बियाण्यांच्या वापराने शेतीतून २–३ पिके घेणे शक्य झाले. १९८८ पासून संकरित बियाण्यांचा पुरवठा सर्व भारतीय शेतकऱ्यांना व्हावा म्हणून नवीन धोरण स्वीकारले गेले. भारत सरकारने सन १९९९–२००० मध्ये बियाणे बँक स्थापना केली. या नवीन बी–बियाण्यांनी तांदूळ आणि गव्हाच्या उत्पादनात क्रांती केल्याचे दिसून येते. तांदळाचे उत्पादन १९६०–६१ मध्ये ३५ दशलक्ष टन होते ते २००१–२००२ मध्ये ९३ दशलक्ष टन झाले. याच काळात गव्हाचे उत्पादन ११ दशलक्ष टनावरून ७२ दशलक्ष टन झाले. भारतीय शेती मान्सूनचा जुगार ठरली होती. त्यापासून सुटका करण्यासाठी सरकारने विविध पाणी पुरवठयाचे प्रकल्प हाती घेतले. डॉ. पानसे यांच्या मते पाणी पुरवठा दर एकरी अन्नधान्याच्या उत्पादनात ०.५ ते ०.७ वाढविण्यात मदत करते.

हरितक्रांतीमध्ये रासायनिक खतांचा वापर वाढविण्यात आला. रासायनिक खतांमध्ये फॉस्फेट, नायट्रेट, अमोनियम सल्फेट यांचा समावेश होतो. रासायनिक खताचा वापर झाल्याने जमिनीची पोत सुधारून उत्पादन वाढते. शेतीमध्ये आधुनिक शेती अवजारांचा सहभाग वाढल्याने मशागतीचा खर्च कमी होऊन सखोल मशागत होऊ लागली. परिणामत: दर हेक्टरी उत्पादन खर्च कमी झाला. शेतीला विविध कारणासाठी पैशांची गरज असते. १९६७ नंतर अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीची कर्जे सरकारने शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून दिली. हरित क्रांतीचे महत्म्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे विविध प्रकारचे शेती संशोधन होय. याचा परिणाम पिक उत्पादन वाढीस झाला. शेतकऱ्याची पिळवणूक थांबावी, यासाठी मोठ्या प्रमाणात गोदामांची स्थापना करण्यात आली. शेतमाल तारणाला कर्ज उपलब्ध होऊ लागले.

नवीन व्यूहरचनेने मूळ शेतकरी वर्गाचा दृष्टिकोन बदलला. भारतीय शेतकरी शेतीकडे उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पाहत होता. आज व्यापारी दृष्टिकोनातून बघत आहे. शेतकऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढला. शेतीची उत्पादकता व उत्पादन वाढले. शेतीमधील गुंतवणूक वाढली, रोजगारात वाढ झाली, हरितक्रांतीने औद्योगिक विकास झाला व आर्थिक विकासाला पोषक वातावरण तयार झाले.

भारतात नवीन व्यूहरचनेचे जरी अनुकूल परिणाम दिसून येत असले तरी हरितक्रांतीचे परिणाम ओझरते दिसून आले. अशी टीका करण्यात येते. कारण हरितक्रांतीचा फायदा केवळ मोठ्या शेतकऱ्यांना झाला. कारण हे नवीन तंत्रज्ञान खर्चिक होते. लहान शेतकऱ्यांकडे या बाबी वापरण्यासाठी भांडवलाची कमतरता होती. भांडवली शेतीत वाढ झाली. आर्थिक विषमता वाढली. मोठे शेतकरी व लहान शेतकरी असे दोन वर्ग निर्माण झाले. त्या बद्दल डॉ.व्ही.के.आर.व्ही. राव म्हणतात, ''हरितक्रांतीने देशाच्या अन्नधान्यात भर घातली आहे. पण तिने ग्रामीण उत्पादनाची विषमता वाढविली आहे. लहान शेतकऱ्यांचे कुळ म्हणून हक्क नष्ट केले आहे. देशात आर्थिक, सामाजिक तणावाची परिस्थिती निर्माण केली.'' प्रादेशिक विषमता वाढली. हरितक्रांतीने पंजाब, हरियाणाची आर्थिक परिस्थिती सुधारली. ठरावीक पिकांच्या उत्पादनात वाढ झाली. डाळी व डाळीवर्गीय पिकांच्या उत्पादनात वाढ झाली नाही. तसेच शेत मजुरांचा फायदा झाला नाही. नवीन यंत्राच्या वापराने रोजगार घटला, बेरोजगारी वाढली, व्यावसायिक कामगार शेतीक्षेत्राच्या बाहेर फेकल्या गेले. हरितक्रांतीने संकरित बी बियाण्यांचा वापर वाढला पण त्यांची गुणवत्ता कमी झाली. निकृष्ट आहाराने लोकांचे आरोग्य खालावले. सिंचनाचे क्षेत्र वाढवण्यात यश आले नाही. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या दिवसेंदिवस वाढत आहेत. याकरिता भारतात दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज आहे. कारण पहिली हरितक्रांती ही जिरायती शेतीला लाभदायक नव्हती आणि फायदा फक्त मोठ्या

शेतकऱ्यांना झाला. म्हणून पंतप्रधानांनी सांगितले की दुसऱ्या हरितक्रांतीने लहान व सीमांत शेतकऱ्यांवर लक्ष केंद्रित करावे. शेतकऱ्यांच्या चांगल्या जीवनासाठी त्यांच्या उत्पन्नाची शाश्वती देणे गरजेचे आहे. ११व्या योजनेत शेतीची सर्व प्रकारची वाढ अपेक्षित होती. ही दुसरी क्रांती लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना लाभदायक ठरावी यासाठी राष्ट्रीय आयोगाने विशेष लक्ष देण्याचे सुचविले. भारतात ९३ टक्के शेतीधारक लहान व सीमांत शेतीधारक आहेत. यासाठी सहकारी संयुक्त शेतीची व्यूहरचना सुचविण्यात आली. पहिल्या हरितक्रांतीतील दोष दूर करून दुसरी हरित क्रांती होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था – भोसले,काटे, दुसरी आवृत्ती, ऑगस्ट २०१०
२) महाराष्ट्रातील शेती – मुळणी, लोहकरे, प्रथम आवृत्ती, ऑगस्ट २००९
३) कृषी अर्थशास्त्र – डॉ. विजय कविमंडन, प्रथम आवृत्ती – २००६
४) भारतीय अर्थव्यवस्था – अशोक खुराना, प्रथम आवृत्ती – २०११
५) महाराष्ट्रातील कृषी विकास – डॉ. काटमुसरे, प्रथम आवृत्ती – २०११

❖❖❖

मुस्लिम स्त्रियांची शैक्षणिक स्थिती

प्रा. अन्सारी एस.जी.
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर, जि. लातूर, भ्रमणध्वनी ९९७५५२४३७४

आज आम्ही २१ व्या शतकात पदार्पण केले आहे. परंतु शिक्षणाच्या बाबतीत आम्ही आजही मागासलेले आहोत. भारतात एकूण लोकसंख्येचा विचार करता असे दिसून येते की, अनेक समुदायाची प्रगती झाली परंतु त्याच्या तुलनेत मुस्लिम समुदायाचा विकास झालेला नाही. अर्थात मुस्लिम समुदाय अन्य समुदायांच्या तुलनेत मागासलेला आहे. ९ मार्च २००५ रोजी एक समिती नेमण्यात आली. त्या समितीचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती राजेंद्र सच्चर होते. ही समिती 'सच्चर समिती' या नावाने ओळखली जाते. या समितीने मुस्लिमांचे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक बाबींचे अध्ययन केले. त्यात त्यांनी असे नमुद केले की, एकूण भारतीयांमध्ये एकूण मुसलमान शिक्षणात जास्त मागासलेले आहेत. पदवीधर शिक्षणात तर एस.सी./एस.टी. पेक्षाही मुस्लिम मागासलेले आहेत. असे म्हटले जाते की, मुस्लिम मुले मदरसा शाळेत जातात. परंतु सच्चर समितीचा अहवाल सांगतो की, फक्त ३ टक्के मुले मदरसा शाळेत जातात. यातही स्त्रियांची स्थिती तर अधिक दयनीय आहे.

उद्‌देश :

मुस्लिम स्त्रियांचे शिक्षणातील मागासलेपणाची कारणे तपासणे व उपाय सुचवणे.

आमच्या देशात अनेक जाती धर्माचे लोक वास्तव्य करतात; परंतु मुस्लिम समुदायाचा विचार करता असे दिसून येते की, स्वातंत्र्याच्या ६८ वर्षानंतरही या समुदायाच्या विकासाकडे पाहिजे तेवढे लक्ष दिले नाही व त्याचाच परिणाम म्हणजे मुस्लिम समुदाय प्रत्येक क्षेत्रात मागे आहे. त्यातल्या त्यात मुस्लिम स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थितीचा विचार करता असे दिसून येते की, त्यांची शैक्षणिक स्थिती अत्यंत मागासलेली आहे. त्याची कारणे खालीलप्रमाणे दिसून येतात.

१) आर्थिक मागासलेपणा —

भारतीय स्त्रियांची समस्या त्यांच्या गरिबीशी जुळलेली आहे. भारतात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी वेतन दिले जाते. त्या पुरुषावर अवलंबून आहेत. यात मुस्लिम समुदायाचाही समावेश होतो. भारतात मुस्लिम समुदाय अत्यंत मागासलेला आहे. असंघटित क्षेत्रात काम करणारे सर्वात जास्त मुस्लिम लोक आहेत. या क्षेत्रात वर्षभर रोजगार मिळतोच असे नाही. म्हणून त्यांच्यात गरिबी जास्त आहे. गरिबीमुळे ते शिक्षणावर खर्च करू शकत नाहीत. कमावलेले अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांवर खर्च होतो म्हणून ते मुलींना शिक्षण देऊ शकत नाहीत. सच्चर समितीच्या अहवालाच्या निष्कर्षानुसार भारतात मागासलेल्या लोकांत एस.सी./एस.टी. लोकांचा समावेश होतो. त्यांच्या मासिक उपभोग खर्चाची सरासरी ५२० रु. आहे. परंतु आज बहुसंख्य मुस्लिमांची दरमहा उपभोग खर्चाची सरासरी ५०० रु पेक्षाही कमी आहे. दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या मुस्लिमांचे प्रमाण ३१ टक्के आहे. असे सच्चर समितीच्या निष्कर्षात नमूद केले आहे. आर्थिक मागासलेपणाचा परिणाम म्हणून मुस्लिम समुदायात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.

२) परदा प्रथा —

मुस्लिम समाजात स्त्रियांना वाईट दृष्टीपासून वाचवण्यासाठी पर्दा करण्याचे आदेश दिले आहेत. परदा प्रथेमुळे मुस्लिम स्त्रिया शिक्षण घेऊ शकल्या नाहीत. त्या शिक्षेच्या अभावामुळे अज्ञानता व रुढिवादिता मोठया प्रमाणात आहे. स्वतंत्ररीत्या अर्थोत्पादन करू शकत नाहीत. त्यांना राजकीय व सार्वजनिक जीवनात भाग घेण्यापासून वंचित राहावे लागते. देशाच्या शिक्षित स्त्रियांत त्यांची टक्केवारी खूप कमी आहे.

३) धार्मिक कट्टरता –

मुस्लिम धर्मात कठोर अनुशासन व नियंत्रण आहे. ते नवीन परिवर्तन लवकर स्वीकारत नाहीत. टर्कीमध्ये कमाल पाशाच्या नेतृत्वाखाली स्त्रियांची स्थिती सुधारणेचे प्रयत्न करण्यात आले. आज पुन्हा इराणमध्ये शाह सरकारच्या पतनानंतर तसेच पाकिस्तानमध्ये सरकारच्या नेतृत्वाखाली प्राचीन इस्लामच्या नियमांना लागू करण्याचा प्रयत्न केला गेला. याचा परिणाम म्हणून मुस्लिम देशात स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनात त्यांच्या अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात येत आहे.

४) अधिकार व व्यवहारातील वास्तविकता –

इस्लाम धर्माने स्त्रियांना कुटुंब, विवाह, संपत्ती व शिक्षणासंबंधी अनेक अधिकार दिले आहेत. परंतु व्यावहारिक दृष्टीने त्याचा उपयोग करणे कठीण आहे. विधवा स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा अधिकार आहे. परंतु अशा स्त्रियांना समाज हीन दृष्टीने पाहतो. विवाहात मुलीची संमती आवश्यक आहे. परंतु औपचारिकता पूर्ण केली जाते. त्याचप्रमाणे शिक्षणाचा अधिकार आहे; परंतु व्यवहारात त्याची स्वीकृती मिळत नाही.

५) लिंगभेद –

इस्लाम धर्माची शिकवण मुलगा–मुलगी असा भेद करत नाही. उलट ज्यांना मुली आहेत ते ईश्वराच्या जवळ आहेत असे मानले जाते. मुलीचे योग्य पालन पोषण केल्याने स्वर्ग मिळतो; परंतु समाजाची वास्तविकता वेगळी आहे. वंशाचा दिवा मुलगा त्याला शिक्षण द्यावे व मुलगी परक्याचे धन म्हणून तिच्या शिक्षणावर खर्च करण्यापेक्षा तिचा विवाह करावा या मानसिकतेमुळे स्त्री शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जाते.

६) वाढती असुरक्षितता –

आजच्या जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरणाच्या युगात आपण खूप प्रगती केली आहे परंतु दुसरीकडे तेवढ्याच समस्या निर्माण झाल्याचे दिसून येते. आज भारतात स्त्री सुरक्षित नाही. बलात्कार, छेडछाड, अपहरण, विनयभंग याचे प्रमाण वाढलेले आहे. वय ५ वर्षापासून ते ७५ वर्षाच्या वृद्ध स्त्रियाही यातून वाचलेल्या नाहीत. नैतिक मूल्यांची घसरण फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे. म्हणून स्त्रिया असुरक्षित आहेत . याचाच परिणाम म्हणून मुलींना घराबाहेर पाठविण्यास आई–वडील तयार नाहीत. म्हणून मुलींना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात येत आहे.

निष्कर्ष

मुस्लिम समुदायात आर्थिक मागासलेपण खूप मोठ्या प्रमाणात आहे. धार्मिक कट्टरता, परदा प्रथा, वाढत्या असुरक्षिततेमुळे या स्त्रिया शिक्षण घेऊ शकत नाहीत. यासाठी मुस्लिम स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आर्थिक मगासलेपण दूर करण्यासाठी त्यांना आरक्षण द्यावे. रोजगार उपलब्ध करून द्यावा. नोकरीत राखीव जागा ठेवाव्यात. उच्चशिक्षणासाठी सवलती द्याव्यात. या समुदायाने सुधारणावादी दृष्टिकोन स्वीकारावे व मानसिकता बदलावी व हा बदल होत आहे. थोड्या प्रमाणात का होईना, मुस्लिम स्त्रिया शिक्षणाच्या प्रवाहात येत आहेत, हा बदल स्वागतार्ह म्हणावा लागेल.

संदर्भ :–

१) सच्चर समिती आणि मागासलेले मुस्लिम – डॉ.गोविंद पानसरे
२) मुस्लिम महिलाओं में शिक्षा – आलोक धुष्यप/सुरेन्द्र पाल
३) महिला विश्वकोश खंड १०
४) इतिहास के आईने में महिला सशक्तीकरण – ममता गंगवार

❖❖❖

ज्ञानेश्वरीतील नववा अध्याय : एक चिंतन

शशिकांत वि. काळे
सहा. प्राध्यापक, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरूड, ता. वरूड, जि. अमरावती
भ्रमणध्वनी ९४२१७५४८५७ E mail: shashikant.vkale@gmail.com

महाराष्ट्र ही संताची पवित्र भूमी आहे. या भूमित धार्मिक, सामाजिक व राजकीय परिवर्तने घडली, त्या त्या क्षणी समाजाला धैर्य, समता, विश्वबंधुत्वता यांची शिकवण देऊन समाजाला नैतिकदृष्ट्या मजबूत करण्याचे कार्य संतांनी केलेले आपल्याला दिसून येते. संत ज्ञानेश्वराच्या काळात यादवाची सत्ता असून संस्कृत पंडितांना राजाश्रय मिळाला होता. समाज एका चौकोरीबद्ध पद्धतीने आपआपले आचारधर्म पाळत होता. समाजाचे नेतृत्व ज्या विशिष्ट वर्गाकडे होते, त्यांनी धर्मातील खरी तत्त्वे, खरे ज्ञान बाजूला सारून कर्मकांडाला अवास्तव महत्त्व दिले. 'संन्याशाची पोरे' असा ज्ञानेश्वरादी भावंडांचा धिक्कार ज्या समाजाने केला, त्यांचा छळ केला, त्या समाजाला, त्या परिस्थितीला, धर्मातील प्रचलित आचार विचारांना बदलण्याचे कार्य संत ज्ञानेश्वरांनी केले. आध्यात्मिक विकास करण्याचा, ज्ञान प्राप्त करण्याचा सर्वांना समान अधिकार आहे. हे तत्त्व समाजमनामध्ये रुजविण्याचे कार्य संत ज्ञानेश्वरांच्या वारकरी संप्रदायाने केले. भागवत धर्माचा झेंड्याखाली सर्व बहुजन समाजाला एकत्र आणून त्यांच्यात आत्मभान निर्माण केले, अस्मिता जागृत केली. मराठीसारख्या लोकभाषेला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी 'भावार्थदीपिका' म्हणजेच 'ज्ञानेश्वरी' सारखा अमूल्य असा ग्रंथ निर्माण करून मराठी भाषेला संस्कृतच्या पंगतीत नेऊन श्रीमद भगद्‌गीतेच्या १८ अध्याय असलेल्या ७०० श्लोकांवर ९०३३ ओव्यांचे मराठी भाषेत केलेले प्रदीर्घ असे काव्य म्हणजे 'ज्ञानेश्वरी' होय. संस्कृतमधील ज्ञानाचा खजिना मराठीत आणून सर्वसामान्यांसाठी खुला केला. म्हणजे संत ज्ञानेश्वरांनी सर्वांना समजेल, रुजेल, पचेल, अशा सोप्या शब्दांत मराठी (प्राकृत) भाषेत सांगून आचरण करण्यास सुलभ सोपा असा भक्तिमार्ग सर्वांसाठी खुला करून दिला.

'ज्ञानेश्वरी'चा ९ वा अध्याय :—

९ वा अध्याय श्रेष्ठ असून अमूल्य आहे. या अध्यायामध्ये ३४ श्लोकांवर ५३४ ओव्यांचे भाष्य संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी केले. 'ज्ञानेश्वरी' हा अद्वितीय असा ग्रंथ असला तरी या ग्रंथामध्ये जो भावार्थ श्रीमद् भगवद्‌गीतेच्या सातशे श्लोकांमध्ये सांगितला आहे, तोच साररूपाने ९ व्या अध्यायात आला आहे. या विषयी स्वत: संत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

आता अठरां पर्वी भारती। ते लाभे कृष्णार्जुनवाचोक्ती।
आणि जो अभिप्रावो सातेऐंशती। तो एकलचि नवमी।।
म्हणोनी नवमीचिंया अभिप्राया। सहसा मुद्रा लावावया
वेद बिहाला मग मी वाया। गर्व कां करू (ज्ञा. अ. १० ओ. ३१,३२)

आता महाभारताच्या १८ पर्वामध्ये जो अभिप्राय आहे, तो कृष्णार्जुनांच्या संवादामध्ये आहे. (गीतेत) प्राप्त होता. आणि गीतेच्या सातशे श्लोकांमध्ये जो अभिप्राय आहे, तो एकट्या नवव्या अध्यायात आहे, असे संत ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात. सौ सुहास देव म्हणतात, ''महाभारता सारख्या अद्वितीय महाकाव्याच्या मध्यावर मेरूमणी अशी गीता, त्या गीतेच्या मध्यभागी असलेला नववा अध्याय म्हणजे ज्ञानेश्वरी वाग्देवतेच्या मंदिराचा सुवर्ण कळस.'' ९ व्या अध्यायाच्या आधाराने संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी विशद केलेल्या भक्तियोगाचे स्वरूप समजून घेण्याचा प्रयत्न आहे.

अर्जुनाला सांगितलेले अंत:करणीचे गुज :—

टाहो फोडून भगवान श्रीकृष्णाने नवव्या अध्यायामध्ये अंत:करणाचे गुज सांगितले आहे. 'विज्ञानेसी ज्ञान' विवरण करून दाखविले आहे. अध्यात्मिक आधिभौतिक, आधिदैविक या विविध तापांनी त्रस्त अशा मृत्यूलोकातील जीवाची जन्म— मृत्यूच्या फेऱ्यातून सुटका होण्यासाठी, त्यातून मुक्त होण्यासाठी 'हरिनाम जप' हाच सुलभ व सोपा उपाय आहे. अर्जुनाला भगवान श्रीकृष्ण ९ व्या अध्यायाच्या शेवटी सांगतात,

आहा कटकटा हे वोखटे। हे मृत्युलोकींचे उफराटे ।

एथ अर्जुना जरी अवचटे। जन्मलासी।
तरी झडझडोनि वाहिला निग। इये भक्तीचिये वाटे लाग।
जिया पावसी अव्यंग। निमधाम माझे।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. ५१५, ५१६)

हा भागवान श्रीकृष्णाने दिलेला दिलासा, ही निश्चितता येथे मार्गदर्शक अशीच आहे प्रथम वेदोक्त धर्माचे वर्णन ज्ञान रूपकातून करून यशकर्म ते कर्म करणारा ज्याचे हवन करायचे ती सामुग्री व ज्यात हवन करायचे तो अग्नी सर्वकाही मीच असे सांगून भगवान अर्जुनाला म्हणतात—

म्हणोनी ऋग्यजुः सामु। हे तीन्ही म्हणे मी आत्मरामु ।
एव मीची कुलक्रमु । शब्दब्रम्हाचा ।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. २०७)

फक्त मला भजले की त्यात सर्वकाही आले. हरिनामाचा जप करणे हेच वेदोक्त धर्माचे सार आहे. हरिनामाची कास धरणारे सर्व हा भवसागर सहजगत्या तरून जातात. पुढे भगवान श्रीकृष्ण काय म्हणतात, ते संत ज्ञानेश्वर माऊली सांगतात,

अर्जुना वेदु जऱ्ही जाहला। तरी माते नेणता वाया गेला।
कणु सांडुनि उपणिला। कोंडा जैसा ।।
म्हणऊनि मज एकेविण । हे त्रयोधर्म आकारण
आता माते जाणोनि काही नेण। तू सुखिया होसी ।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. ३३४, ३३५)

९ व्या अध्ययामध्ये इतके स्पष्ट सांगितल्यानंतरही नेमके हे समजून न घेता मानव इतर देवदेवतांच्या उपासनेने स्वर्ग प्राप्तीची इच्छा करतो. संत ज्ञानेश्वर माऊली म्हणतात, ह्या आडमार्गाला नेण्याऱ्या वाटा आहेत. स्वर्ग, नरक या चोराचिया वाटा आहेत.

स्वर्गा पुण्यात्मके पापे येईजे। पापत्मके पापे नरका जाईजे ।
मग माते जेणे पाविजे । ते शुध्द पुण्य ।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. ३१६)

पापात्मक पाप आणि पुण्यात्मक पाप अश्या पापाच्या व्याख्या करून मुक्तीचा शाश्वत मार्ग म्हणजे शुद्ध पुण्य होय. ते कोणते तर भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात, फक्त माझेच स्मरण करा!

राजविद्यायोग :—

नवव्या अध्यायामध्ये राजिविद्या राजगुह्ययोग सांगितला आहे. प्रत्यक्ष अनुभवाची अपूर्व वस्तू गूढ राजविद्या हिची गोडी ज्यांना कळली ते सच्चिदानंद स्वरूप झाले. त्यांना आत्मानंद प्राप्त झालाच म्हणून समजावा. नवव्या अध्यायात याच स्वरूप ज्ञानाचे महत्त्व विशद करताना संत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की, हे ज्ञान प्राप्त झाले की ते कधी नष्ट होत नाही व कमी होत नाही, परंतु या उलट अज्ञानी माणसे अविनाशी चिरंतन शाश्वत ब्राम्हणरूपाला सोडून क्षणिक नाशवंत विषय सुखाकडे धाव घेतात. त्यांची अवस्था वर्णन करताना —

का कमलकंदा आणि दुर्दुरू । नांदणूक एकेचि घरी ।
परि परागु सेविजे भ्रम्ररू । जवळिला चिखलुचि उरे ।
पाहे पां दुध पवित्र आण गोड। पासी त्वचेचिया पदरा आड ।
परि ते अव्हेरूनि गोचिड । अशुद्ध काय नेघती ।।
नातरी निदैवाचा परिवरी आहती। लोह्या रूतलिया आहाती सहस्त्रवरी।।
तेथे बैसुनि उपवास करी । का दारिद्री जिये।
तैसा हृदयामध्ये मी रामु। असता सर्व सुखाचा आरामु।
की भ्रांताशी कामू। विषयावरी।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. ५७ ते ६०)

असे एकापेक्षा एक सरत दृष्टांत संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी दिले आहेत. गाईच्या कासेतील दूध सोडून रक्त पिणारा गोचिड किंवा चिखलात उगवणाऱ्या कमलाजवळ बेडूक राहतो; पण भ्रमर लांबून येऊन त्यातील मधुरपराग कण सेवन करतो व बेडकाला चिखलच उरतो भिकारी भीक मागून आणून ज्या ठिकाणी जमिनीत मोहराचा (हंडा) साठा आहे, त्या ठिकाणी बसून भीक मागितलेले अन्न खातो आणि दारिद्र्यात जगतो, त्याचप्रमाणे सर्व सुखाचा सागर असा जो भगवंत, जो प्रत्येकांच्या हृदयात वसलेला आहे, त्या भगवंताला सोडून अज्ञानी लोक सुखप्राप्तीसाठी विषयांच्या मागे ऊर फुटेपर्यंत धावतात, मग परिणामी त्यांना दुःख होते. परंतु ज्याला हे स्वरूपज्ञान प्राप्त होते, तो या अवीट अशा ज्ञानाची गोडी चाखून ब्रम्हानंदी तल्लीन होऊन जातो.

कर्मयोगाला भक्तियोगाची जोड :—

कर्मयोगाला भक्तियोगाची जोड दिली म्हणजे त्यांच्या समन्वयाने राजयोग घडतो. भक्तियोग म्हणजे प्रत्येक कर्म भावपूर्वक ईश्वराशी जोडले जाते. 'कर्म करावयाचे पण फळ टाकून न देता ईश्वराला अर्पण करावयाचे. आपले रोजचे सेवाकर्म यज्ञरूपाने करणे. अमूकच क्रिया ईश्वराला अर्पण करावयाची असे नाही तर सारे कर्मजातच त्याला देऊन टाकायचे. नित्याचे जीवनातील व्यवहार परंतु ते समर्पणाच्या भावनेने ईश्वर भक्तीत बुडवून काढले तर ते किती ह्द्य व गोड वाटतात. खऱ्या भक्ताला मोक्षापेक्षाही भगवंताचे होऊन राहण्यात धन्यता वाटते.

जया भक्तीची एतुली प्राप्ती । जे कैवल्याते पेरोते सर म्हणती ।
जयाचिये लीलेमाजी नीती । जियाली दिसे ।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. १९२)

अशा संतरूपी व्यक्तीच्या सहज कर्माचरणामध्ये नीती जगलेली दिसते जीवनातील साधी साधी कर्मे ईश्वरार्पण केली तरी जीवन समर्थ व आनंदमय बनेल मात्र समर्पणाची निस्सीम भावना ईश्वराबद्दल निर्माण व्हावयास हवी.

मग निस्सीमभाव उल्हासे। मज अर्पावियाचे निमिसे ।
फळ एक आवडे तैसे। भलतयाचे हे।।
परिसर्वभावे भरले देखे आणि भूकेला अमृते तोखे। (ज्ञा. अ. ९ ओ. ३८२,३८३)
अथवा ऐसेही एकघडे। जेयालाही
परि न जोडे तरी उदकाचे तव आकडे । नव्हेल कि।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. ३८७)

खऱ्या भक्तिभावाने ईश्वराला एखादे फळ, फुल नाही तर एखाद्या झाडाचे पान दिले तरी तो संतुष्ट होतो. इतकेच नव्हे तर विनासायास मुबलक व विनामूल्य मिळणारे पाणी दिले तरी ईश्वराला ते क्षीरसागरापेक्षाही श्रेष्ठ वाटते. फक्त समर्पणाची निस्सीम भावना हवी. ईश्वराकरिता सर्वस्व पणाला लावण्याची तयारी हवी. 'लहानपण देगा देवा' असे संत तुकाराम महाराज म्हणतात. धाकटेपणा घेतल्यानंतर व सर्वस्व समर्पणाची इच्छा वाढीस लागते व तेव्हाच ईश्वराशी जवळीक निर्माण होते.

म्हणोनि थोरपण पऱ्हा सांडिजे। व्युत्पत्ती आघवी विसरिजे
जै जगा धाकुटे होईजे। तै जवळीक माझी ।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. २७८)

असा हा सोपा भक्तिमार्ग संत ज्ञानेश्वर माऊलींनी आपल्याला ठिकठिकाणी सुलभ करून सांगितला आहे. ईश्वरप्राप्तीसाठी तप, साधना, योग करण्याची गरज नाही. ईश्वर भक्ताच्या ह्दयातच आहे. —

परि तयापाशी पांडवा । मी हारपला गिवसावा।
जेथे नामघोष बरवा। करीती ते माझे ।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. २०८)

असे भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतात; परंतु अज्ञानामुळे हा सोपा उपायदेखील आम्ही जाणून अवलंबत नाही ज्ञानेश्वरीरूपी बोधामृताचा अखंड झरा आज सातशे वर्षे उपलब्ध होऊनही 'पालथ्या घड्यावर पाणी' अशी आपली अवस्था झालेली जगात सर्वत्र पहावयास मिळते. आजच्या सत्तालोलुप व सुखासीन जगाला संत ज्ञानेश्वर माऊलीच्या संदेशाची सतत आठवण करून देणे आवश्यक झालेले आहे. कारण दैनंदिन धकाधकीच्या जीवनात 'ज्ञानेश्वरी'वरील प्रवचने ऐकूनही सर्वसामान्यजनांची अवस्था नवव्या अध्यायाच्या शेवटी वर्णन केलेल्या धृतराष्ट्रासारखी झालेली आहे. नवव्या अध्यायातील तत्त्वज्ञानाच्या श्रवणाने संजयाचे अष्टसात्विक भाव उचंबळून आले; पण धृतराष्ट्र मात्र मख्खपणे बसून राहिला. संजय धृतराष्ट्राला उद्देशून म्हणतो,

अहो ऐकिजन असे की अवधारा । तवंह्या बोला निवांत म्हातारा।
जैसा म्हैसा नुठी का पुरा। तैसा उगाचि असे।। (ज्ञा. अ. ९ ओ. ५२२)

एवढी मोठी अमृताची वृष्टी झाली परंतु हा धृतराष्ट्र येथे असून शेजाराच्या गावाला गेल्यासारख्या वागतो. आजच्या समाजामध्ये संजयाचे वंशज निर्माण करावयाचे असतील तर ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायाचे अध्ययन करणे आवश्यक असून धृतराष्ट्राच्या वंशजांचे डोळे उघडण्याचे कार्यही नवव्या अध्यायाच्या माध्यमातून भक्तिमार्गाचे अवलंब करणे हा एकमेव उपाय आहे.

संत ज्ञानेश्वर माऊलींची भूमिका ही प्रेमळ उपदेशकाची सह्रदय शिक्षकाची व ममताळू मातेची आहे. तत्त्वज्ञान व ईश्वराचे विभूतिमत्व सांगून सामान्यजनांना परमार्थाचे द्वार सुलभ भक्तीच्या साधनाने मोकळे केले.

❖❖❖

श्रमयोगी बाबा आमटे

प्रा. रा.तु. आदे
मराठी विभाग, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४२२६०८७१५ E mail: rajuade2512@gmail.com

''शृंखला पायी असू दे, मी गतीचे गीत गाई
दु:ख उधळायास आता, आसवांना वेळ नाही''

दु:खावर मात करून गतीचे गीत गाण्याची अभिलाषा बाळगणाऱ्या मुरलीधर देविदास आमटे यांचा जन्म २६ डिसेंबर १९१४ रोजी 'हिंगणघाट' येथे झाला. अत्यंत संपन्न वारसा लाभलेल्या मालगुजार—जमीनदार कुटुंबात जन्माला आलेल्या आमटेंची वडिलोपार्जित शेकडो एकर शेती वरोऱ्याजवळील 'गोरज' या ठिकाणी आहे. वडील सरकारी अधिकारी. त्यामुळे सर्वार्थाने सुखवस्तू असलेल्या कुटुंबात मुरलीधर आमटेंचा जन्म हा 'चांदीचा चमचा तोंडात घेऊन जन्माला यावे' अशा घराण्यात झाला होता. एम.ए.,एल.एल.बी.पर्यंतचे शिक्षण घेतल्यानंतर त्यांनी वकिलीस प्रारंभ केला. वकिली व्यवसायात सफाईदारपणे खोटं बोलता येणे आवश्यक आणि यांना खोटं बोलता येत नसे. तसेच काबाडकष्ट करणाऱ्यांपेक्षा कमी श्रमात अधिक मोबदला ही विषमताही त्यांना अमान्य होती. या कारणास्तव त्यांनी अल्पावधीतच वकिली सोडली.

समाजकार्याची—लोकसेवेची आवड त्यांना आधीपासूनच होती. वकिली करत असताना अनेक अडल्या—नडल्यांची कामे त्यांनी नि:शुल्क करून दिली होती. गोरगरिबांविषयी त्यांच्या मनात कणव होती. त्यातूनच समाजाप्रती त्यांच्या मनात आपुलकी निर्माण झाली त्याचाच परिपाक म्हणजे राजकारणात त्यांनी केलेला प्रवेश हा होय! वरोरा नगरपालिकेचे उपाध्यक्ष म्हणून त्यांनी सूत्रे स्वीकारली व समाजकार्यात ते समरस झाले. भंगी युनियनचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड झाली. एकदा भंग्यांनी कामबंद आंदोलन पुकारले, तेव्हा डोक्यावरून मैला वाहून नेण्याचे कार्य त्यांनी केले. अशाच एका पावसाळी रात्री 'तुळशीराम' नामक कुष्ठरोग्याला त्यांनी अत्यंत कुरूप अवस्थेत पाहिले. भीती, जुगुप्सा, किळस, कारुण्य या भावनांनी त्यांच्या मनाभोवती थैमान घातले. कंठातून शब्द फुटेनासा झाला. पण काही वेळाने जुगुप्सेची जागा करुणेने घेतली. त्यांनी कुष्ठरोग्यांची सेवा हेच जीवित ध्येय ठरविले व तिथूनच मुरलीधर देविदास आमटे हे 'बाबा आमटे' म्हणून प्रसिद्ध झाले. एका समाजसेवकाच्या आयुष्याला अशाप्रकारे सुरुवात झाली.

समाजाने टाकलेल्या, झिडकारलेल्या कुष्ठरोग्यांना हक्काचे घर मिळवून देण्याचे कार्य त्यांनी केले. ६ कुष्ठरोगी, लंगडी गाय व १४ रु. इतके भांडवल घेऊन ते दोन मुले व साधनाताईसमवेत आनंदवनाच्या जंगलात आले. पाच कुष्ठरोगी मनोहर दिवाणांना मागितले. त्यात शंकरराव देव हे पहिले होत. अशाप्रकारे समाजाने दूर लोटलेल्या, व्याधीग्रस्त, निराश, जगण्याची उमेद गमावून बसलेल्या, हातापायांची बोटे झडलेल्या, कुष्ठरोग्यांना सन्मानाने जीवन प्रदान करण्यासाठी बाबांचे प्रयत्न सुरू झाले. कुणाचा बाप, कुणाचा भाऊ, कुणाचा मुलगा अशा नातेबंधनात अडकलेल्या माणसाला या रोगानी परस्परांपासून दूर केले. म.गांधी म्हणत, ''शरीराला जडलेला महारोग हा औषधाने बरा होऊ शकतो पण मनाला जडलेला महारोग दुर्धर आहे.''[१] माणसाविषयीचे प्रेम, जिव्हाळा, आपुलकी या रोगामुळे पार आटून जाते. व्याधीग्रस्त माणसे असहाय, दुबळी, परावलंबी, कर्तव्यशून्य, बनतात. अशा माणसांमध्ये जगण्याची नवी उमेद निर्माण करण्याचे कार्य बाबा आमटेंनी केले. 'दान नादान करते, काम उभारते' हे तत्त्व उराशी बाळगून थापे झालेल्या हातांकडून त्यांनी श्रमाची कामे करवून घेतली व श्रमाची महती त्यांच्या मनात रुजविली. जगण्याचा आत्मविश्वास त्यांच्यामध्ये निर्माण केला, स्वावलंबी बनविले. महात्मा गांधीची प्रेरणा त्यांना या कामी उपयुक्त ठरली.

बाबा आमटेंनी सुरू केलेले कुष्ठरोगासंबंधीचे कार्य 'रिलिफ वर्क' नव्हे, फक्त पुनर्वसन नव्हे तर निराशेचे आशेत रूपांतर करण्याचे ते अभियान आहे. आपल्या पायाखालची जमीन ही आपली नाही, असे वाटणाऱ्या माणसांना मजबूतपणे पाय रोवून स्वबळावर उभे करणरा तो 'यज्ञ' आहे. पारशी भाषेत देवाची प्रार्थना करतांना तीन प्रतिकांचा उल्लेख करतात. ''तू आमचा रहीम आहेस! तू आमचा हकीम आहेस! तू आमचा वकील आहेस! करुणा करतो तो रहीम, दु:ख मिटवतो तो हकीम तर अन्यायापासून संरक्षण करतो तो वकील''[२] ही

तिन्ही रूपे बाबांमध्ये पहावयास मिळतात. वेदनांच्या जखमा घेवून जगणारा माणूस म्हणजे बाबा आमटे! येशू ख्रिस्त, म.गांधी, विनोबा भावे, साने गुरूजी, मनोहर दिवाण यांच्या सेवाकार्यातून प्रेरणा घेऊन बाबा आमटेंनी कार्यारंभ केला. समाजाने 'मृत' म्हणून जाहीर केलेल्या रुग्णातून जिवंत मानव उभा करणे हे त्यांनी स्वत:चे कर्तव्य मानले.

ज्यांच्या हातापायांची बोटे झडली आहेत, ज्यांच्या संवेदना बधीर झाल्या आहेत, ज्यांची दृष्टी गेली आहे, ज्यांना धड ताठ उभे राहता येत नाही, नीट चालता येत नाही अशा रुग्णांच्या परिश्रमातून आनंदवनाचे सौंदर्य, वैभव, निर्मलता व आनंद उभा राहिला आहे व आनंदवनाचे नावही सार्थक करतो आहे. बाबा आमटे यांनी वयाच्या ३३ व्या वर्षापासून समाजसेवेला आरंभ केला. मातीतून मोती पिकविण्याची प्रेरणा त्यांनी कुष्ठरोग्यांना दिली. समाजाने किंवा नियतीने ज्यांना अखंड उपेक्षाच दिली. अशा कुष्ठरोग्यांसाठी, अंध–अपंगांसाठी, मूक–बधिरांसाठी त्यांनी स्वत:चे आयुष्य खर्ची घातले. स्वत:चे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्यात विलीन करून टाकले. 'मी एका वेड्या आईचा मुलगा' असे ते संबोधत. हे संबोधन सानेगुरुजींसाठी आलेले होते. सेवेचा धर्म त्यांनी गुरूजींपासूनच आत्मसात केला. साने गुरुजी म्हणजे सौंदर्य आणि शुचिता याचा मनोज्ञ संगम' मांगल्याच्या ध्यासाचा नाजूक बळी. बाबा आमटे यांनी 'गर्भवती मातेचे प्रतीक' साने गुरूजींना मानले होते.

ज्याकाळी कुष्ठरोग हा महारोग समजला जात असे, पूर्वजन्माच्या पापाचे फळ म्हणून कुष्ठरोग होतो, अशी समाजाची धारणा होती आणि औषधोपचारही उपलब्ध नव्हते, अशा काळात बाबा आमटेंनी अतिशय समर्पित भावनेने व मिशनरी वृत्तीने कुष्ठरोग्यांच्या पुनर्वसनाचे कार्य केले. त्यांच्या या कामगिरीचा समाजमनावर खोल ठसा उमटला आणि कुष्ठरोगाकडे पाहण्याची दृष्टी आमूलाग्र बदलली.

तत्कालीन आरोग्यमंत्री श्री. बळीराम हिरे यांना लिहिलेल्या पत्रात बाबा आमटे लिहितात, ''आनंदवनासारख्या संस्था ही समाजाच्या मानसिक आरोग्याची प्रतिके नव्हेत. सामाजिक अनारोग्याचीच ती लक्षणे आहेत. या संस्थांचे स्वरूप कायम वसाहतीचे नाही व असू नये... कुष्ठ पीडितांचा प्रश्न हा समाजाचा प्रश्न असून त्याचा समाजनिरपेक्ष विचारच करता येणार नाही, हे लक्षात घेतले तर कुष्ठरोग्यांच्या स्वतंत्र वसाहतीतून एक नवा जातीयवाद जन्माला येईल आणि समाजाची कायम उपेक्षा त्यांच्या वाटयाला येईल.''[३] यामधून बाबांनी या समस्येकडे किती आस्थेवाईकपणे पाहिले व द्रष्टेपणाने यावर विचार केला हे लक्षात येते.

देशभरातील तरुणांना आत्मसपर्णाची दिलेली हाक, त्यांना सुसंस्कारित करण्यासाठी घेतलेले सतीचे वाण व त्यांच्या सामूहिक पुरुषार्थातून त्यांनी उभारलेली आनंदवनाची नवी सृष्टी ह्यामध्ये समर्थ रामदासांचे 'आनंदवनभुवन' व आमट्यांचे 'आनंदवन' यात साम्य आहे. बाबा आमटे यांनी तरुणांना व समाजाला कोणीतरी व्हा! कशावर तरी श्रद्धा ठेवा! काही तरी करा!'' अशा प्रकारे कर्तव्यासाठी मनाची तयारी असणे व निष्ठेने काम करणे गरजेचे असते असे सांगितले. श्रमानीच माणसे मोठी होतात. काम में ही राम है! ही भावना त्यांनी कुष्ठरोग्यांमध्ये निर्माण केली.

''पांगळयांच्या सोबतीला, येऊ द्या बलदंड बाहू
निर्मितीच्या स्वेदगंगा, द्या इथे मातीत वाहू''[४]

श्रमाने नवनिर्मितीची संकल्पना प्रत्यक्षात उतरू शकते यावर बाबांचा विश्वास होता. श्रम हाच श्रीराम! असे मानून त्यांनी सोमनाथ येथे श्रमिक विद्यापीठाच्या स्थापनेची कल्पना मांडली व पूर्णत्वास नेली. कुष्ठरोग्यांना समाजात मानाने जगता यावे, मैत्रीचे संबंध निर्माण व्हावे, पूर्वग्रहाचे निराकरण व्हावे म्हणून १९६१ पासून आनंदवनात 'मित्र मेळावा' भरू लागला. पु.ल. देशपांडे, वसंतराव देशपांडे, राम शेवाळकर, दादा धर्माधिकारी अशा प्राध्यापक, डॉक्टर, लेखक, कलावंत, न्यायाधीश, समाजसेवक आदि मान्यवरांनी या मेळाव्यास आपली हजेरी लावली होती. व्याधीग्रस्त माणसाच्या मनावर मायेची फुंकर घालण्याची गरज असते,स्नेह सावलीची गरज असते. तेच काम या मेळाव्याने केले.

१९५० साली 'महारोगी सेवा समिती, वरोरा' ही संस्था पंजीबद्ध झाली. त्यानंतर दुसऱ्यास वर्षी १९५१ मध्ये 'आनंदवन' या संस्थेची स्थापना झाली. या संस्थेच्या निर्मितीपूर्वी १९४९ मध्ये कलकत्त्याला जाऊन'स्कुल ऑफ ट्रापिकल डिसीझेज' चे प्रशिक्षण त्यांनी घेतले. त्यावेळी 'मायक्रोबॅक्टेरियम लेप्री' या जंतूमुळे हा रोग होतो, हे त्यांना कळले. आनंदवनाकरिता कोल्हापूरच्या कोरगांवकर ट्रस्टकडून प्रतिमाह २०० रु. देणगी मिळते. दातृत्त्व जागी असणारी माणसेच दु:खी माणसांचे दु:ख जाणू शकतात, हेच त्यांच्या कृतीतून लक्षात येते.

वेदशास्त्रसंपन्न घुलेशास्त्री यांच्या इंदू नामक मुलीशी बाबा आमटे १८ डिसेंबर १९४६ साली प्रेमविवाहबद्ध झाले. कट्टर सोवळे–ओवळे पाळणाऱ्या इंदूताई, आवडीने गोड खाणाऱ्या असूनही येथील परिस्थिती बघितल्यानंतर त्यांनी गोड खाणे बंद केले. पूजा–अर्चा, व्रतवैकल्ये, कर्मकांड, पोथ्या–पारायणे यात रमणाऱ्या साधनाताई, बाबांना या सर्व गोष्टींची नावड. त्यामुळे अशा विरूद्ध मनोवस्था असणाऱ्या व्यक्तीसोबत संसार करण्याचा खरा प्रश्न होता. मात्र, उभयतांनी सामंजस्याने त्यातून मार्ग काढला.

''नवरा ज्वालामुखी, मी बर्फाचा पर्वत झाले
समिधाच सख्या या, यात कुठे ओलावा!
तव आंतर अग्नि क्षणभर तरी फुलवावा''

अशा पद्धतीने प्रेमाने बाबांच्या रागाची तीव्रता शमविण्याची कला साधनाताईंना गवसली व उभयतांचे जगणे व जीवन जाणिवा एकरूप झाल्या. स्वत:साठी सगळेच जगतात पण दुसऱ्यांसाठी जगायला व सोसायला मनाचा मोठेपणा असावा लागतो, तो या दाम्पत्यात पुरतेपणे वसत होता. कुष्ठरोग्यांना बाबा नेहमी सांगत, ''जे हरपले, जे नाही त्याचा शोक करीत आयुष्य वाया घालवू नका! जे नाही त्याने, जे आहे त्याचा अवमान करू नका, जे आहे ते जास्तीत जास्त सार्थकी लावण्याचा प्रयत्न करा. त्यातूनच तुमच्या जीवनात आनंद निर्माण होईल.''[५] आयुष्याकडे बघण्याचा हा नवा दृष्टिकोण कुष्ठरोग्यांमध्ये आमूलाग्र बदल घडवू लागला. बाबा आमटेंविषयी एस.एम. जोशी म्हणाले होते ''बाबांचे जीवन म्हणजे शाश्वत सत्याचा शोध घेणारी एक चालती बोलती प्रयोगशाळा आहे. त्यासाठी त्यांनी आपला पुरुषार्थ ओतला आहे आणि त्यातून 'आनंदवना'ची निर्मिती झाली.''[६] निर्मितीतले सौंदर्य आणि श्रमातले संगीत यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न येथे केला जात आहे.

श्री.राहुल बारपुते मित्रमेळाव्याची महती विषद करताना म्हणतात,''संपूर्ण जीवन काळवंडल्या अवस्थेत असताना, माणसांचा उबग आलेला असताना आनंदवनाची ओढ लागते. बाबा व त्यांच्या सारखी माणुसकीवर श्रद्धा ठेवून जीवनाच्या वेगवेगळया क्षेत्रात नि:स्वार्थ बुध्दीने काम करणारी माणसे भेटतात, बोलतात. अनुभवांची देवाण–घेवाण होते, विचारांचे आदानप्रदान होते आणि मनाची उमेद जागी होते. माणसाची माणुसकीवरील श्रध्दा दृढ होते. जीवनात दुसऱ्यांसाठी सर्वस्वाचा होम करून जगणारी माणसे इथे पाहिली की मन उजळून निघते.''[७] मित्रमेळाव्यातून निघालेला निष्कर्षच त्यांनी त्यातून विषद केला आहे. ''समतेसाठी स्वत: वेडे होऊन दुसऱ्यांना वेड लावणारी काही माणसे आहेत. त्यामध्ये बाबा आमटे यांचा पहिला नंबर लावावा लागेल.''[८]

वकील, नगराध्यक्ष, समाजसेवक, लेखक, कवी, वक्ता, समीक्षक अशा नानाविध भूमिका सहजगत्या पार पाडणारे बाबा अत्यंत दूरदर्शी, कल्पक, व्यवहारी व चोख हिशेबी आहेत. ते विज्ञान योगी असून लोक–संग्राहक आहेत, संघटक आहेत त्याचबरोबर गुणग्राहकही आहेत. ते काय–काय आहेत ते शब्दात सांगणे अवघड आहे.

त्यांनी केलेल्या कामांची नुसती नामावली जरी पाहिली तरी सामान्य माणसाची छाती दडपून जाते. आनंदवन, सोमनाथ प्रकल्प, लोकबिरादरी प्रकल्प, भामरागड, 'भारत जोडो' अभियान, अशोकवन, हेमलकसा प्रकल्प, पंजाब शांतता यात्रा, मुक्तांगण, स्वरानंदनवन, नर्मदा बचाओ आंदोलन, इ. प्रकल्पांमध्ये आणि आंदोलनांमध्ये ते सतत कार्यमग्न राहत असत. त्यामुळे त्यांच्या वर्तनात एक प्रकारची निश्चयात्मकता आली होती. श्रमाची संस्कृती निर्माण करण्याची एक अभिनव कल्पना त्यांनी प्रत्यक्षात साकार केली.

''आर्थर तोरनोस्की हा पोलीश काऊंट, वयाच्या २८ व्या वर्षी त्याला पोलिओ झाला. इंग्लंडमध्ये स्थायिक झालेल्या या लेखकाला जगभर हिंडायचे होते. 'रिडर्स डायजेस्ट ग्रुप ऑफ अमेरिका यांनी त्यांची भ्रमणयात्रा आयोजित केली. जिथे आजवर कुणी गेले नाही तिथे तो जाऊन आला. त्याचे त्याने एक पुस्तक लिहिले 'आमटेज मिरॅकल' या नावाची दोन प्रकरणे त्यात होती. त्याला लेखनासाठी कॉपीराईटचे दीड लाख रुपये मिळाले. त्या पैशातून त्यांनी बाबा आमटे यांच्या 'संधीनिकेतन' साठी मदत केली व प्रकल्प सुरू झाला.''[९] अंध, अपंग, दुर्बलमनस्क, मूक–बधीर असे सारे लोक एकत्र 'संधीनिकेतन' मध्ये काम करत आहे, असे उदाहरण जगात नाही. कुष्ठरोग बरा झाल्यानंतर त्यांना यात संधी मिळते. सुतारकाम, लोहारकाम, प्लंबिंग, प्रिटींग, शिवणकला, गालीचा बनविणे, खादीचे कापड तयार करणे, चित्रकला, पोस्टर, ग्रिटींग कार्डस् इ. वस्तू तयार करण्याचे काम येथे केले जाते. यामुळे स्वाभिमानाने जीवन जगण्याची संधी त्यांना मिळते. 'तुम मुझे पसीना दो। मै तुम्हे जिंदगी दूँगा।। असे म्हणत बाबांनी त्यांच्यासाठी जगण्याच्या नव्या वाटा उघडल्या.

बाबांनी आनंदवनात अंधांसाठी 'आनंद बुनियादी प्राथमिक शाळा', रोगमुक्त मुलांसाठी 'गोकुळ' ही स्वतंत्र शाळा, 'मुक्तिसदन' व 'सुखसदन' ही कुष्ठरोगातून मुक्त झालेल्या पण समाजाने न स्वीकारलेल्या वा ज्यांना स्वेच्छेने तेथे रहावयाचे आहे अशांसाठी त्यांनी स्वतःच निर्माण केलेली सुंदर वास्तू आहे. अनुभव–ज्ञानाने परिपक्व वयोवृद्धांसाठी बाबांनी 'उत्तरायण' आश्रम काढला. अशा प्रकारे दु:खितांचे अश्रू पुसून त्यांच्या आयुष्यात नवसंजीवनी निर्माण करण्याचे कार्य बाबा आमटेंनी केले. त्यांच्या या लोकविलक्षण कार्याचा गौरव म्हणूनच त्यांना पद्मश्री, राष्ट्रभूषण, डी.लिट्., कृषिरत्न, मेगॅसेसे अवॉर्ड पद्मविभूषण, सामाजिक न्याय पुरस्कार अशा अनेकविध पुरस्कारांनी गौरविले गेले. अमेरिकेतील कुष्ठरोगी सेवासंस्थेच्या वतीने त्यांना 'डेनियन डेरेन पारितोषिक' देऊन गौरविले गेले.

म. गांधींनी बाबांच्या कार्याचा गौरव 'अभय साधक' अशा सार्थ शब्दात केला आहे तर कविवर्य कुसुमाग्रजांनी त्यांच्याविषयी 'मातीची मागणी आकाशापर्यंत पोहचविणारा महामानव' असे प्रशंसोद्गार काढले. नरहर कुरुंदकर देखील त्यांना 'महाकवी' मानतात. एकूणच कवी, समाजसुधारक, तत्त्वज्ञ, विचारवंत, समीक्षक या साऱ्या भूमिका एकाचवेळी समर्थपणे पेलणारे बाबा आमटे हे चतुरस्त्र व्यक्तित्व होय. बाबा आमटे या कवीवर त्यांच्यातील समाजसेवकाने मात केलेली आहे,[१०] हे नरहर कुरूंदकरांचे मत लक्षणीय आहे.

संदर्भसूची :

१. चंद्रशेखर धर्माधिकारी, बाबा आमटे : व्यक्ती आणि कार्य–भ.ग.बापट, लोकमत, रविवार साहित्य जत्रा, ११ जाने. १९९८ पृ. ७
२. तत्रैव, पृ. ७
३. अविनाश पितळे, आनंदवनीचा श्रमयोगी, प्रथमावृत्ती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, १९८५, प्रका. अ.अ. कुळकर्णी, विजयानगर, पुणे पृ. ३०
४. बाबा आमटे, ज्वाला आणि फुले, १९६४.
५. मालती देशपांडे, 'बाबा आमटे आणि आनंदवन' लोकराज्य, व f३३,अंक९, १६ सप्टेंबर १९८३, पृ. ८.
६. उनि, अविनाश पितळे, पृ.८८.
७. उनि, अविनाश पितळे, पृ.४२.
८. 'समाजसेवकांचे साहित्य' प्रा.श्रीकांत पाटील, आमची श्रीवाणी, वर्ष १५, अंक १, आक्टोंबर २००७ ते २००८,पृ.४१
९. उनि, अविनाश पितळे, पृ.२४–२५
१०. उनि, श्रीकांत पाटील, पृ.४६

❖❖❖

धार्मिक गुलामगिरीतील भारतीय स्त्री जीवनाचा प्रवास

प्रा. भारती दिगांबर रत्नपारखी (चिमुरकर)
मराठी विभाग, डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर
भ्रमणध्वनी ९६६५७१०१७३ E mail: bhartichimurkar@gmail.com

निसर्गत: स्त्री—पुरुष समान गणल्या गेले. स्त्री ही जननी असल्यामुळे तिला पुरुषांपेक्षाही श्रेष्ठ मानल्या जाते. कारण नवीन पिढी तयार करण्याची जबाबदारी, पालनपोषन करण्याची जबाबदारी स्त्री यशस्वीपणे पार पाडते. कुटुंबाला सांभाळण्यापासून आपल्या दैनंदिन जीवनात स्त्रिया अनेक जबाबदाऱ्या पार पाडताना दिसतात. निर्सगत: स्त्रियांना आणि संपूर्ण मानवाला हक्क जन्मत:च प्राप्त झालेले आहेत. बदल होणे हा निर्सगाचा नियम असतो. त्याचप्रमाणे मानवी समाजात बदल घडत गेले. समाजामध्ये चांगल्या वाईट गोष्टी ह्या सोबत चालताना दिसतात. आपल्याला कुठल्या गोष्टी घ्यायच्या ते आपल्याला ठरवायला हवं!

अशा प्रकारच्या अनेक बदलातूनच अनेक समस्या निर्माण होतात. पूर्वीच्या काळात मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. कुटुंबप्रमुख म्हणून सर्वच अधिकार स्त्रीकडे सोपविण्यात आले. परंतु कालातंराने मातृसत्ताक कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास होऊन पुरुषसत्ताक कुटुंबपद्धतीचा उदय झाला. यामुळे सर्व अधिकार पुरुषांच्या हातात गेले. पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धती टिकविण्यासाठी स्त्रियांवर वेगवेगळ्या प्रकारची बंधने घालायला सुरुवात केली. वेगवेगळ्या प्रथा, परंपरांनी त्यांना बंदिस्त करण्यात आले. धर्माच्या नावावर स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार करण्यात येऊ लागले. यामुळे स्त्रियांच्या बाबतीत अनेक समस्या निर्माण झाली. धर्माच्या नावाखाली स्त्रिया हा अन्याय, अत्याचार मुकाटपणे सहन करीत होत्या.

स्त्रीवर्गाला या जाचक, रूढी, प्रथा, परंपरेतून सोडविण्यासाठी अनेक प्रयत्न झालेत. स्त्री—वर्गाच्या मनाचा, स्त्री स्वातंत्र्याचा, अस्तित्वाचा विचारच केल्या गेला नाही. स्त्री—वर्गाच्या स्वातंत्र्याचा, तिच्या मनाचा, भावभावनांचा विचार करणाऱ्या विचारवंतामध्ये बुद्ध, फुले, डॉ. आंबेडकरांपर्यंत पुरोगामी विचारवतांचा विचार करावा लागतो. महात्मा फुले हे कृतिशील विचारवंत होते. फुले यांच्या बरोबरीने सावित्रीबाई फुले ह्या स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळविण्याकरिता तळमळीने कार्य करू लागल्या याकरिता त्यांना अनेक मान—अपमान, यातना, धर्माचा रोष सहन करावा लागला. धर्मबहिष्कृत जीवन जगावे लागले. सावित्री व ज्योतिबा न घाबरता अधिक निष्ठेने, आत्मविश्वासाने काम करू लागले. समाजातील स्त्रियांचे प्रश्न सोडवायला त्यांनी आपले जीवन अर्पण केले, याचबरोबर राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य केले. स्त्रीवर्गाला पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धतीने अज्ञान, अधंकार, अंधश्रद्धा, पाप—पुण्य यांच्या चौकटीत बंदिस्त केले. स्त्रियांपर्यंत प्रकाशाची किरणे पोहचली नाहीत, चूल आणि मूल यातच अडकवून ठेवले. अज्ञान व अंधश्रद्धा यामध्ये स्त्रिया अडकलेल्या आहेत. या सर्व गोष्टींच्या मागे असलेले महत्त्वाचे कारण — धार्मिक गुलामगिरी. धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांचा अतोनात छळ केला जायचा. अत्यंत दयनीय अवस्था होती. स्त्रियांना नेहमी कनिष्ठ दर्जाचे समजले जायचे. स्त्रियांना 'नरकाचे द्वार' समजण्यात आले. स्त्रियांना अधिकारापासून वंचित ठेवल्यामुळे या वर्गाला स्वातंत्र्य काय आहे? याचा मागमूसही नव्हता. पशूपेक्षाही हीन वागणूक दिली जात होती. मनुस्मृतीमध्ये असलेल्या नियमांचे पालन केले नाही तर, ते पाप समजले जायचे. यामुळे तुम्ही नरकात जाल. नरकात जाण्यापासून वाचवायचे असेल तर स्त्रीवर्गाला धर्माच्या चौकटीत बंदिस्त केलेले जीवन जगणे भाग होते. विरोध करण्याचा अधिकार नव्हता. मुकाटपणे सहन कराव लागायच. स्त्री—वर्गाला बंधनात ठेवण्याकरिता देवदासी प्रथा, बालविवाह, जरठविवाह, सतीप्रथा, केशवपन अशा अनेक अमानवीय रूढी धर्माच्या नावावर सर्रासपणे सुरू होत्या. एक स्त्री साक्षार झाली तर ती या धार्मिक गुलामगिरीच्या जीवनातून बाहेर पडू शकेल ह्या विचारांनी स्त्री शिक्षणाची सुरुवात सावित्रीबाई फुले—ज्योतिबा फुले यांनी केली. यांचा वसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू ठेवला. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री—वर्गाच्या समस्या समजावून घेतल्या नाहीत तर, त्यांनी समस्या सोडविण्याकरिता लेखन, भाषण यांद्वारे जनजागृती करण्याचे कार्य केले. देशातील परिस्थिती बदलवायची असेल तर, समाजातील प्रत्येक घटक त्यात स्त्री असो शुद्र असो, परिस्थिती बदलवायला हवी. या देशातील रूढी, प्रथा,

परंपरा, व्रतवैकल्य यांमध्ये जखडलेल्या स्त्रियांना तसेच मागासलेल्या, मजदूर सर्वहार, आदिवासी स्त्रियांनाही मुक्तीचा श्वास घेता यावा म्हणून बंड पुकारले. त्याचबरोबर बाबासाहेब आंबेडकरांनी या प्रयत्नात केवळ दलित स्त्रीच नजरेसमोर ठेवली नाही तर, तमाम हिंदू स्त्रीच्या उत्थानासाठी 'हिंदू कोड बिल' भारतीय संसदेत मांडले परंतु सामाजिक विषमतेच्या परंपरावाद्यानी ते पास होऊ दिले नाही. हिंदू कोड बिलाने स्त्री–वर्गाला कायद्याने, पुरुषांबरोबरीने येण्याची संधी मिळणार होती. २६ नोव्हेबर १९४९ रोजी बिल स्थगित करण्यात आले. समाजातील विविध थरातील लोकांकडून विरोध दर्शवायला सुरुवात झाली. ज्या स्त्रियांसाठी बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री–जीवनात क्रांती घडवून आणण्यासाठी तिचे दास्य संपविणारी, स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आपले जीवन वेचले. त्याच स्त्रियांनी 'हिंदू कोड बिल' काय आहे, माहिती न करता रस्त्यावर उतरून विरोध दर्शविला. आपल्याला माणुसकीचा अधिकार या बिलामुळे मिळणार याचा त्यांना मागमूसही नव्हता, सर्व स्तरातील विरोधामुळे स्त्रियांना 'माहेरचा अहेर' समजल्या जाणाऱ्या 'हिंदू कोड बिला'मुळे बाबासाहेबांना कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा द्यावा लागला.

कायदा अस्तित्वात आला तर आपल्याला अधिकार मिळत असतो. मनुस्मृतीमुळे हजारो वर्षापासून आपल्या देशात गुलामगिरी अस्तित्वात आहे. मनुस्मृतीने स्त्रियांना अधिकारापासून वंचित ठेवले. आजच्या वर्तमान परिस्थितीमध्ये स्त्रियांवार अन्याय–अत्याचार होताना दिसतात. पूर्वीच्या काळात स्त्री शिकली तर तिच्यात विचारक्षमता निर्माण होईल. यामुळे आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायविरुद्ध बंड करण्याची क्षमता निर्माण होऊ शकते. हा संघर्ष धर्ममार्तंडांना नको होता. म्हणून स्त्रीच्या जीवनात शिक्षणाचा अंधःकार निर्माण केला होता. धर्माने स्त्रीवर्गाला जगामध्ये एकमेव दुःखाचे कारण समजण्यात आले. धर्माचा पगडा हा समाजावर फार मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. आजच्या समाजात स्त्रियांच्या संदर्भात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भृणहत्या–वंशाला दिवा हवा म्हणून भृणहत्या घडत आहेत. हुंडापद्धतीसारख्या गोष्टी कायद्याने बंदी असल्या तरी घडताना दिसतात. पूर्वी बालविवाहाची प्रथा असल्यामुळे पन्नास वर्षांच्या व्यक्तीचे लग्न दहा वर्षाच्या मुलीसोबत लावले जायचे. लवकरच वैधव्य प्राप्त व्हायचे वैधव्यप्राप्तीनंतर तिला आपले जीवन अंधाऱ्या कोठडीत व्यतीत करावे लागायचे. तिच्यावर सतत अत्याचार केले जायचे. पांढऱ्या पायाची म्हणून तिला सतत मारहाण करायचे. या सर्व गोष्टीचा विरोध न करता ती आपले आयुष्य व्यतीत करायची. पुरुषमंडळी तिच्यावर बळजबरी करायचे, यामुळे स्त्रिया आत्महत्या करायच्या. आजच्या वर्तमान परिस्थतीमध्ये याचे स्वरूप थोडेफार बदलले दिसते. तरीही अनेक समस्या मूळ घट्ट धरून उभ्या आहेत. हिंदू धर्मात स्त्रीला 'पुत्रवती भवः' असा आशीर्वाद दिला जातो. फक्त पुत्र जन्माला द्या. मुलगी नको म्हणून मुलींच्या हत्या घडत आहेत.

आपल्या देशातील समाज–सुधारकांनी सावित्रीबाई फुले, ज्योतिबा फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री– स्वातंत्र्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. तरीही पूर्णतः समाज धर्माच्या चौकटीतून बाहेर पडलेला आजही आपल्याला दिसत नाही. आज जरी कायद्याने स्त्रियांना अनेक अधिकार दिले. तरीही स्त्रीवर्गाच्या समस्या आहेत. स्त्री–वर्गाचे शोषण होताना दिसते. भारताच्या इतिहासात स्त्रियांचा विचार करणारे तथागत बुद्ध. बुद्धांनी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान दिले. आपल्या कृतीतून समानतेची शिकवण दिली. यानंतर ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले ब्राम्हणी व्यवस्थेला न घाबरता रणमैदानात धर्माने निर्माण केलेल्या व्यवस्थेविरुद्ध लढायला तयार झाल्या. महिलांच्या समस्येंचे मूळ धार्मिक गुलामगिरीत असल्याने स्त्रियांच्या समस्या सोडवायच्या असतील तर, धार्मिक गुलामगिरी नष्ट करावी लागेल. धार्मिक गुलामगिरी नष्ट करण्याकरिता पहिले पाऊल उचलले ते म्हणजे स्त्री शिक्षणाची सुरुवात. मुलींना शिक्षण द्यायचे असेल तर पहिले सामाजिक सुधारणा करायला व्हाव्यात म्हणुन सावित्रीबाई फुले, महत्मा फुले यांनी विधवा पुनर्विवाह, केशवपन बंदी, बालहत्या प्रतिबंधक गृह, अनाथाआश्रम, विधवाश्रम अशा प्रकारच्या उपक्रमांमुळे समाजात जागृती निर्माण करून स्त्रियांच्या समस्यांविरोधात पावले टाकली, इंग्रजांच्याही काळात इंग्रजांनी कायदे केले.

अनेक उपाययोजना करूनही वर्तमान परिस्थितीमध्ये अनेक समस्या उभ्या आहेत. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्री मुक्तीचा जाहीरनामा म्हणून 'हिंदू कोड बिल' तयार केले. देशाचा विकास करायचा असेल तर, पहिले स्त्रियांचा विकास व्हायला हवा. राज्यघटनेमुळे स्त्रियांना शैक्षणिक संधी, स्वातंत्र्य, समानता मिळाली असली तरी, आजही मागासलेल्या भागात धार्मिकतेच्या गुलामगिरीमध्ये स्त्रिया अडकलेल्या दिसतात. त्यांना अजूनही पुरुषांच्या बरोबरीने समानता मिळालेली नाही. 'हिंदू कोड बिल' पास झाले असते तर, खऱ्याअर्थी स्त्री–पुरुष

समानता प्रस्थापित झाली असती. देवदासी प्रथेच्या विरोधात आवाज उठवणारे, कुटुंबनियोजनाचा विचार करणारे बाबासाहेब एकमेव विचारवंत होते.

'हिंदू कोड बिल' यातील एक एक कलम कायद्याच्या रूपाने आपल्याला मिळाले आहे. देवदासी मुरळया ह्या पद्धतींना घटनाबाह्य ठरविले आहे. समस्त स्त्री–वर्गाला उच्च पदावर ठेवण्यासाठी कार्य केले. स्त्री ही कुटुंबाचा आधार असते, तिने नेहमी आनंदी व निरोगी राहायला हवे म्हणून बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'कुटुंब नियोजनाची गरज सांगितली. आज आपल्यास 'हम दो हमारे दो' असा नारा लागलेला आढळतो. हा विजय बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा विजय होय. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितल्याप्रमाणे स्त्री–पुरुष समानता समाजामध्ये जोपर्यंत येणार नाही, तोपर्यंत आपल्या समाजाची प्रगती करता येणार नाही.

संदर्भ सूची

१ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिदुं कोड बिल – भारत वाघमारे
२ मी सावित्री – डॉ. यशवंत मनोहर
३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार – धनराज डहाट

❖❖❖

किशोरावस्थेत माहिती व तंत्रज्ञानाचा होणारा परिणाम एक मानसशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. पी.बी. इंगळे
राज्यशास्त्र विभाग, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जिल्हा यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९१५८६८६०६६ E mail: panduranggingle@gmail.com

सारांश

माहिती व तंत्रज्ञान हा आजच्या युगातील एक महत्त्वाचा आणि जीवनोपयोगी विषय आहे; शिक्षण क्षेत्र, वैद्यकीय क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, अशा अनेक मानवी जीवनातील कार्यक्षेत्रांमध्ये हा विषय अपरिहार्य बनला आहे. शिक्षण क्षेत्रात तीनही प्रकारच्या विद्याशाखेत माहिती व तंत्रज्ञानाने प्रगती केली आहे. आज शिक्षणक्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाने मोठी क्रांती घडून आणली आहे. 'व्हर्चुअल क्लास रूम' ही संकल्पना याच तंत्रज्ञानाचा एक पैलू आहे. डिजिटलायझेशनच्या माध्यमातून शालेय जीवनाचे स्वरूप हे पूर्णत: बदलेले आहे. पूर्वी शालेय जीवनात विद्यार्थी वह्या, पुस्तके, पाटी, पेन्सिल, खडू, लेखणी, इत्यादी शालेय साहित्याचा वापर करत असत. परंतु डिजिटलायझेशनमुळे या साहित्याची जागा एलसीडी प्रोजेक्टर, टॅब, कॉम्प्युटर, मोबाईल यांनी घेतली आहे. यामुळे विषयाचे स्वरूप कितीही अवघड असले तरी आकृती, चित्रांचा हुबेहूब वापर करण्यास, हे तंत्रज्ञान विषय समजावून देण्यासाठी शिक्षकासाठी व विद्यार्थ्यांसाठी विषयाचे आकलन करण्यास खूपच उपयोगी पडतो.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्‌देश हा किशोरावस्थेत माहिती व तंत्रज्ञानाचा भावनिक बुद्धिमत्तेवर होणारा परिणाम याचा अभ्यास करण्याचा आहे. यासाठी संशोधकाने शालेय विद्यार्थ्यांचे दोन गट निवडले. त्यात व्हर्च्युअल क्लास मधील २० मुले पारंपारिक वर्गातील २० मुले असा तयार केला. दोन्ही गटाला डॉ. एन. के. चंदा यांची सामाजिक बुद्धिमत्ता चाचणी दिली. मिळालेल्या प्रदत्त घेऊन संख्या विश्लेषणातून सार्थक परिणाम दिसून आले. ज्या मुलांची भावनिक बुद्धिमत्ता अधिक होती, ती कम्प्युटरचा अधिक वापर करणारी दिसून आली.

प्रस्तावना

वैकासिक मानसशास्त्रात किशोरांच्या बद्‌दल, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर, वाढ आणि विकासावर भरपूर संशोधन झाले आहे. किशोरावस्था याला इंग्रजीत 'ॲडोलेसेन्स' असे म्हणतात. हा शब्द लॅटिन क्रियापदापासून तयार झाला आहे. परिपक्वता लाभणे असा याचा अर्थ आहे. प्रस्तुत संशोधन हे किशोरांच्या भावनिक विकासावर माहिती व तंत्रज्ञाना काय परिणाम होतो या संदर्भात केले आहे. आधुनिक युगात संगणकाचा वापर हा विविध क्षेत्रात वाढत आहे. या संगणाचे मानवी जीवनात अनेक चांगले परिणाम झाले. त्या संदर्भात अनेक संशोधने झाली आहेत. तसेच संगणकाच्या वापरामुळे मानवी आरोग्यावर विपरित परिणाम होतात. या बाबतही अनेक निष्कर्ष मांडले आहेत.

भावना विकास

व्यक्तीच्या मनाच्या आंतरिक अवस्थेला भावना, इमोशन असे म्हणतात. व्यक्तीचा जीवन अनुभव जसा जसा वाढत जातो तसतसे व्यक्तीच्या अंतरंगातील अवस्थेचा म्हणजे भावनेचा विकास होतो. बाल्यावस्थेत होणारी जडणघडण हा मुख्य पाया समजला जातो. बाल्यावस्थेत भावनेचे स्वरूप हे खूपच मर्यादित असते जसे की लहान मूल प्राथमिक गरजा पूर्ण झाल्या तर आंनदी, समाधानी असते. जर प्राथमिक गरजा पूर्ण झाल्या नाही तर दु:खी होते, कधी भुकेसाठी तर कधी झोपेसाठी रडते. वाढत्या वयानुसार भावनेचा विकास होत जातो. मग शारीरिक गरजांपलीकडे जाऊन मनाविरुद्ध झाले म्हणून राग येणे, जे वाटते ते इतरांना नीट न समजल्यामुळे मनाची होणारी चिडचीड, नंतर निराशा, खिन्नपणा अशा दु:खाच्या वेगवेगळ्या छटा तयार होतात. पुढे जाऊन मान, अपमान, राग, संताप असे भावनेतील फरक जाणवायला लागतात. प्रेमाचे माणूस कोणते आणि अनोळखी कोण हा फरक कळायला लागतो. एरिक एरिकसन यांनी असे म्हटले की, तान्हेपणी विश्वाचे नाते निर्माण होणे किंवा न होणे यावर पुढील आयुष्यात होणारी व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण अवलंबून असते.

भावना देहबोलीतून व्यक्त होतात. लहानपणापासून इतरांच्या भावना ओळखून स्वत:ला जे वाटते ते प्रकट करणे याला सुरुवात होत असते. स्वत:च्या भावना जाणणे, इतरांच्या भावना ओळखणे हे औपचारिक अभ्यासापेक्षा वेगळे आहे. बुद्धीचाच एक पैलू 'भावनिक बुद्धिमत्ता' आहे. भावनिक बुद्धिमत्तेशी निगडित आणखी एक पैलू म्हणजे सामाजिक बुद्धिमत्ता होय.

समस्या : किशोरावस्थेतील मुलामुलींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेवर होणारा माहिती व तंत्रज्ञानाचा परिणामाचा अभ्यास.

उद्देश : किशोरावस्थेतील मुलामुलींच्या भावनिक विकासावर माहिती व तंत्रज्ञानाचा होणारा परिणाम अभ्यासणे.

गृहितके :

१. किशोरावस्थेतील मुलामुलींमधील भावनिक बुद्धिमत्तेत माहिती व तंत्रज्ञानाचा सार्थक परिणाम दिसून येईल.

२. माहिती तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर करणाऱ्या मुलींचा भावनिक विकास हा इतर मुलांच्या तुलनेत अधिक असेल.

संशोधन साहित्य : डॉ. एन.के. चंदा यांची समाजिक बुद्धिमत्ता चाचणी.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत परिणामाचा अभ्यास करण्यासाठी खालील संशोधन आराखडा उपयोगात आणला.

२ × २ घटकात्मक संशोधन आराखडा

लिंग	गट	
	व्हर्च्युअल क्लास	परंपारिक क्लास
मुले	२०	२०
मुली	२०	२०
एकूण	४०	४०

एकूण ८० प्रयुक्तांची अनियत पद्धतीने प्रयुक्तांची निवड केली.

परिवर्त्य :

स्वतंत्र परिवर्त्य :
अ. निवासाचे क्षेत्र
१. व्हर्च्युअल क्लास २. पारंपारिक क्लास
ब. लिंग
१. मुले २. मुली

परतंत्र परिवर्त्य :
भावनिक बुद्धिमत्ता

परिणामाचा तक्ता :

किशोर अवस्थेतील माहिती व तंत्रज्ञानाचा परिणाम दर्शवणारे मध्यमान व प्रमाण विचलनाचा तक्ता.

लिंग		क्लासरूमचे प्रकार		टी गुणांक
		व्हर्च्युअल	पारंपारिक	
मुले	मध्यमान	०८	०७	१.८८
	प्रमाण विचलन	२.३०	२.००	
मुली	मध्यमान	१०	०८	२.९८
	प्रमाण विचलन	३.६४	२.८८	

$P<0.01$ level.

या तक्त्यात दर्शविल्या प्रमाणे मुलांचे मध्यमान व प्रमाण विचलन अनुक्रमे ८ व २.३० आणि मुलीचे मध्यमान व प्रमाण विचलन ($p<0.01$ df =79,80) १० व ३.६४ हे ०.०१ स्तरावर सार्थक दिसून आले.

चर्चा :

व्यक्तीच्या मनाच्या आंतरिक अवस्थेला भावना, इमोशन असे म्हणतात. व्यक्तीचा जीवन अनुभव जसा जसा वाढत जातो तसतसे व्यक्तीच्या अंतरंगातील अवस्थेचा म्हणजे भावनेचा विकास होतो. सोशल वेबसाईट मुलांना एकमेकांमध्ये गुंतून ठेवणारा एक दुवा आहे. त्यामुळे त्यांच्यात भावनिक विचारांची देवाणघेवाण होते, असे मत इल्टो २००८. , सोशल साईटचा वापर मुले सल्ला मिळवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर करतात नेल्सन २००९. प्रस्तुत अभ्यासामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा भावनिक विकासावर परिणाम दिसून आला.

निष्कर्ष :

संशोधनात दिसून आलेली परिणाम लक्षात घेता असा निष्कर्ष काढता येईल की माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करुन भावनिक बुद्धिमत्ता वाढवता येऊ शकते.

संदर्भ :

१. वैकासिक मानसशास्त्र: डॉ. रा. र. बोरुडे, मेघा कुमठेकर, डॉ. भरत देसाई, सौ. शीला गाळविलकर, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
२. विद्या गोखले, मुलांचा भावनिक विकास, साप्ताहिक सकाळ, फेब्रुवारी २०१०.
३. वैकासिक मानसशास्त्र: प्रा. हिरवे, प्रा. तडसरे, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
४. जरनल ऑफ ॲडोलेन्स डेव्हलपमेंन्ट.
५. Impact of social media on Adolescent’s behavioral health in colifornia,*www.phi.org./g9g6xbfghdxoe3yytmc1rfvvm8lt1ly9sr3j369pstkojdly1...*

❖❖❖

मराठी भाषा व संत साहित्य

प्रा.डॉ. अपर्णा अ. पाटील
बा.बु.कला, ना.भ.वाणिज्य, बा.पा.विज्ञान महाविद्यालय, दिग्रस, जि. यवतमाळ

सारांश

तेरावे शतक हा मराठी वाङ्मयाच्या सुरुवातीचा काळ आहे. निसर्गातील कोणत्याही निर्मितीचे काही टप्पे असतात. प्रथम ती जन्मते, नंतर ती रांगते, पुढे ती किशोरी होऊन तारुण्यात येते. नंतर प्रौढत्व इत्यादी तिचा क्रम असतो. परंतु मराठी वाङ्मयाच्या निर्मितीविषयी मात्र हा खोटा ठरला आहे. मराठी वाङ्मय जन्माला आले तेच मुळी प्रौढ होऊन. 'लीळाचरित्र', 'श्री गोविंदप्रभू चरित्र' ही मराठीतील आद्य निर्मिती परिपक्व आहे.

यादवकालीन मराठी भाषेचे अस्सल स्वरूप शोधायचे असेल तर ते महानुभावांनी लिहिलेल्या चरित्र ग्रंथामध्येच! हे सर्वच ग्रंथ मराठी शारदेची सेवा करण्यासाठीच जणू अवतरले असे वाटते.

महाराष्ट्रामध्ये विविध धर्मसंप्रदाय अस्तित्वात होते आणि आहेत. नाथपंथ, दत्तपंथ, अवश्तपंथ आणि संतांनी समृद्ध केलेला वारकरी पंथ.मराठी भाषेला अभिजात वाङ्मयाचा दर्जा मिळावा म्हणून सुरू असलेल्या प्रयत्नांमध्ये वारकरी पंथातील संत साहित्याचे भरीव योगदान आहे.

प्रस्तावना

संत साहित्य हे मराठी भाषेतील वैशिष्ट्यपूर्ण साहित्य आहे. या साहित्यामध्ये तत्कालीन सामाजिक आणि संस्कृतिक इतिहासाचे संदर्भ समजतात. त्या काळातील धर्म, परंपरा, कला, राजकीय परिस्थिती या सर्वांचे आकलन आपल्याला होते. अनेक वर्ष जी भाषा लोक बोलत असतात. त्या भाषेच्या साहित्याला एक परंपरा असते. 'संतसाहित्य' म्हणजे महाराष्ट्रातील भागवत संप्रदायाच्या संतांनी निर्माण केलेले साहित्य, तेराव्या शतकात ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' लिहिली. तेव्हापासून थेट तुकाराम आणि नंतर सोळाव्या शतकातील रामदासांच्या दासबोधानी साहित्यापर्यत विठ्ठल भक्तीच्या परंपरेत निर्माण झालेल्या संतांनी जे साहित्य निर्माण केले त्या साहित्याला 'संतसाहित्य' म्हणून संबोधले जाते.

तेराव्या शतकाच्या अखेरीला म्हणजे इ.स. १२२० मध्ये 'ज्ञानेश्वरी'ची रचना झाली त्यापूर्वी ग्रंथरचना संस्कृतमध्ये होत होत्या. सर्वसामान्य माणसांना ते साहित्य समजत नव्हते, ज्ञानेश्वरी म्हणजे सर्वांना समजेल अशा सुबोध मराठी भाषेतील स्त्री–शुद्रांसह गीता टीका होती. ज्ञानेश्वरांनी या ग्रंथाद्वारे दाखवून दिले की, साहित्य हे सर्वासाठी आहे. साहित्याचा आस्वाद घेणे आणि साहित्य रचना करणे हे फक्त विद्वानांचे, पंडितांचे क्षेत्र आहे असे नाही, ही जाणीव या ग्रंथाद्वारे निर्माण झाली.

विवेचन

ज्ञानदेवांनी महाराष्ट्रात भागवत धर्माचा पाया घातला. अनेक अर्थांनी वेगळा असलेल्या या संप्रदायाचे दैवत म्हणजे पंढरीचा विठ्ठल! या दैवतामध्ये हरी आणि हर यांचे ऐक्य साधलेले आहे यामध्ये जातिभेद मान्य नाही. समाजवादी तत्त्वज्ञान या संप्रदायाने स्थापित केले, म्हणून हा संप्रदाय सर्व समावेशक बनला. अनेक संत या संप्रदायात सातत्याने निर्माण होत राहिले. ज्ञानेश्वरांभोवती समाजाच्या सर्व थरामधून सर्व जातीपातीची साधीसुधी माणसे गोळा झाली. त्यांना देवभक्तीबाबत समान अधिकार मिळाले. आपल्या भावनांना ओवी अंभगासारख्या पारंपारिक छंदामध्ये व्यक्त करण्याला त्यांना वाव मिळाला. ज्ञानदेवांचा संतमेळा पाहता–पाहता वाढत गेला. त्यांची भावंडे नामदेव–शिंपी, चोखा–महार, सेना–न्हावी, सावता–माळी, विसोबा–खेचर, गोरा–कुंभार अशी संत मंडळी त्यात होती. जनाबाई, निर्मला यांसारख्या स्त्रिया त्यात होत्या.

नामदेव हे या मंडळातले प्रमुख संत, त्यांच्यानंतर एकनाथ, तुकाराम आणि रामदासांचा परिवार यांच्या प्रभावाने महाराष्ट्रात भक्ती गाजत होती. रामदासांनी महाराष्ट्र हे स्वतंत्र राष्ट्र व्हावे म्हणून शिवाजीराजाच्या

प्रयत्नांना पाठिंबा दिला. त्यानंतर ही भक्ती परंपरा अखंड राहिली; पण तिचे तेज मात्र क्षीण होत गेले. म्हणून तेराव्या शतकापासून म्हणजे ज्ञानेश्वरांपासून तर सोळाव्या शतकापर्यंत म्हणजे समर्थ रामदासापर्यंतचा कालखंड हा संत साहित्याने प्रभावीत असा आहे.

या सर्व विवेचनावरून आपल्या हे लक्षात येते की, या काळामध्ये समाज जीवनावर परमार्थाचा मोठा प्रभाव होता. जीवन मौजमजेमध्ये जगावे अशी समाजाची प्रवृत्ती नव्हती. व्रतवैकल्ये, तीर्थयात्रा, नवस, श्रद्धाविधी, दानधर्म यांमध्ये समाज गुरफटून गेला होता. मंत्र, तंत्र, भूतेखेते या कल्पनांचा पगडा सर्वसामान्य माणसाच्या मनावर होता. शकून, जादूटोणा, शुभ–अशुभ कालखंड यावर त्यांचा विश्वास होता. संकट टाळण्यासाठी यज्ञ, जप–तप, अनुष्ठाने सतत चलत असत.

गावोगावची देवळे ही मोठी संस्कृतिक केंद्रे होती. तेथे पुराण, प्रवचन, कीर्तन अखंड चालत; पण फक्त विद्वान, पंडितांचेच, श्रद्धायुक्त मनाने धर्माचरण करणे हेच सर्व सामान्याचे जीवन होते.

मराठी भाषेत खरे पाहता, उत्तम प्रतीची वाङ्मयनिर्मिती संत साहित्यापासूनच होत आली आहे. यामागे कोणतीही महत्त्वाकांक्षा नव्हती. ज्ञानेश्वरांनी ज्या भागवत धर्माचा पाया घातला त्या संप्रदायात समाजाच्या सर्व थरातील भक्त सहभागी झाले. आजवर ज्यांना माणूस म्हणून प्रतिष्ठा मिळाली नव्हती असे स्त्री–शूद्रही या संप्रदयात भक्त म्हणून दाखल झाले. या संतांनी आपल्या दैवतांशी भक्त म्हणून दाखल झाले. या संतांनी आपल्या दैवतांशी भक्त म्हणून संवाद केला. आपली सुख–दु:खे त्याला सांगितली संत मेळात जो आनंद मिळाला तो त्याला सांगावासा वाटला. त्यातून बहुतेक संतांची अभंग रचना झाली आहे.

संतांना गरज वाटली ती धर्माचे खरे स्वरूप स्पष्ट करण्याची धर्म, रूढी, प्रथा किंवा कर्मठ आचारामध्ये भरलेला आहे. परमेश्वर एकच आहे आणि तो सर्व प्राणिमात्रांमध्ये भरलेला आहे. म्हणून सर्व माणसे समान आहेत. उत्तम चारित्र्य, शुद्ध मन आणि माणसाविषयीचे प्रेम यांच्या बळावर व्यक्तीची उन्नती होऊ शकते. त्यासाठी पुरोहितांची यज्ञ यासाठी पशुहिंसेची जरुरी नाही.

संतांनी आपले हे विचार समाजापर्यत पोहचविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी कीर्तन प्रवचने दिली आणि भाष्य ग्रंथ लिहिले तसेच अभंगही रचले म्हणून संतांच्या साहित्यामागे समानतेची, करुणेची भावना समाजापर्यत पोहचविण्याची उत्कट प्रेरणा होती असे दिसते.

ज्ञानेश्वरांनी– ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी असे ग्रंथ आणि अनेक स्पष्ट अभंग रचले. मराठी भाषेवर त्यांचे प्रेम होते. त्यांच्या ग्रंथांनी मराठी भाषा समृद्ध झाली.

'माझा मराठांची बोलू कवतीके
परि अमृतातेही पैजा जिंके
ऐसी अक्षरे रसिके, मेळवीन'

अमृतांशी पैजा जिंकणारा मराठीचा शब्द मी बोलीन आणि तशी रसाळ अक्षरे लिहून दाखवीन असे उद्‌गार काढले आणि खरोखरच ज्ञानेश्वरांची भाषा शब्दरचना, नाद आणि लय यांचे सौंदर्य, ओवी रचनेतला सहजपणा, प्रसन्नपणा यांमधून ज्ञानेश्वरांनी अपूर्व असा अनुभव वाचकांना, श्रोत्यांना दिला आहे.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे अवघड तत्त्व विचार मराठी भाषा पेलू शकते हे त्यांनी दाखवून दिले. भक्त म्हणून स्वत:च्या मनाची अवस्था वर्णन करणारे उत्तम अभंगही त्यांनी लिहिले. अनेक संतानी आपल्या अभंगांमधून मराठी कवितेची परंपरा पुढे नेली. मराठी भाषेला अभिजात दर्जा आहे हे ज्ञानेश्वरांनी तेराव्या शतकातच सिद्ध केले होते हे त्यांचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य आहे.

संत नामदेव

संत नामदेवांच्या नावे कोणतीही प्रदीर्घ ग्रथ रचना नाही. कोणताही तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ नाही. त्यांची रचना अभंगाच्या स्वरूपाची आहे. नामस्मरण आणि कीर्तन ही दोन माध्यमे सत्‌विचारांच्या प्रसारासाठी नामदेवांनी वापरली. नामदेवांनी कीर्तनाची गोडी वाढवणारे अभंग मोठ्या प्रमाणावर रचले. ते अतिशय सोप्या आणि रसाळ मराठीमध्ये होते. पाहता–पाहता ते लोकांच्या मुखात घुलू लागले. हिंदी पदरचनासुद्धा नामदेवांच्या नावावर आहे.

देव दगडामध्ये नाही तो माणसाच्या मनामध्ये आहे. असा नामदेवांचा अनुभव आहे. त्यासाठी निर्मळ मन शुद्ध भाव पुरेसा आहे. नामदेवाची शैली अगदी साधी सोपी आहे. सुबोध गोड शब्द, ओघवती रचना आणि भक्तीचा गोडवा यांमुळे हे अभंग सर्वांना सहज समजतात.

उदा *तीर्थ विठ्ठल क्षेत्र विठ्टल*
देव विठ्ठल देव पूजा विठ्ठल
माता विठ्ठल पिता विठ्ठल
बंधू विठ्ठल गोत्र विठ्ठल

सर्व संतकवींमध्ये नामदेवाचे अभंग अधिक उत्कट, भक्तीच्या अनेक छटा व्यक्त करणारे सोपे आणि गोड आहेत. शिखांचा धर्मग्रंथ गुरुग्रंथ साहिब' यामध्येही नामदेवांच्या काही पदांचा समावेश आहे. ही पदे मुखबानी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. महाराष्ट्रात नामदेवांची 'अभंगवाणी' प्रसिद्ध आहे आणि हिंदी भाषेत प्रदेशात नामदेवांची हिंदी भाषेतील 'पदावली' लोकप्रिय आहे आणि म्हणूनच 'नाचू कीर्तनाचे रंगी, ज्ञानदीप लावू जगी' असे संत नामदेव म्हणतात. भागवत संप्रदायात कीर्तन लोकप्रिय झाले ते नामदेवांमुळेच.

नामदेवाचे आणखी एक महत्त्वाचे कार्य जे मराठी भाषेच्या दृष्टीतील महत्त्वाचे आहे, ते म्हणजे त्यांनी मराठी मुलाखत निर्माण केलेले भक्तीचे तत्त्वज्ञान सर्व उत्तर भारतात प्रसारित केले. नानक, कबिर, नरसी मेहता, मीराबाई इत्यादी उत्तर भारतीय संतांनी नामदेवांचा गौरव केला. नामदेवांच्या या यशाचे श्रेय जाते ते मराठी भाषेतील अभिजात सौंदर्याला.

संत जनाबाई आणि संत चोखामेळा

संत नामदेवाभोवती जो संत परिवार गोळा झाला त्यामध्ये जनाबाई या स्त्रीचे स्थान फार महत्त्वाचे आहे. स्त्री आणि शुद्र याचे सामाजिक स्थान त्या काळात अतिशय गौण होते. त्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा नव्हती. कष्ट आणि अन्याय यामुळे अत्यंत दबलेला अज्ञानी असा हा वर्ग होता.

जनाबाई संत नामदेवांच्या स्वघरी वाढलेली एक कष्टकरी स्त्री. त्यांच्या घराण्याचे संस्कार जनाबाईवर झाले आणि त्यांनीही रसाळ, गोड अशा रचना केल्या. 'स्त्री जन्म म्हणुनी न व्हावे उदास' असे अत्यंत धीटपणे आणि आत्मविश्वासाने सांगणाऱ्या जनाबाईचे विठ्ठलाशी खूप दृढ असे नाते होते. विठ्ठल त्यांचा गुरू होता. देव होता, मुलगा होता, तसेच सखाही होता. अतिशय परखड अभंग रचना करणाऱ्या जनाबाईला आपले विचार व्यक्त करताना मराठी भाषा पुरून उरली.

संत चोखामेळा मूळचे मंगळवेढे गावचे. त्यांनी नामदेवाकडून विठ्ठलाचा नाममंत्र घेतला. त्यांची पत्नी सोयराबाई मुलगा कर्मा, मेहुणा बंका, बहीण निर्मला हे सर्वचजण अभंग रचना करीत असत. हीन जातीमुळे कसे दु:ख सहन करावे लागते, किती अपमान सोचावा लागतो, त्याचे वर्णन आणि संतमंडळीत कुठलाही जातिभेद नाही याचा अनंद जेव्हा चोखोबा व्यक्त करतात तेव्हा मराठी भाषेचे अभिजात सौंदर्य मनात नक्कीच ठसते.

उदा १. *जोहार मायबाप जोहार*
तुमच्या महाराचा मी महार
२ *ऊस डोंगापरी रस नोहे डोंगा*
काय भुललासी वरलीया रंगा

हे चोखामेळ्याचे अभंग फार प्रसिद्ध आहेत. चोखामेळा व जनाबाई प्रमाणेच सावतामाळी, सेनान्हावी, गोराकुंभार, कान्होपात्रा इ. संताच्या रचनेतूनही मराठीचे अभिजात लावण्य लक्षात येते.

संत एकनाथ

मराठीला अभिजात वाङ्मयाचा दर्जा देण्याच्या या अभियानात मराठीची थोरवी लक्षात आणून देताना संत एकनाथांची विविध प्रकारची सुबोध सुरस अभंगरचना फार मौल्यवान ठरते. जसे— भागवताच्या एकादश स्कंधावरील टीका, भावार्थ रामायण, रुक्मिणी स्वयंवर अशी अनेक लहान मोठी आध्यात्मिक प्रकरणे, भाष्ये, भारूडे, गवळणी, अभंग, आरत्या असे अनेक प्रकारचे वाङ्मय एकनाथांनी निर्माण केले.

एकनाथांच्या वाङ्मयाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे प्रपंच आणि परमार्थ यांचा सुरेख मेळ त्यांनी त्यात साधला आहे. एकनाथ स्वत: एक कुटुंबवत्सल गृहस्थ होते. प्रपंचातल्या माणसाला झेपेल, आपलेसे वाटेल अशा प्रकारे त्यांनी अध्यात्माचा विचार मांडला.

एकनाथांच्या काळात यादवाची राजवट संपून मुसलमानी अंमल चालू झाला होता. फारशी भाषेचा शिरकाव राजकारणात व व्यवहारात होऊ लागला होता. संस्कृतचे अभिमानी पंडित पुन्हा संस्कृत भाषेचे वर्चस्व प्रस्थापित करीत होते.

अशा काळात एकनाथांनी पुन्हा एकदा मराठी भाषेचा आग्रह धरला आणि समाजातील प्रतिष्ठित लोकांना मराठीकडे वळवले. हे त्यांचे फार मोलाचे कार्य आहे. मराठी भाषेला एकनाथांनी प्रौढपणा दिला. यादव काळातील मराठी ही उत्कटता, कोमलता, गोडपणा यांनी ओतप्रोत भरलेली होती. एकनाथांनी भाषेमध्ये गांभीर्य डौल, प्रौढपणा विपुलता आणली. एकनाथांनी वीररस, करुणरस अशा अनेक रसांचा अनुभवही वाचकांना दिला. आजच्या दृष्टीने एकनाथांचे भरीव कार्य म्हणजे त्यांनी पैठणसारख्या सनातनी विचारांच्या नगरीत राहून उदार अशा भक्तीचा प्रसार केला. स्त्रीशूद्रांचा कैवार घेतला आणि मुख्य म्हणजे देशी भाषेचा पुरस्कार केला.

संत तुकाराम

तुकाराम हे एकनाथांच्या नंतरचे भागवत संप्रदायाचे श्रेष्ठ असे संतकवी. तुकाराम रूढ अर्थाने शिकलेले नव्हते. मात्र संत परंपरेतील साहित्य त्यांच्या चांगले परिचयाचे होते. तुकारामांचे व्यक्तिमत्त्व एकीकडे दृढ प्रवृत्तीवर हल्ला करण्याइतके कणखर आणि दुसरीकडे भक्तीने भरलेले अतिशय मृद असे होते.

मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णूदास
कठिण वज्रासी भेदू ऐसे

असे तुकारामांनी स्वत:चे वर्णन केलेले आहे. तुकारामांच्या अभंगातून त्यांचे मन प्रकट होते. समाजातील सर्व अनिष्ठ प्रथांचा, घातक रूढींचा ते निषेध करतात. जातिभेद त्यांना मान्य नव्हता. सर्व माणसे सारखी आहेत. असे ते पुन्हा पुन्हा सांगत. केवळ जन्म उच्च कुळातील म्हणून दुसऱ्यावर अन्याय करणारी माणसे, समाजात पोकळ डौल मिटविणारी माणसे तसेच लबाड आणि ढोंगी साधू यांच्यावर तुकाराम कडाडून हल्ला चढवितात. अमंगल, अनिष्ठ अशा सर्व गोष्टींवर आघात करणे आणि शुद्ध मंगलकल्याणकारी अशा भक्तीचा मार्ग दाखविणे, असे दुहेरी कार्य तुकारामांच्या अभंगाने केले. तुकारामांचा देव हा देवळामध्ये नाही तर समाजातील दीनदुबळ्यांची सेवा करणाऱ्यांना आपले म्हणणाऱ्या संत सज्जनांमध्ये आहे.

जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले
तोचि साधू ओळखावा, देव तेथेचि जाणावा

असे त्यांनी आपल्या अभंगात म्हटले आहे.

निष्कर्ष

समाजमत कणखर राहावे, निर्मळ भक्तीचा आधार त्यांना मिळावा आणि बहुजन समाजाला अध्यात्माचा मार्ग खुला व्हावा, यासाठी तुकारामांनी आपले आयुष्य वेचले. तुकारामांची अंभगवाणी महाराष्ट्रात इतकी लोकप्रिय आहे की, आजही इथल्या सर्वसामान्य माणसाच्या मुखी तुकारामांचे अभंग खेळत असतात.

लहानपण देगा देवा मुंगीसाखरेचा रवा
भले तरी देऊ कासेची लगोटी
नाठाळाचे माथी हाणू काठी
वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे
पक्षीही सुस्वरे आळविती
आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने
शब्दांचीच शस्त्रे यत्ने करू

इतकी अप्रतिम अभिजात सौंदर्याने नटलेली मराठी भाषा, मराठी माणसे, संस्कृतीचे भान जागे ठेवते.

मराठी संतांच्या नामावलीत मुसलमान संत देखील दिसतात. शेख महंमद हे त्यापैकीच एक संत ते लिहितात, *शेख महमद अविंध । त्यांचे हृदयी गोविंद ।।*

जाती, धर्म आणि संप्रदायाचे भेद संत मानीत नाहीत. समाजाच्या सर्वच थरामधल्या माणसांना भक्तीच्या व्यासपीठावर एकत्र आणले. त्यातूनच लोकांच्या जीवनाशी संबंधित अशा अनुभवाचे उत्स्फुर्त वाङ्मय जन्माला आले.

मराठी भाषेचे सामर्थ्य सौंदर्य आणि अनुभवांची संपन्नता यांचे दर्शन संत वाङ्मयाने घडविले. म्हणूनच आपण सार्थ अभिमानाने मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देताना म्हणू शकतो,

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ।।
ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ।।
नामा तयाचा किंकर । तेणे रचिले ते आवार ।।
जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत ।।
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ।।
बहिणा म्हणे फडकती ध्वजा । निरूपण केले वोजा ।।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : ल.रा. नसिराबादकर – फडके प्रकाशन
२) पाच संतकवी : – शं.गो. तुळपुळे
३) ज्ञानेश्वरांची जीवननिष्ठा

❖❖❖

लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रवादी विचार

प्रा. डी.एस.पाटील
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४०३०४७४७१ E mail: dilipsonupatil@gmail.com

प्रस्तावना :–

इंग्रजांनी भारतावर दीडशे वर्ष राज्य केले. इंग्रजांनी 'फोडा व राज्य करा' नीतीचा अवलंब करून भारतीयांमध्ये फुट पाडली. इंग्रजांच्या जुलूम व दडपशाहीमुळे भारतीयांमधील राष्ट्रप्रेमाची भावना नष्ट झाली. अशा परिस्थितीत भारतीयांमध्ये राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती, एकात्मतेची भावना निर्माण करणे गरजेचे होते. स्वातंत्र्याची ज्योत भारतीयांच्या मनात पेटविणे आवश्यक होते. राजकीय जागरूकता निर्माण करून स्वातंत्र्यासाठी लढण्याची प्रेरणा निर्माण करण्याची आवश्यकता होती. फक्त काही सुशिक्षित लोकांपुरती ही जागरूकता न राहता समाजातील तळागाळातील लोकांपर्यंत ती निर्माण करणे व स्वराज्यप्राप्तीसाठी सर्वांचे सहकार्य घेणे आवश्यक होते. त्याकाळात टिळकांनी राष्ट्रवादाची भावना समाजातील तळागाळातील लोकांपर्यंत पोचवून त्यांच्यात राष्ट्रप्रेमाची चळवळ निर्माण केली.

लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रवादी विचार :–

लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रनिर्मितीचे कार्य सर्वप्रथम करून भारतीयांच्या मनात तीव्र असंतोष निर्माण केला म्हणून चिरोलने टिळकांचे वर्णन 'भारतीय असंतोषाचे जनक' या शब्दात केले आहे. राष्ट्रभक्ती हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू आहे. इतिहास, धर्म, परंपरा, भाषा, वंश, तत्त्वज्ञान या सर्वांना त्यांनी देशप्रेमाच्या दृष्टिकोनातून पाहिले. लोकमान्य टिळक 'भारतीय राष्ट्रवादाचे शिल्पकार होते. त्यांनी हिंदुस्थानात राष्ट्रवाद रुजविण्याचे महान कार्य केले. राष्ट्र ही एक मानसिक कल्पना आहे. एकतेची ती भावना आहे. ही एकतेची भावना अनेक घटकांतून निर्माण होऊ शकली. वांशिक एकता भाषिक एकता, धार्मिक एकता आणि समान आकांक्षा ह्यातून राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होत असते. राष्ट्र निर्माण कार्यात राष्ट्रनेते फार महत्त्वाचे असतात, असे टिळक म्हणतात. त्यांच्याच शब्दात, ''ज्या लोकसमुदायात एक प्रकारचा धार्मिक, सामाजिक व राजकीय आपलेपण भरलेला नाही, त्यांचे घटकावयव सामान्य भावनांनी एकत्र बांधलेले नाहीत किंवा त्यांच्या अंगात इतर समुदायापेक्षा भिन्न अशा प्रकारचे वैशिष्ट्य वास करीत नाही, ते लोक किंवा त्यांचा समुदाय व कधीही राष्ट्र या संज्ञेस पात्र ठरत नाही. तसेच ज्या लोकसमुदायात किंवा लोकसमूहात वर सांगितलेल्या प्रकारची बंधने किंवा वैशिष्ट्ये नेहमी जागृत ठेवण्याच्या उद्योगास लागलेले पुढारी नाहीत तो समाज केव्हाना केव्हातरी लयास जाणार हे निश्चित होय. राष्ट्रात हजारो लोक असले तरी सर्व राष्ट्रीयत्वास आवश्यक गोष्टींचा नेहमी विचार करीत नाहीत हे काम देशातील पुढाऱ्यांनीच केले पाहिजे.''

टिळकांनी राष्ट्रवादाची कल्पना स्पष्ट होण्यासाठी त्यांचा धर्मविषयक दृष्टिकोन समजून घेणे आवश्यक आहे. ते सतानत धर्माचे पुरस्कर्ते होते. भारतीयांना एकत्र बांधून ठेवणारा घटक म्हणून ते धर्माकडे पाहात होते. वैदिक काळात भारतात एक राष्ट्र म्हणून एकतेची भावना होती. भारत एक स्वयंपूर्ण देश होता. ब्रिटीश काळात

हे ऐक्य नष्ट झाले. त्यामुळे भारताची अधोगती झाली. पुन्हा एकतेची भावना निर्माण करण्याचा आधार धर्म होऊ शकतो. आपल्या विविध पंथातील मतभेद विसरून आपण ऐक्यावर मात दिली तर आपल्यातील सर्व पंथ उपपंथांचे मिळून एक राष्ट्र निर्माण करू शकू असे ते म्हणाले होते.

आपला हा सांस्कृतिक वारसा जतन केला पाहिजे. या दृष्टीनेच त्यांनी गणेशोत्सव व शिवजयंती उत्सव सुरू केले. कोणत्याही लोकांत ऐक्य वाढविण्यासाठी असलेल्या साधनांकडे एक म्हणजे उपास्य दैवत असणे योग्य होय. त्यांच्या मते, ''एक धर्म, एक राजा, एक भाषा'' ही राष्ट्रीयत्वाची प्रधान अंगे आहेत'' गणपतीची आधी वैयक्तिक पूजा होत असे. टिळकांनी त्याला सार्वजनिक स्वरूप प्रदान केले. सर्व लोक जातपात विसरून गणेशोत्सव साजरा करू लागले. त्यामुळे समाजात एकता निर्माण झाली.

शिवाजी ऐतिहासिक महापुरुष होते. ते शौर्य, धैर्य आणि राष्ट्रप्रेमाचे प्रतीक होते. अन्याय, अत्याचार आणि जुलुमाच्या प्रतिकाराचे प्रतीक होते. त्याला सामाजिक स्वरूप देण्याचा टिळकांनी प्रयत्न केला. राष्ट्रीय पुरुषांच्या मानापमानाचा, विजयाचा किंवा पराजयाचा परिणाम जनतेवर होत असतो. जनतेच्या भावना त्याच्याशी निगडित झालेल्या असतात, ही गोष्ट लक्षात घेऊन टिळकांनी १५ एप्रिल १८९६ पासून शिवाजी उत्सव सुरू केला. जनतेमध्ये राजकीय जागृती, राष्ट्रीय भावना, ऐक्य निर्माण करणे हा गणेशोत्सव व शिवजयंती उत्सव सुरू करण्यामागील उद्‌देश होता. या सर्व उत्सवाच्या निमित्ताने लोकशिक्षणाचे व लोकजागृतीचे कार्यक्रम घेऊन त्याद्वारे जनतेच्या मनात राष्ट्रनिष्ठा जागृत करण्याचा प्रयत्न केला जात होता.

हिंदू व मुसलमानांची एकी साधल्याशिवाय स्वराज्याच्या चळवळीस गती येणार नाही हे लक्षात घेऊन १९१६ साली लखनौ अधिवेशनात हिंदू, मुस्लीम करार झाला. या करारात दोन गोष्टी ठरल्या. हिंदू—मुसलमानांचे ऐक्य घडविणे व उभय पक्षांनी मिळून स्वराज्याची मागणी करावे अशा रितीने टिळकांनी हिंदू—मुसलमान ऐक्यासाठी प्रयत्न करून राष्ट्रवादाला प्रखर स्वरूप दिले.

इंग्रजांची भारतावरील सत्ता म्हणजे केवळ राजकीय पारतंत्र्य नसून ते आपल्या संस्कृतीवरील आक्रमण आहे. स्वातंत्र्य ही पूर्व अट असते. राष्ट्रीय स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वावर टिळकांना विश्वास होता. प्रत्येक राष्ट्राचे एक स्वतंत्र राज्य असावे असे त्यांचे स्पष्ट मत होते, म्हणून त्यांनी स्वराज्याची मागणी केली.

संदर्भ सूची —

१. प्रमुख भारतीय व पाश्चिमात्य राजकीय विचारक — प.सि. काणे

२. राजकीय विचारांचा इतिहास — डॉ. पा.श्री. घारे

३. भारतीय राजकीय विचारवंत — प्रा. र.घ.वराडकर

४. राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विचार — प्रा. राम मुठाळ

५. समग्र भारतीय व पाश्चात्य राजकीय विचारवंत —डॉ. अरविंद शृंगारपुरे

६. भारतीय राजकीय विचारवंत — प्रा. बी.बी.पाटील

❖❖❖

पश्चिम विदर्भातील पंधरा वर्षातील शेतकरी आत्महत्या : एक विश्लेषण

डॉ. मार्तंड खुपसे
प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९८९०६१०४९८ E mail: dr.martandkhupse @gmail.com

प्रस्तावना

आज देशासमोर जे ज्वलंत प्रश्न उभे आहेत त्यात शेतकरी आत्महत्या हा फार मोठा आणि महत्त्वाचा प्रश्न आहे. अनेक राज्यांमध्ये या प्रश्नाने उग्र रूप धारण केले आहे. कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, पश्चिम बंगाल, केरळ या राज्यांमध्येही मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या होत आहेत. महत्वाची बाब म्हणजे देशात सर्वात जास्त शेतकरी आत्महत्या या महाराष्ट्रात होत आहेत. सन २०१० साली महाराष्ट्रात ३१४१ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याची नोंद आहे. तर २०१४ या वर्षात देशात ५६५० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या, त्यातील २५६८ शेतकरी एकट्या महाराष्ट्रातील होते. याचाच अर्थ असा की, महाराष्ट्र हे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमुख केंद्र आहे.

तक्ता क्र. १

देशातील राज्यस्तरावरील शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण

अ. क्र.	राज्य	शेतकरी आत्महत्या	प्रमाण
१	महाराष्ट्र	२५६८	४६%
२	तेलंगणा	८९८	१५%
३	छत्तीसगड	४४३	०८%
४	इतर राज्य	१७४१	३१%
एकूण		५६५०	१००%

स्रोत :– दै. लोकमत २१ जुलै, २०१५

वरील माहितीचे निरिक्षण केले तर असे लक्षात येईल की, २०१४ या वर्षी देशात झालेल्या शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ४६% हे महाराष्ट्रातील आहे. महाराष्ट्रासाठी ही गंभीर बाब आहे.

पश्चिम विदर्भातील शेतकरी आत्महत्यांची स्थिती

या माहितीचे खोलात जाऊन विश्लेषण केले तर असे लक्षात येईल की, महाराष्ट्राच्या काही भागालाच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांनी ग्रासलेले आहे. हा भाग म्हणजे विदर्भाचा पश्चिम भाग. म्हणजे पश्चिम विदर्भ. पश्चिम विदर्भात म्हणजे अमरावती महसुल विभागात, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशिम आणि यवतमाळ अशा ५ जिल्ह्यांचा समावेश होतो. गेल्या १५ वर्षापासून या विभागात शेतकरी आत्महत्या मोठ्या प्रमाणात होत आहेत.

तक्ता क्र. २

मागील १५ वर्षातील पश्चिम विदर्भातील शेतकरी आत्महत्या (जानेवारी, २००१ ते जून २०१५)

अ. क्र.	जिल्हा	शेतकरी आत्महत्या	प्रमाण
१	यवतमाळ	३२६७	३२%
२	अमरावती	२५१६	२४%
३	बुलढाणा	१७०७	१७%
४	अकोला	१६४७	१६%
५	वाशिम	११८५	११%
	एकंदर	१०३२२	१००%

स्रोत :– दै. लोकमत १० जुलै, २०१५.

तक्ता क्र. २ चे निरीक्षण केल्यानंतर असे दिसून येते की, पश्चिम विदर्भात गेल्या १५ वर्षात १०३२२ शेतकरी आत्महत्या झालेल्या आहेत. त्यापैकी यवतमाळ जिल्हयात सर्वाधिक आत्महत्या झाल्याचे दिसून येते. इतरही जिल्ह्यांमध्ये आत्महत्यांचे हे प्रमाण कमी आहे असे नाही.

शेतकरी आत्महत्यांचे विविध पैलू

मागील १५ वर्षात पश्चिम विदर्भात ज्या शेतकरी आत्महत्या झालेल्या आहेत त्यापैकी १८ ते ४५ या अत्यंत सक्रिय असणाऱ्या वयोगटातील सर्वात जास्त आत्महत्या झालेल्या दिसून येतात. हे पुढील तक्ता क्र. ३ चे निरीक्षण केल्यानंतर दिसून येईल.

तक्ता क्र. ३
पश्चिम विदर्भ शेतकरी आत्महत्यांचा वयोगट

अ.क्र.	वयोगट	प्रमाण
१	१८ ते ३०	२५%
२	३१ ते ४५	३६%
३	४६ ते ५५	२२%
४	५६ ते ६५	११%
५	६५ चे वर	०६%

स्रोत :– दै. लोकमत २७ मे, २०१५.

वरील तक्ता क्र. ३ चे अवलोकन केले असता पश्चिम विदर्भात गेल्या १५ वर्षात ज्या १०३२२ शेतकरी आत्महत्या झालेल्या आहेत, त्यापैकी १८ ते ४५ या वयोगटातील ६१% शेतकरी आत्महत्या झालेल्या आहेत. देशाच्या पातळीवरही सन २०१४ साली झालेल्या एकूण आत्महत्यांपैकी १८ ते ४५ वयोगटातील आत्महत्यांचे प्रमाण हे ७३% आहे. सन २०१४ मध्ये देशात ५६५० शेतकरी आत्महत्या झाल्या. त्यापैकी ३५५० आत्महत्या या १८ ते ४५ वयोगटातील आहेत. यवतमाळ जिल्ह्याचा विचार केला तर हे प्रमाण ६०% इतके आहे.

एकंदरीत विचार करता १८ ते ४५ हा सक्रिय असलेला वयोगट परंतु याच वयोगटातील शेतकरी आत्महत्या जास्त म्हणजे ६०% चे वर आहेत. त्यामुळे ही अधिक चिंतेची बाब आहे.

दोन हेक्टर शेती धारकाचे प्रमाण अधिक

अमरावती विभागात गेल्या १५ वर्षात ज्या शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत आणि ज्यांचे जवळ २ हेक्टरपेक्षा कमी शेती आहे अशा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या सर्वात जास्त आहेत. त्याचे प्रमाण ४६% इतके आहे. याचाच अर्थ कमी जमीन धारणा असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ह्या अधिक असल्याच्या दिसून येतात.

निष्कर्ष

१) देशात सर्वात जास्त शेतकरी आत्महत्या या महाराष्ट्रात होताना दिसून येतात.

२) महाराष्ट्रात सर्वात जास्त शेतकरी आत्महत्या पश्चिम विदर्भात होत आहेत.

३) पश्चिम विदर्भातील यवतमाळ जिल्हा हा शेतकरी आत्महत्या केंद्र असल्याचे दिसून येते.

४) पश्चिम विदर्भात झालेल्या शेतकरी आत्महत्या या तरुण आणि सक्रिय वयोगटातील (१८ ते ४५) अधिक असल्याचे दिसुन येते. हे प्रमाण ६१% इतके आहे.

५) अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या अधिक असल्याचे दिसून येते. पाच एकरपेक्षा कमी भुधारण क्षेत्र असणाऱ्यांच्या आत्महत्या अधिक आहेत. हे प्रमाण एकूण शेतकरी आत्महत्यांपैकी ४६% इतके असल्याचे दिसून येते.

६) पश्चिम विदर्भातील झालेल्या शेतकरी आत्महत्यांसाठी जी जबाबदार कारणे आहेत. त्यापैकी कर्जबाजारीपणा आणि नापिकी हे महत्त्वाचे कारण आहे.

७) सन २००१ पासून अमरावती विभागातील सर्वाधिक आत्महत्या या २०१५ मध्ये झाल्याचे दिसून येते.

८) विविध शासकीय मदत दिल्यानंतरही पश्चिम विदर्भातील शेतकरी आत्महत्या थांबलेल्या दिसून येत नाहीत. याचाच अर्थ आत्महत्यांची जी कारणे आहेत त्याचा नेमका विचार झालेला दिसून येत नाही.

समारोप

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा विषय अत्यंत संवेदनशील आहे. गेल्या तीन दशकांपासूनच्या गंभीर समस्येवर अजूनही प्रभावी उपाय सापडलेला दिसत नाही. शेतकऱ्यांचे प्रश्न मोठे गुंतागुंतीचे आहेत. पीक आहे तर भाव नाहीत. भाव असले तर शेतमाल व्यापाऱ्यांकडे साठवलेला. कधी कोरडा तर कधी ओला दुष्काळ. त्यातही बी–बियाणे, खते, रासायनिक औषधी यांचे वाढलेले भाव. मंजुरीही तीच अवस्था. पीक उगवल्यापासून कापणीपर्यंत वन्यप्राणी आणि किटकांपासून संरक्षण करण्यात शेतकऱ्यांचा जीव मेटाकुटीस येतो. या अशा असंख्य प्रश्नांची मालीका त्यांच्या समोर उभी असते. आणि या साऱ्या प्रश्नांची उत्तरे त्याला सापडत नाहीत. आपला या जगात कोणी वाली नाही अशीच त्याची भावना होते. त्यातच मग तो स्वत:ला संपवितो. अशा या वास्तवावर जोपर्यंत शेतकऱ्यांना विजय मिळवता येणार नाही तोपर्यंत हा प्रश्न संपणार कसा? हा प्रश्न संपवावयाचा असेल तर त्याच्या उत्पादन खर्चावर बाजारभाव देणे हाच एक उपाय महत्त्वाचा ठरू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ

१) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या चिंता आणि चिंतन: समिर प्रकाशन कळंब
२) भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या संपादक : रमेश आगलावे
३) दैनिक लोकमत २१ जुलै २०१५
४) दैनिक लोकमत १० जुलै २०१५
४) दैनिक लोकमत २७ मे २०१५

❖❖❖

परिवर्तनाचा क्रांतिकारक महात्मा: बसवेश्वर

डॉ. सी. डी. पाखरे
महात्मा फुले महाविद्यालय, वरूड, जि. अमरावती, भ्रमणध्वनी ९८९०२४५२५३

आठशे वर्षापूर्वी म्हणजे १२ व्या शतकात कर्नाटकातील श्रीशैलासमीप इंगळेश्वर गावी एका संपन्न अशा सद्भक्त ब्राह्मण परिवारात सन ११३२ साली वैशाख शुद्ध चतुर्थीला म्हणजे बुधवार दि. २० एप्रिल ११३२ रोजी (शके १०५४) मध्ये श्री बसवेश्वराचा जन्म झाला. बसवेश्वर महान क्रांतिकारी युगपुरुष असून कन्नड आणि आंध्रप्रदेशीय साहित्यात त्यांचा विशेष प्रभाव आहे. वयाच्या आठव्या वर्षी आपली बहीण नागलाबीकासोबत कुडलसंगमेश्वर क्षेत्री निघून गेले. समाजातील जातियता, सांप्रदायिकतेचा असंतोष दूर करण्यासाठी समाजाची पूनर्बांधणी कशी करता येईल? या संदर्भात त्यांनी चिंतन केले. अनिष्ठ प्रथेचे सखोल अध्ययन करून शूद्र अतिशूद्रांना वर्णव्यवस्था, कर्मकांड व अंधश्रद्धेत गुंतवून ठेवण्याचे प्रयत्न तत्कालीन ब्राह्मणी व्यवस्थेने जाणीवपूर्वक केलेले दिसून येतात. तथापि जन्मजात भक्तिसंस्कारामुळे खेळण्याऐवजी एकांतचिंतनाचा छंद बसवेश्वराला जडला. त्यामुळे साधक—बाधक परीक्षण करण्याचे चिंतन त्यांनी अंगिकारले.

बसवेश्वराचे मामा बलदेव यांनी आपली कन्या नीशांबिका हिच्याशी विवाह घडवून आणला. त्यांनी कुडलसंगमेश्वर हीच आपली कर्मभूमी बनविली. त्यांची भक्ती व व्यक्तिमत्त्व सर्वांना आकर्षित करू लागले. बलदेवाच्या अचानक स्वर्गवासानंतर बसवेश्वरांना प्रधानमंत्री पद देण्यात आले. विशाल राजसत्ता व अधिकार हाती येऊनही बसवेश्वरांना मोह किंवा पदाचा अहंकार झाला नाही. त्यांची साधना नि सेवा अखंडित सुरू होती. राजधानी शैवसंतांच्या सत्संगाचे ज्ञानपीठ बनली होती. दूरदुरून शिवभक्त तेथे येऊन त्यांची ज्ञानदीक्षा घेत होते. त्यांनी बसवेश्वरांना वीरशैव संप्रदायाची दीक्षा दिली असे मानले जाते. पुढे कुडलसंगम या प्रसिद्ध शिवक्षेत्रात बसवेश्वरांनी कुडलसंगम आग्राहाराचे प्रमुख इशान गुरू यांच्या मार्गदर्शनाने संस्कृत आणि तामिळ ग्रंथांचा अभ्यास केला. आगम ग्रंथ आणि न्यायशास्त्र त्यांनी अभ्यासले. वेद व इतिहास, पुराणांबरोबरच दर्शशास्त्रांनाही त्यांनी जाणून घेतले.

एकीकडे अध्ययनान दृष्टी विशाल करीत असतानाच कलचुरी राजा बिज्जालाच्या अधिपत्याखाली प्रथम सामान्य लेखापाल व पुढे राजाचे कोषाध्यक्ष आणि मुख्यप्रधान अशा पदांवर ते आरूढ झाले. यादवांच्या काळात स्त्रीकर्णाधिष्ट हेमाद्रीपंडित या वैदिक ब्राह्मणाने 'चातुर्वर्गचिंतामणी' हा संस्कृत ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथामध्ये २००० व्रतांची मांडणी केलेली दिसते. व्रतामुळे येणारे उपवास, कर्मकांड यामुळे पुरोहित वर्गाची भोजनाची व दक्षिणारूपाने लोकांना लुबाडण्याची कायम स्वरूपी व्यवस्था झाली. त्याचा परिणाम सर्वसमाजात विषमता निर्माण करण्यात झाला. समाजातील अंधश्रद्धा, रूढी व परंपरावर सतत प्रहार त्यांची केला. जातीचा पगडा अतिशय प्रखर असूनही विरोध अचूक दर्शवून समाजप्रबोधन घडविण्याचा इतिहास केला.

'अकराव्या शतकात म्हणजे मराठी संतांच्या पूर्वी शंभर सव्वाशे वर्षापूर्वी थोर कन्नड संतकवी महात्मा बसवेश्वर यांनी अन्यायी अशा वर्ण—जातीव्यवस्थेविरुद्ध बंडच पुकारले''[१] समाजातील अंधश्रद्धा, रूढी व परंपरांवर सतत प्रहार त्यांनी केला. ईश्वराच्या दृष्टीने कोणीही लहान मोठा नाही. मनुष्य हा जन्माने किंवा जातीने मोठा नाही तर विचार व शुद्ध आचरणाने मोठा होत असतो. समाजातील पंडित, पुरोहित यांच्यावरही त्यांनी प्रहार केले ते जसे बोलले, तसे वागले. हे त्यांनी त्यांच्या आचरणातून सिद्ध करून दाखविले. पुढे त्यांनी तत्कालीन धार्मिक क्षेत्रातील कर्मकांडाविरुद्ध, दांभिकतेविरूरुद्ध क्रांती पुकारून सत्य, अहिंसा, दया, चित्तशुद्धी, भक्ती, शांती इत्यादी धर्माच्या खऱ्या तत्त्वाचा पुरस्कार करून आपल्या वचनांतून परखडपणे व्यक्त केला.

बसवेश्वरांची शिकवणूक म्हणजे माणसाचे शरीर, मन, वचन, पवित्र असले पाहिजे, त्याचबरोबर आत्मशुद्धी व खरेपणाने नैतिक मार्गानेच जीवन सफल करण्यासाठी ९७० वचने सांगितली आहेत. बसवेश्वर एक महान कवी असून त्यांनी कन्नड भाषेतून आपल्या विचारांची चुणूक जनतेला दाखविली. बसवेश्वरांनी वीरशैव धर्माचे पुनरुज्जीवन केले. १२ व्या शतकात वीरशैव धर्माची स्थापना करून त्यांची आचार—विचारांची व्यवस्थित मांडणी करण्याचे श्रेय बसवेश्वर या अग्रणी महापुरुषाला जाते. तसेच ''इ. सन ११६० साली 'शिवानुभव' (शिवशरणांची संघटना) मंडपाची स्थापना केली. हे चर्चा व्यासपीठ होते. तेथे चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेला मूठमाती दिली आहे. येथे स्त्रियांना पुरुषांएवढेच समान अधिकार प्रदान केले आहेत.''[२] बसवेश्वरांनी मानवधर्मासाठी जे आदर्श

घालून दिले ' न भुतो न भविष्यती' या वचनाप्रमाणे तंतोतंत खरे ठरलेले दिसून येतात. त्या काळी सामाजिक, धार्मिक वर्णव्यवस्थेचा पगडा अतिशय तीव्र स्वरूपाचा असून ''धर्म काही लोकांची मक्तेदारी होती. अस्पृश्य, शूद्र, स्त्री यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. जनावरांपेक्षाही हीन अशी खालच्या दर्जाची वागणूक अस्पृश्य व शूद्रांना देण्यात येत असे, कर्मकांडाचे स्तोम माजले होते. यज्ञांमध्ये निष्पाप जनावरांचा बळी देण्यात येत असे, या व्यवस्थेवर बसवेश्वर यांनी कडाडून प्रहार केला. बसेवश्वरांनी होम, हवन, यज्ञ, अग्निपूजा निषिद्ध मानली आहे. त्यांनी या गोष्टींना सक्रिय विरोध केलेला आहे. यज्ञादी विधी करून काहीही साध्य होणार नाही.''[३] अशी त्यांची खात्री होती बसवेश्वरांचे कार्यक्षेत्र फार विशाल होते. समाजसुधारक तसेच अध्यात्मिक प्रणेता म्हणून ते समाजाला नवजागृतीकडे नेत होते. शिवाचा मार्ग जाणण्यासाठी गुरूचे ज्ञान प्रथम प्राप्त करणे आवश्यक आहे. समाजातील जातीयता, सांप्रदायिकतेचा विरोध करून विश्वबंधुत्वाला त्यांनी मानवतेचा संदेश दिला.

बसवेश्वरांनी स्पृश्य—अस्पृश्य जातपात, भेद—भाव न मानता समतेचा संदेश देऊन १२ व्या शतकात अबला ही सबला होऊ शकते या विश्वासाने कार्य केले आहे. 'एका ब्राह्मण स्नेह्याची मुलगी आणि दलित जातीतील तरुण ह्यांचा विवाह स्वत: महात्मा बसवेश्वरांनी लावून दिला. परिणाम काय झाला? वीरशैव संप्रदायाचा नायनाट करण्यासाठी राजाने सेनेचाच उपयोग केला. वधू आणि वर यांच्या वडिलांचीच हत्या करण्यात आली. संपूर्ण वीरशैव संप्रदायावरच प्रहार केला.''[४] पुढे समाजात बसवेश्वरांचे कार्य हे अंतुलनीय व समाजात एक इतिहास घडवून आणणारे महानकार्य म्हणावे लागेल. त्यांचाच वसा पुढे महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर, तुकडोजी, संत गाडगेबाबा, महात्मा गांधी इ. महामानवांनी पुढे चालविलेला आहे असे दिसून येते.

समाजात शिक्षणाने शिक्षित, संस्कारित पिढी घडून येईल या आशेने बसवेश्वरांनी हे कार्य केले. युगप्रवर्गक परिवर्तन वादी विचाराने जनसामांन्यावर एवढा प्रभाव पडला की, मंदिरे, तीर्थक्षेत्रे ओस पडायला लागली. पुरोहित, ब्राह्मण लोकांचे धंदे बुडायला लागले. वर्णव्यवस्थेच्या भारतवर्षाच्या आतापर्यंतच्या इतिहासात ही गोष्ट प्रथमच घडली होती. कालांतराने समाजाला समानतेच्या तत्त्वाचे महत्त्व कळू लागले. ही परिवर्तनाची लाट बसवेश्वरासारख्या महात्मा योद्ध्यांनी प्रथम सुरू केली. त्यांनी इतिहास घडवून आणून मानवतावादी विचार जगाला दिला.

त्या काळात बहुसंख्य जनता ही वर्ण, जातीव्यवस्थेविरुद्ध उठाव करायला तयार नव्हती. वरिष्ठवर्णीयांनी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचा संबंध दैवी घटनेशी जोडला. या व्यवस्थेविरुद्ध लक्षणे म्हणजे ईश्वरी व्यवस्थेशीच लढणे, अशी श्रद्धा प्रस्थापित झाली असल्याने या अन्याय व्यवस्थेशी लढणे म्हणजे दैवी शक्तीविरुद्ध बंड पुकारणे. याचा परिणाम काय झाला हे आपण वर पाहिलेच आहे.

बसवेश्वरांनी स्वानुभवाने 'अनुभव मंडप' या नावाचे प्रभावी धर्मपीठ निर्माण केले होते. या वाङ्मयातील स्वतंत्र अशा विचारातून अलौकिक शक्ती जनमानसात संचारत होती. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आदि सर्वच क्षेत्रांमध्ये क्रांतीची लाट घेऊन समग्र लोकजीवन उन्नत होऊ लागले होते. समाजाचे गुरुत्व करणारा ब्राह्मण वर्ग वैदिक कर्मकांड विकृत स्वरूपात आचरित होता. वैदिक पंडित वेदांच्या नावावर यज्ञयाग करून पशुहिंसा करायचे, तर सामान्य लोकसुद्धा देवापुढे कोंबडे, बकरे कापायचे म्हणून बसवेश्वर म्हणतात की,

'वेदज्ञ शास्त्रज्ञ असोत धर्मज्ञं। करिताती यज्ञहोम सर्व ।।
हिंसाचारी सर्व अधर्मी ते थोर करिती अनाचार निंद्या होती ।।'[६]

वीरशैव धर्माची स्थापना तसेच वीरशैव आचार विचारांनी विज्ञाननिष्ठ व मानवतावादी मांडणी करण्याचे श्रेय १२ व्या शतकातील, सिद्धरामेश्वर, अल्लमप्रभु व अक्कमहादेवी यांना जाते. महात्मा बसेवश्वर हे त्या सर्वांचे अग्रणी होते. म्हणून ते धर्मसंस्थापक ठरतात. महात्मा बसवेश्वरांनी बहुजन समाजाला भौतिकसत्याचे दर्शन घडविले. त्यांनी श्रमशक्ती व्यवसाय व उद्योगशीलतेला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. स्त्रीपुरुष समानतेचे सूत्र अधोरेखित करणारे महात्मा बसवेश्वर हे १२ व्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीचा पाया रचणारे थोर संत होत. त्यांच्या वचनानुसार तीर्थयात्रेची तशी गरज नाही, मठाची उठाठेव आवश्यक नाही. पुढे वर्णभेद, जातिभेद हे अनैसर्गिक आहेत. सत्य, अहिंसा, सदाचार, हेच धर्माचे मूळ, सत्यतत्त्व त्यांनी सांगितले. ''दक्षिण महाराष्ट्रातील कन्नड प्रांतात बसवेश्वर नावाच्या धर्मसुधारकाने लिंगायत किंवा वीरशैव संप्रदायाचा श्रीगणेशा केला. या संप्रदायालाही वेदांचे प्रामाण्य मान्य नव्हते. म्हणून त्यांनी ब्राह्मणांचा व त्यांच्या धर्माचा कडवा विरोध केला. वैदिकांमध्ये धर्ममान्य अशा बालविवाहाला ठोकर मारून त्यांनी प्रौढ विवाहाला आरंभ केला. विधवांच्या पुनर्विवाहालाही मान्यता दिली. यादवकाळात महाराष्ट्रात काही ठिकाणी लिंगायत सांप्रदायिकांचे अस्तित्व होते.

बसवेश्वरांनी अनुभव मंडपाच्या रूपाने एका जातीमुक्त समाजाचे स्वप्न प्रत्यक्षात आणले त्याच्या भोवती' हडपद अप्पण्णा सारखा चांभार होता. माडीमाळ वाचय्या सारखा परीट होता. मोलीगे मारय्यासारखा मोळीविक्या होता. किन्नरी बोमय्यासारखा सोनार होता. आणि डरवक्य्या बोमय्या सारखा डोंब होता. कुणी आरसे विकणारे, कुणी दोर बनवणारे, कुणी शेतात राबणारे, नाना व्यवसाय करणारे, नाना जातीचे लोक बसवेश्वरांच्या अनुभव मंडपातले शिवशरण होते. शिवाय अक्कमहादेवी, रायम्मा, आयदक्की, लक्कम्मा, मुक्तायक्का, रेमव्वे, हिंगम्मा, सोमम्मा, अशा अनेक शिवशरणीही होत्या. महाराष्ट्रात नामदेव, ज्ञानदेवांच्या वारकरी, संप्रदायाची सर्वसमावेशक अशी विठ्ठलभक्तीची परंपरा १३ व्या शतकातली. बसवेश्वरांचा हा जातिनिरपेक्ष शिवभक्तांचा मेळा कर्नाटकभूमीवर त्याआधीच्या शतकातच जमला होता. त्यांच्या कार्याची महत्ता अशी की, समाजव्यवस्थेतली विषमता दूर करण्याचा मूलभूत प्रयत्न त्यांनी अध्यात्म मार्गाने केला. त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीची जोड घेऊनच ईश्वराचे भक्त ते सारे सारखेच आहेत' हे पटवून दिले. एका बाजूला धर्ममान्य, पण अन्याय आणि शोषण अशा परंपरेतल्या अनेक गोष्टींना नकार देत बसवेश्वरांनी नऊशे वर्षांपूर्वी वीरशैव तत्त्वज्ञानातून क्रांतिकारक परिवर्तनाचा आग्रह धरला, परंतु त्यांची वाट रक्तरंजीत राहिली आणि संपूर्ण वीरशैव संप्रदायावरच प्रहार केला. त्यांना कल्याण नगरी सोडून जावे लागले. स्वत: बसवेश्वरांनाच कुडलसंगमी जलसमाधी घ्यावी लागली.

या काळात बहुसंख्य जनताही वर्ण – जातिव्यवस्थेविरुद्ध उठाव करायला तयार नव्हती. व्यवस्थेविरुद्ध लढणे म्हणजे ईश्वरी व्यवस्थेशी लढणे, अशी श्रद्धा प्रस्थापित झाली असल्याने या अन्याय व्यवस्थेशी लढणे, म्हणजे दैवी व्यवस्थेशी लढणे अशी दृढ श्रद्धा पसरली होती. बसवेश्वरांनी या दैवी शक्तीविरुद्ध बंडच पुकारले. समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था आणि या अन्याय व्यवस्थेमागे वरिष्ठवर्णीयांनी उभे केलेले दैवी अधिष्ठान नष्ट केल्याशिवाय चातुर्वर्ण्य व्यवस्था नाहीशी होणे अशक्य आहे. ही प्रक्रिया आता सुरू झाली आहे. बसवेश्वरांचे कार्य हे भारतीय समाजव्यवस्थेला धक्का देणारे आहे. श्रेष्ठ साहित्य जाणीव निर्माण करणारे आहे, हेच साहित्याचे कार्य आहे.

एकंदरीत ''वचन साहित्याच्या माध्यमातून महात्मा बसवेश्वरांनीच तत्कालीन भ्रष्ट समाजव्यवस्थेवर आसूड ओढलेत. समाजाचे अर्धांग असणाऱ्या स्त्रीवर्गाला शिक्षण, धर्मशिक्षण, संस्कार याची शिकवण देऊन विधवाविवाह, आंतरजातीय विवाह घडवून आणलेत. त्यांच्या या महान कार्यामुळेच महात्मा बसवेश्वर स्त्रीमुक्तीचे जनक ठरतात''[७] 'कर्नाटकातील असले तरी मराठी भाषिकांच्या सीमेजवळ असल्यामुळे त्यांच्या विचारांचा प्रभाव मराठी भाषिक संस्कृतीवर दिसून येतो. बसवेश्वरांनी बोलल्याप्रमाणे स्वत: वागणूक ठेवली होती. आणि हे व्रत त्यांनी वयाचे ३९ वर्षापर्यंत पालन केल्यावर त्याचा घात झाला. तरी मरताना ते म्हणाले 'सर्वस्वा अर्पून शुद्ध झालो।' महात्मा बसवेश्वरांची ही समाजवादी सक्रीय तळमळ युगानुयुगी स्मरणीय चिरस्मरणीय राहील.

निष्कर्ष

महात्मा बसवेश्वरांनी विज्ञाननिष्ठ व मानवतावादी दृष्टीकोनातून समतेच्या अंगाने समाजाची पुनर्स्थापना करण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून पारंपारिक पुरोहित शाहीला व परंपरावाद्यांना जबरधक्के बसले असून मराठी भाषिक संस्कृतीवर या सुधारणावादी भूमिकेचा प्रभाव झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भग्रंथसूची

१ डॉ. गाडगीळ स.रा., मराठी काव्याचे मानदंड, खंड – १ पद्मगंधा प्रकाशन, प्र.आ. २००५

२. खोबरे ओमप्रकाश रमेशआप्पा, दै. देशोन्नती, आत्मोन्नती, गुरूवार, २१ एप्रिल २०११

३. समतेसाठी बहुजन संघर्ष (पाक्षिक), वीरशैव/लिंगायत संस्कृतीतील स्त्री जीवन – सुधाताई वामनपल्लीवार, अंक २०, नागपूर ३० डिसेंबर २०१३ पृ. ४

४. उ. नि. : डॉ गाडगीळ पृ. ८२

५. डॉ. गिरीश खारकर, 'सुदाम सावरकर: वाङ:मयदर्शन', सुगम प्रकाशन, अमरावती. प्र.आ. १६ सप्टेंबर २०१० पृ. ३४६

६. डॉ कोलते वि.भि, 'मराठी संताचे सामाजिक कार्य', पृ. १५

७. अभय कल्लावार दै. देशोन्नती, आत्मोन्नती, गुरूवार ५ मे २०११

❖❖❖

भक्तिप्रधान लोकवाङ्मयातील वासुदेव आणि दशावतार

डॉ. पवन मांडवकर
प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१
भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८ E mail: marathipradhyapak@gmail.com

सारांश

लोकवाङ्मयातील सादरीकरणाचे – विशेषत: लोकरंगभूमीचे – वैविध्यपूर्ण आविष्कार जगभर पूर्वापार प्रचलित आहेत. लोकरंगभूमीची बीजे आदिम संस्कृतीत आढळतात. अभावग्रस्त ऋतूनंतर नवीन धान्य येण्याच्या किंवा वृक्षलता फुलण्या–फळण्याच्या काळात फार पूर्वी आनंदोत्सव साजरे केले जात. मनावरचे ताण संपून सुजलाम–सुफलाम निसर्ग आणि समाधानाने परिपूर्ण मानवी जीवनाच्या या प्रवासात निसर्गशक्तीविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्याकरिता जे खेळ आयोजित केले जात, त्याचीच जागा पुढे रंगभूमीने घेतली. हे प्रयोग सामूहिक असत. कालांतराने पोटाची खळगी भरताना आणि संस्कृतीरक्षण करताना सामूहिक खेळांसोबत वैयक्तिक प्रयोगशीलताही निर्माण होत गेली. या प्रवासात निसर्गाप्रती, परमेश्वराप्रती जी श्रद्धा किंवा भक्ती होती, ती तशीच राहिली. देवासुरसंग्रामनाट्ये ही आदिम संस्कृतीचे आविभाज्य अंग होती. यातुश्रद्धेने भारलेली मने तेव्हाही होती, आजही आहेत, यात फारसा फरक पडला नाही. लोकपरंपरेतील भूतकाळाच्या खाणाखुणा कधीच पूर्णत: नष्ट होत नसतात. तसेच महाराष्ट्रातील लोकरंगभूमीने जपलेल्या संस्कृतीच्या, विधीपरंपरेच्या खुणा उल्लेखनीय अशाच आहेत. याच लोकनाट्यातील दशावतार हा सामूहिक कलाप्रकार आणि वासुदेव हा एकल प्रयोग भक्तिभावाने ओतप्रोत भरला आहे. त्यावरच प्रकाश टाकण्याचा हा प्रयत्न!

बीजशब्द : लोकरंगभूमी, दशावतार, वासुदेव, संस्कृती, भक्तिभाव

प्रस्तावना

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. इतिहासातील पाऊलखुणा ह्या साहित्यातूनच जपल्या जातात. त्यातही लोकवाङ्मय हा साहित्याचा चिरंतन आविष्कार आहे. कधी तो मौखिक तर कधी लिखित स्वरूपात असतो. मौखिक स्वरूपातील सादरीकरणात 'लोकरंगभूमी'ला महत्त्व अधिक आहे. भारतात विविध प्रदेशांमधील संस्कृतीचे दर्शन विविध लोकनाट्यांद्वारे घडते. ही लोकनाट्ये आणि या रंगभूमीशी निगडित वेगवेगळे सादरीकरणाचे प्रकार आपली ऐतिहासिक परंपरा टिकविण्याचे कार्य करीत आहेत. 'महाराष्ट्रातील तमाशा, दशावतारी नाटके, बोहाडा या लोकनाट्यांप्रमाणेच कर्नाटकातील यक्षगान, गुजरात व राजस्थानमधील भवाई, बंगाली जात्र इत्यादींचा उदाहरणादाखल निर्देश करता येईल.'[१] यांतून संस्कृतीसोबतच एक भक्तिभावही जाणवत राहतो. अलिखित संवादांच्या या खेळांमध्ये बहुप्रचलित पुराणकथांचे साचे टाकलेले असतात. कथासूत्राची गीते पारंपरिक असतात, जी कलावंतांच्या पाठ असतात. पात्रांचे चातुर्य आणि वक्तृत्व यांना मोठा वाव असतो. सर्व प्रकारची मुक्तता व लवचिकता हे लोककलांचे वैशिष्ट्य लोकनाट्यात विशेषत्वाने दिसून येते.

लोकवाङ्मयाचे – विशेषत: लोकरंगभूमीचे – अध्ययन करताना जाणवते की दशावतार, वासुदेव, भारूड, जोगवा, जोगत्यांचे खेळ, कीर्तन, तमाशातील गणगौळण, भेदिक या सर्वांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात भक्तिभाव आढळतो. त्यात काही सामूहिक तर काही व्यक्तिगत स्तरावर सादर होणाऱ्या कला आहेत. दशावतार हे सामूहिक तर वासुदेव हे व्यक्तिगत स्तरावरील प्रकटीकरणाचे उदाहरण होय. समाजातून लुप्त होत चाललेल्या आणि शासनदरबारी उपेक्षित राहिलेल्या या दोन्ही प्रकारच्या कलावंताना न्याय देण्याची आज गरज आहे.

वासुदेव

'दान पावलं, दान पावलं.... पंढरपुरात इठ्ठोबा रायाला... दान पावलं, दान पावलं.....जेजुरीमदी खंडुबारायाला... दान पावलं, दान पावलं..... कोंढणपुरच्या तुक्काबाईला, सासवडच्या सोपानदेवाला, आळंदीच्या ग्यानबुदेवाला, देहूच्या तुकारामबाबाला, शिंगणापूरच्या महादेवाला, मुंगी पैठणातल्या नाथ महाराजाला दान पावलं,

दान पावलं...' असे म्हणत पहाटे सडासंमार्जनाच्या वेळी किंवा मंदिरांमध्ये काकडारती सुरू असताना हा कृष्णसखा वासुदेव अंगणात किंवा मंदिराच्या पारावर अवतरतो. त्याच्या अंगावर घोळदार अंगरखा, सुरवार, गळ्यात तांबडा शेला आणि डोक्यावर शंकूच्या आकाराची मोरपिसांची टोपी असा त्याचा वेश असतो. त्याच्या पायात घुंगरांची चाळ, कमरेच्या शेल्यात खोचलेली बासरी, उजव्या हातात टाळ आणि डाव्या हातात चिपळ्या असतात. देवांची नावे गीतांमध्ये गुंफून खड्या आवाजात गात तो परमेश्वराच्या नावाने दान मागत येतो. त्यात रामकृष्णांचा नामघोष अधिक असतो. अन्य सुंदर धार्मिक गाणी तो गातो. गाण्यासोबतच तो नाचतो. त्याची वेशभूषा आणि त्याच्या परमेश्वरी नामगीत गायनाने आबालवृद्धांना त्याची भुरळ पडते. गृहिणी त्याला अन्नधान्य, पैसे देतात. काही लोक वासुदेवाला एक विधी म्हणून नदीच्या पाण्यात उभे राहून दान देतात. दानात मिळालेले अन्न किंवा दान तो देवाला पोचवतो असे सांगितले जाते किंवा तशी श्रद्धा आहे. दान मिळाल्यावर तो दात्यांना त्यांच्या पूर्वजांचे नाव विचारून नामोच्चार करतो आणि साहजिकच दात्यांना आपल्या पूर्वजांच्या पुण्यवर्धनाचे समाधान लाभते. दान पावल्यावर वासुदेव बासरी वाजवतो व गोल गिरक्या घेतो.

'वासुदेव' हे पात्र सर्वसामान्यांचे अतिशय लाडके पात्र आहे. लोकवाङ्मयात, लोकरंगभूमीवर त्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मोरपीस आणि बासरी धारण करणारा हा कृष्णसखा भागवतधर्माचा पाईक आहे. त्याच्या गाण्यांत कृष्णाचे चरित्र, भक्तीची थोरवी आणि प्रपंचनीती हे विषय येतात. सोप्या भाषेत वेदान्ताचाही बोध करतो. तो समाजस्थितीचे सूक्ष्म अवलोकन करून 'रंजनाच्या शर्करावगुंष्ठनात तो भक्ती आणि धर्मोपदेशाचे अर्क—औषध देतो. भक्ती, व्यवहारज्ञान आणि नीतीची शिकवण हा वासुदेवगीतांचा महत्त्वाचा विशेष होय.'[२]

शहरांपेक्षा ग्रामीण भागात वासुदेवाची स्वारी आजही अवतरते. शहरीकरणाची प्रक्रिया ज्या काळात अतिशय संथ होती, जेव्हा मनोरंजनाची साधने मोजकी होती, त्या काळात वासुदेवाला महत्त्व होते. 'वासुदेवा'ची परंपरा सुमारे हजार ते बाराशे वर्षांची असावी. हा महाराष्ट्रातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण समाज असून ही माणसे वृत्तीने धार्मिक आहेत. 'एका ब्राम्हण ज्योतिषास कुणबी स्त्रीपासून सहदेव नावाचा पुत्र झाला आणि ह्या सहदेवापासून आपली जात उत्पन्न झाली, असे ह्या जातीचे लोक सांगतात. मराठा कुणब्यांप्रमाणे त्यांचे रीतिरिवाज आहेत. भिक्षा मागून ते उदरनिर्वाह करतात आणि घरातल्या मुलाला योग्यवेळी भिक्षा मागण्याची दीक्षाही समारंभपूर्वक दिली जाते.'[३] हा समाज भिक्षेकरी असला तरी भिकारी गणला जात नाही. त्यांना भिक्षा वाढणे हा धर्माचरणाचा भाग मानला जातो. वासुदेव हा कृष्णभक्त असल्याने त्याने कृष्णाचा वेश घातला, असे स्पष्टीकरण श्री.म. माटे यांनी दिले आहे. लोकपरंपरांमध्ये जी दैवते आढळतात, त्यात श्रीकृष्णाला अढळ स्थान आहे. वासुदेव हा कृष्णसखा असल्याने ही परंपरा पुढे नेण्याचे धार्मिक कार्य तो करीत असल्याची श्रद्धा आहे. महानुभाव साहित्यात 'भ्रीडी' नावाने वासुदेवाचा निर्देश आलेला दिसतो तर ज्ञानदेव—नामदेवांनी त्यांच्या अभंगओव्यांतून वासुदेवावर रूपक केले आहे. एकंदरीत वासुदेवाच्या पाऊलखुणा फार पूर्वीपासून आढळतात.

संस्कृती जपली पाहिजे असा मतप्रवाह आज पुन्हा जोर धरत आहे. लोकवाङ्मय हा परंपरांच्या चिरंतन जपणुकीकरिता दुवा ठरतो. त्याला भक्तीची जोड दिली, तर त्याचा प्रभाव अधिक जाणवतो. रा.चिं. ढेरे यांच्या मते, 'वासुदेव ही संस्था म्हणजे लोकसंस्कृतीच्या क्षेत्रातील भागवत संप्रदायच आहे.'[४] हळूहळू वासुदेवाचे येणे कमी होत आहे. मात्र आपल्या हक्काच्या गावात वर्षभरातून किमान एक फेरी ते मारतात. त्यांची हक्काची गावे ठरलेली व वाटलेली असतात. ज्या गावात त्यांचा हक्क नसतो, त्या गावात वासुदेव मोरपिसांची टोपी घालत नाहीत. परंपरा, तत्त्वे पाळणारा समाज म्हणून वासुदेवाकडे आजही बघितले जाते.

दशावतार

कोंकण आणि गोमंतकात लोकप्रिय असलेला लोकनाट्याचा एक प्रकार म्हणून दशावतार ओळखला जातो. विष्णूच्या दहा अवतारांचे दर्शन घडविणे, हे या लोकनाट्याचे स्वरूप. मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुद्ध, कल्की हे भगवान विष्णूचे दशावतार होत. ही सर्व भक्तिस्थाने असल्याने साहजिकच तो श्रद्धेचा विषय ठरतो. रामायण, महाभारतासह अन्य पौराणिक ग्रंथांमध्ये असलेल्या या अवतारांच्या अनेक कथा दशावताराच्या सादरीकरणात असतात. पौराणिक कथानकांना अजरामर करण्याचे कार्य या भक्तिप्रधान लोकरंगभूमीने संपूर्ण भारतभर केले आहे. उत्तर हिंदुस्थानात जशी 'रामलीला' तसा गुजरातेत 'रासगरबा', त्याचप्रमाणे दक्षिणेत 'यक्षगान' तर बंगालातील 'जात्रा' यांतून हे दशावतार लोकरंगभूमीवर आविष्कृत होत असलेले दिसतात.

'इ.स.च्या सातव्या शतकात विष्णूपूरच्या मल्लरायाने दशावताराची सुरुवात केली असे एक मत आहे तर इ.स. १७२८ साली श्यामजी नाईक काळे यांनी दशावतारी खेळ कर्नाटकातून आडिवऱ्यास आणले व नंतर उत्तर कोकणांत त्यांचा प्रसार झाला असे एक मत मांडले जाते.'[५] एकंदरीत काय तर दशावताराच्या प्रारंभकालाविषयी विविध मते आहेत. वि.कृ. जोशी यांच्या मते, 'बेळगाव हे मालवण – वेंगुर्ले – गोव्याला अगदी जवळ असल्यामुळे दशावतारी नाटकांची पद्धत दक्षिण कोंकणातून बेळगावपर्यंत पसरली. काळ्यांनी ती नाटके बेळगाव विभागात पाहिली व तेथून आडिवऱ्यास आणली. त्यामुळे ही नाटके त्यांनी कर्नाटकातून आणली अशी आख्यायिका पसरली.'[६] आणखी काही उल्लेख बघितले तर ज्ञानेश्वर महाराज, मुकुंदराज, रामदास यांच्या रचनांमध्येही दशावताराचे वर्णन आहे. म्हणजेच दशावतारी खेळ हे प्राचीन आहेत, हा निष्कर्ष काढता येतो.

अभ्यासकांच्या मते लोकनाट्यक्षेत्रातील दशावतार हा प्रकार कोंकणातील देवळी समाजाच्या लोकांचा परंपरागत व्यवसाय होता. गुरव, लिंगायत समाजाची काही माणसेही त्यात असायची. देवळीकर, आचरेकर, पोंबुर्णे, वालावलकर, माजगावकर, म्हापसेकर, कुडाळकर अशा काही आडनावांवरूनही हे दशावतारी आहेत, असे समजले जायचे. एकंदरीत हा प्रकार कोकणात फार पूर्वीपासून सादर व्हायचा हे निश्चित. त्या तुलनेने अन्यत्र त्याचे उल्लेख तेव्हा नाममात्र आढळायचे.

दशावतारात सूत्रधार हा महत्त्वाचा असतो. त्याला खेळाचे नियोजन करणे, पदे म्हणणे, स्वरसाथ देणे, सोंगांची संपादणी करणे, झील धरणे अशी सगळी कामे करावी लागतात. तो प्रेक्षक आणि सोंगांमधील दुवा असतो. तो अभ्यासू, जाणकार, संगीताचा ज्ञानी व गायक असावा लागतो. प्रसंगी सात्त्विक तर प्रसंगी तामस भाव त्याच्या स्वरातून आणि चर्येवरून प्रकट करावे लागतात. त्याचा वेश जरीकाठी किंवा करवतकाठी धोतर, लांब बाह्याबंदीवजा जुन्या धाटणीचा अंगरखा, जरीच्या झिरमिऱ्यांची पुणेरी पगडी आणि रेशमी उपरणे असा असतो.

कोणत्याही लोकनाट्यात पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग असतात. पूर्वरंग धार्मिकतेशी निगडित विधीशी जोडलेला असतो. भरताच्या नाट्यशास्त्रातील पूर्वरंगातील नांदीविधी हा नाट्यांतर्गत आनुष्ठानिक आदिम श्रद्धेचेच विकसित व शास्त्रबद्ध रूप आहे. अनिष्ठनिवारणाकरिता प्रार्थना ही पूर्वरंगात येते. मग तेथे कधी गणपती क्वचित शिवशंकर, सरस्वती, इष्ट ग्रामदेवता, पंचमहाभूते, लौकिक जीवनातील आदरणीय व्यक्ती – जसे कोकणात गावचा खोत – यांचे स्तवन केले जाते. विदूषकाप्रमाणे पात्र हास्यरंग निर्माण करण्याकरिता पूर्वरंगात हमखास अवतरतात. लोकजीवनात जाचक ठरणाऱ्या सत्ताधारी किंवा समाजातील अनिष्ठ गटांची खिल्ली उडवली जाते.

दशावतार हा खेळही दोन भागात विभागला जातो. पहिला पूर्वरंग किंवा आडदशावतार आणि दुसरा उत्तररंग. पहिल्या भागात पेटारापूजन, गणेशनमन, रिद्धीसिद्धी प्रवेश, सरस्वती नृत्य व आशीर्वाद प्रदान, भरणी प्रवेश, ब्रम्हदेव प्रवेश, दशावतार आणि शंभासुरविरा याचा समावेश असतो. खेळ सुरू होण्यापूर्वी सूत्रधार रंगपटात रंगदेवतेची स्थापना करतो व नंतर सभामंडपात किंवा रंगमंचावर प्रवेश करतो. तिथे आपल्या सहकाऱ्यांसोबत मंगलाचरण गातो. गणेशाची आरती करतो. त्याबरोबर गणपती, रिद्धीसिद्धी आणि त्यानंतर सरस्वतीची सोंगे प्रवेशतात. सरस्वती दोन पायात लाकडी मोर पकडून, एका हाताने मोराची मान पकडून व दुसऱ्या हातात रुमाल अशा अवस्थेत नृत्य करीत प्रवेश करते. सूत्रधार आपल्या या खेळासाठी आशीर्वाद मागतो. सरस्वती आशीर्वाद देते आणि गणपती, रिद्धीसिद्धीसह रंगमंचावरून निघून जातो. सूत्रधार एका कोपऱ्यात जाऊन उभा राहतो. पूर्वी हा सूत्रधार सर्व पात्रांची भाषणे म्हणत, गाणी गात असे.

त्यानंतर शरीरभर काळे वस्त्र परिधान केलेल्या शंकासुराचा (संकासुर) प्रवेश होतो. विदूषकाप्रमाणे फटकळ व विनोदी बोलणारा, अंगविक्षेप करणारा शंकासुर जीवनावर, लोकांच्या व्यवहारांवर मार्मिक भाष्य करतो. शंकासुराचे हे भाष्य म्हणजे प्रबोधनाचा एक भाग ठरतो. ज्याप्रमाणे ललितात विदूषक, तमाशात सोंगाड्या तसा दशावतारात शंकासुर महत्त्वाच्या भूमिकेत असतो. विष्णू आणि शंकासुराचे युद्ध होते आणि त्यात शंकासुर मारला जातो. शंकासुराची वेशभूषा ही दानवांचे प्रतीक म्हणून गडद हिरवी, पांढरी किंवा काळी असते तर देवांकरिता सौम्य रंगाच्या वेशभूषेचा वापर केला असतो.

पूर्वरंग धर्मानुष्ठानाच्या गांभीर्याने सुरू होतो आणि हास्यनिर्मितीने ताणमुक्त करीत संपतो. म्हणजे प्रेक्षक मुक्त मनाने नाट्यस्वादाकडे वळण्यास सिद्ध होतो.

दशावताराच्या उत्तर रंगात देव—दानव युद्ध होते. येथे प्रवेशांना कचेरी असे संबोधले जाते. नृसिंह कचेरी, राम कचेरी अशी प्रवेशांना नावे असतात. येथे संवाद ठरलेले असूनही पात्रे स्वातंत्र्य घेऊन वैविध्यपूर्ण प्रबोधनपर वाक्ये सादर करतात. शंकासुरवधानंतर कूर्म, वराह, नृसिंह असे अवतार व हिरण्यकश्यपू, कयाधू, प्रल्हाद, वामन—बळी, परशुराम असे सगळ्यांचे प्रवेश होतात.

दशावतराचा उत्तररंग हा पूर्वरंगापेक्षाही रोचक ठरतो. पूर्वरंगात निर्माण केलेले भक्तिमय वातावरण येथेही असते, मात्र युद्धप्रसंगांनी अधिक जागा व्यापलेली असते. उत्तररंगात सुरुवातीला 'कूर्म आणि वराह या अवतारांची रूपे दाखवल्यानंतर नरसिंहरावताराला सुरुवात होते. हिरण्यकश्यपू, कयाधू, प्रल्हाद, भालदार आणि नृसिंह ही पाच पात्रे रंगमंचावर येतात. नृसिंह, प्रल्हाद कथेतील काही प्रसंग दाखविल्यानंतर वामनावतारातील वामन व बळी दोन पात्रे येतात. परशुराम अवतारात केवळ परशुरामाचे पात्र दाखविले जाते.'[७] हे पौराणिक अवतार या लोकरंगमंचाने जनमानसाच्या हृदयात जतन करून ठेवले आहेत.

या खेळात रंगमंच हा लाकडाचा असतो. मागे एकच पांढरा पडदा असतो. लाकडी मुखवट्यांचा वापर केला जातो. वाद्यतालावर नृत्ये केली जातात. राम—कृष्ण यांच्या अवतारांच्या कथांचे प्रमाण अधिक असते. नाव दशावतार असले तरी अष्टावतारांचेच दर्शन त्यात घडते. बुद्ध व कल्की हे अवतार दाखवल्याचे सहसा ऐकिवात नाही. महाराष्ट्रावर भागवत, समर्थ अशा संप्रदायांचा प्रभाव सातत्याने राहिला आहे. रामकृष्णांच्या कथा पौराणिक काळापासून सतत चालत आल्या आहेत. युद्धकथांना प्राधान्य देणाऱ्या दशावतारात बुद्धाची अहिंसावादी तत्त्वे सादर कशी करायची हा प्रश्न निर्माण होत गेला असावा. त्याचप्रमाणे 'लोकमानसाने बुद्धाच्या अवतारास ईश्वराचे अवतरण न मानता, मानवातीलच एक परंतु विकसन होत देवत्वापर्यंत पोचलेला एक महात्मा असे मानल्याने दशावतारी खेळात बुद्धाचा समावेश झाला नसावा. कल्कीचा अवतार मानला असला तरी तो अजून होणार आहे, अशी धारणा असल्याने या अवताराचाही समावेश दशावतारी खेळात झाला नाही, असे अनुमान करता येईल.'[८]

दुर्दैवाने आज दशावतारांचे प्रयोग फारसे होताना दिसत नाही. बदलती सामाजिक मूल्ये आणि पोटापाण्याच्या प्रश्नांमुळे हा भक्तिप्रधान लोकरंगमंच उद्ध्वस्त होण्याच्या मार्गावर दिसतो. शहरी भागात हा प्रयोग थिएटरमध्ये सादर करण्याचा प्रयत्न होतो; परंतु हवा तसा प्रतिसाद त्याला मिळताना दिसत नाही.

समारोपीय निष्कर्ष व उपाययोजना

लोककलावंत 'वासुदेव' व लोकरंगभूमीवरचा 'दशावतार' हे जनमानसाचे आवडते प्रयोग होते. मात्र आज दशावताराचे प्रयोग फारसे आढळत नाहीत आणि वासुदेवही लुप्त होत चालला आहे; किंबहुना लोकपरंपरांनाच ओहोटी लागलेली आहे. बदलती परिस्थिती आणि उदरनिर्वाहाचा प्रश्न यांमुळे वासुदेवांनी वेगळ्या वाटा पत्करलेल्या दिसतात. चरितार्थाची अन्य साधने स्वीकारून केवळ आपली पुरातन संस्कृती, व्रत आणि सामाजिक जबाबदारी म्हणून केवळ गोकुळाष्टमीला पाच घरे 'दान पावलं'ची साद घालणारे हे कृष्णभक्त वासुदेव आज उरले आहेत. लोकसंस्कृतीचा हा उपासक आता नामशेष होत आहे.

दशावतारांच्या बाबतीत बोलायचे तर आधुनिकतेच्या युगात त्यातही बदल होत आहेत. त्याची वेशभूषा, रंगभूषा, पडद्याचा कलात्मक वापर, वाद्यतंत्रे हे सगळे नावीन्यतेकडे किंवा आधुनिकतेकडे झुकत चालले आहे. गावोगावी होणारे दशावतार आता थिएटरमध्ये प्रवेश करू पाहत आहेत आणि मूळ दशावताऱ्यांची जागा रंगभूमी कलाकार घेऊ पाहत आहेत.या खेळावर नागरी संस्कृतीचा प्रभाव पडू लागला आहे. मात्र मूळ दशावतारी नामशेष होऊ लागले आहेत किंवा काळाच्या ओघात त्यांनी उदरनिर्वाहाची साधने बदलली आहेत. परिणामी मूळ भक्तिप्रधान दशावताचे स्वरूप काहीसे बदलत चालले आहे.

लोकवाङ्मयातील रंगभूमीच्या स्वरूपाचे अध्ययन करताना मौखिक आविष्कार, भौतिक संस्कृती, लोकरूढी / विधी / समजुती / लोकभ्रम इ. आणि प्रयोगसिद्ध लोककला असे चार प्रकार पाडले जातात. लोकवाङ्मय हे भक्तिप्रधान आहे. त्यातही प्रयोगसिद्ध लोककला या भक्तिरसाने भरून आहेत. दशावतार आणि वासुदेव या दोन्ही लोककला त्याला अपवाद नाहीत. प्रत्यक्ष रंगभूमीवर किंवा सभामंडपात सादर केला जाणारा दशावतार आणि वासुदेवाची रंगभूमी म्हणजे तर समग्र निसर्ग. आज नागरी संस्कृतीच्या हस्तक्षेपाने या कलांचे स्वरूप बदलत जात असले तरी त्यात नवीन प्रयोगशीलता येताना दिसते. या संदर्भात उदाहरणच द्यावयाचे झाल्यास निशिकांत ठकार यांनी कन्नड साहित्यिक ज्ञानपीठ पुरस्कारप्राप्त श्री चंद्रशेखर कम्बार यांच्या 'जोकुमारस्वामी' या नाटकाचा अनुवाद 'गाणं पंचरंगी पोपटाचं' या नावाने केला आहे. त्यांचेच 'श्रीचंपा' हे

लोककथेच्या मूळ बीजातून निर्माण झालेले नाटक आहे. असे म्हणतात की, 'रामानुजन यांनी त्यांना (चंद्रशेखर कम्बार) व गिरीश कर्नाड यांना एक लोककथा सांगितली. त्याचपासून स्फूर्ती घेऊन गिरीश कर्नाड यांनी 'नागमंडल' लिहिलं आणि कम्बारांनी 'श्रीचाफा' लिहिलं लोकनाट्याला नागरी नाट्याशी जोडून घेण्याचे श्रेय गिरीश कर्नाड चंद्रशेखर कम्बारांना देतात.'[९] त्याचप्रमाणे विजय तेंडुलकरांचे 'घाशीराम कोतवाल', सतीश आळेकरांचे 'महानिर्वाण', गिरीश कर्नाडांचे हयवदन, नागमंडल या नाटकांमध्ये तर प्रवीण दशरथ बांदेकरांच्या'चाळेगत' या कादंबरीमध्ये हे लोकाविष्कार बघावयास मिळतात.

भीती एवढीच वाटते की आपल्या पुरातन संस्कृतीतील असंख्य कला नष्ट होत चालल्या असताना लोकरंगभूमीवरील हे भक्तिप्रधान आविष्कार जर लुप्त झाले तर पुढील पिढ्यांना या कलांचा केवळ पुस्तकी इतिहासच अभ्यासता येईल. जातीने वासुदेव किंवा दशावतारी कुठे लुप्त होत गेले, याचा शोध घेणे गरजेचे आहे. जातिवंत कलाकारापेक्षा त्याच समाजातील कलावंतांना वेगळी कला शिकण्याची फारशी तसदी घ्यावी लागत नाही आणि ही कला किंवा हा व्यवसाय त्यांचा पूर्वापार हक्क आहे. त्याकरिता शासन आणि सामाजिक संस्थांनी भरघोस प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. या भक्तिप्रधान लोककलांना राजाश्रयाची आवश्यकता आहे. कला आणि संस्कृतीची जाण आणि आस्था असणाऱ्या राज्यकर्त्यांनी याकडे लक्ष दिले पाहिजे. केवळ मनोरंजन म्हणून या कलांकडे न पाहता आणि लोकाविष्कारांच्या मूळ ढाच्याला धक्का न लावता समाजोपयोगी व देशहिताच्या धोरणांमध्ये त्यांचा कलात्मक उपयोग करून घेता येऊ शकतो, या दृष्टीनेही विचार व्हावयास हवा. असे झाल्यास गतिमान व आधुनिक युगातही हे लोकाविष्कार टिकू शकतील, गरज आहे ती फक्त राजकीय, सामाजिक आणि संस्कृती जोपासणाऱ्या अभ्यासकांच्या इच्छाशक्तीची!

संदर्भ

१. अक्षयानंद, लोकनाट्य : स्वरूप व परंपरा, मराठी १, पेपर ३, संदर्भ क्लासेस, पुणे, १९९७, पृ. ७८
२. पुजारी, डॉ. सुहास, भक्तिप्रधान लोकाविष्कारांचे स्वरूप आणि साहित्य, अक्षर वाङ्मय, संपा. डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी, वर्ष तिसरे, अंक चौथा, एप्रिल–मे–जून २०१३, पृ. ८०
३. रेगे, मे.पुं., (प्रमुख संपादक), वासुदेव, मराठी विश्वकोश, खंड १६, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९९९, पृ. ११४
४. ढेरे, रा.चिं., मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६४, पृ. अनुपलब्ध
५. पुजारी, डॉ. सुहास, भक्तिप्रधान लोकाविष्कारांचे स्वरूप आणि साहित्य, अक्षर वाङ्मय, उनि. पृ. ७७
६. जोशी, वि.कृ., लोकनाट्य परंपरा, ठोकळ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६१, पृ. २२
७. गणोरकर, प्रभा, डहाके, वसंत आबाजी व इतर (संपादक), दशावतारी नाटक, वाङ्मयीन संकल्पना कोश, ग.रा. भटकळ फाउण्डेशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००१, पृ. १७५
८. पुजारी, डॉ. सुहास, भक्तिप्रधान लोकाविष्कारांचे स्वरूप आणि साहित्य, अक्षर वाङ्मय, उनि. पृ. ७९
९. कुलकर्णी, डॉ. उमा, नागर, लोकशीलाचा समन्वयी नाटककार, लोकरंग पुरवणी, दै. लोकसत्ता, मुंबई, रविवार दि. २ ऑक्टो. २००१, पृ. ३

❖❖❖

महानोरांच्या कवितेतील वेगळेपण

डॉ. सौ. वीरा मांडवकर
सहायक प्राध्यापक, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा

कवी ना.धों. महानोर म्हणजेच नामदेव धोंडी महानोर यांची कविता म्हणजे एखाद्या शेतशिवाराने आपली गुपिते मोकळेपणाने आपल्यासमोर उघड करावीत, अशी आहे. सृष्टीच्या सूक्ष्म बारकाव्यांसह ही कविता आपल्यासमोर उलगडते. लोकभाषा आणि लोकसंस्कृतीच्या अभिजात लयी, त्यांच्यातील सुकोमल धाग्यांनी ते आपल्यासमोर आणतात. त्यांनी गाव, रान, निसर्ग, माणसे यांच्यातील नात्यांच्या लावण्याचे अद्‌भुत प्रकट केले. रविकिरण मंडळातील अनेक कवींनी महानोरांआधी निसर्गकविता फुलवल्या; पण महानोरांच्या काव्यातील ओल्या मातीचा सुगंध कुणालाही कवितेतून मांडता आला नाही. १९६७ ते २००० पर्यंत ना.धों. महानोरांचे विविध काव्यसंग्रह प्रकाशित झालेत. या सर्वच काव्यसंग्रहांनी मराठी मनावर राज्य केले. त्यासोबतच त्यांच्या चित्रपट गीतांनाही खूप प्रसिद्धी मिळालेली दिसते. शब्दांवर हुकुमत, अल्पाक्षरत्व, रानातील प्रतिमांचा सुंदर वापर, कुठेही सवंगपणा न आणता केलेली स्त्रीवर्णने, ग्रासलेल्या स्त्रियांचेही दु:ख तितक्याच समर्थपणे मांडणारी प्रतिभा, बोलभाषेचा अकृत्रिम गोडवा, शेती या व्यवसायावरची अस्सल निष्ठा या सर्वच गुणांमुळे कवी ना. धों. महानोरांची कविता मातीतून उगवलेली पण आपल्या अंगभूत गुणांनी गगनभरारी मारताना दिसते.

बीजशब्द — कविता, रान, शेतशिवार, माती. स्त्री, सृजन

प्रस्तावना

कविता हा वाङ्मयप्रकार अत्यंत प्राचीन आणि श्रेष्ठ म्हणून गणला जातो. किमान हजार वर्षांची परंपरा असलेल्या कवितेला पहिल्या आठशे वर्षांच्या काळात संत, पंडित, शाहीर अशा सर्वांनी धर्म आणि समाजसुधारणेचे माध्यम बनविले होते. शेवटच्या दोनशे वर्षांच्या कालखंडात कवितेचे स्वरूप झपाट्याने बदलले. त्याला सामाजिक चेहरामोहरा लाभला. काव्य हे मानवी भावभावनांच्या अभिव्यक्तीचे साधन बनले. कवींना कुठलाही विषय वर्ज्य राहिला नाही. मनाच्या अंतरंगात डोकवतानाच आजूबाजूच्या निसर्गाकडेही कवीचे लक्ष वेधले गेले. निसर्गाचे कधीही न दिसलेले सौंदर्य कवितेतून पाझरू लागले. प्राचीन काव्यात संतांच्या रचनांमधून निसर्गाचे दर्शन होत होते; पण विसाव्या शतकातील कवींच्या निसगप्रतिमांतून प्रणयाचे, शृंगाराचे रंग उधळले जाऊ लागले.

आधुनिक मराठी कवितेमध्ये केशवसुत — मर्ढेकर — सुर्वे असा विचार मांडला जातो. शेतशिवाराविषयी या कवींनी काही लिखाण केले होते. रविकिरण मंडळातील काही कवींनी त्यांच्या काव्यातून निसर्ग फुलवला. पां. श्रा. गोरे, भालचंद्र लोवलेकर, ना.घ. देशपांडे यांसारख्या कवींनी जानपद वृत्तीची निसर्गाच्या जवळ जाणारी लक्षवेधी कविता लिहिली. १९५२ साली बहिणाबाईंच्या गाण्यातून निसर्गाचा सहजसुंदर आविष्कार उदयास आला. याच काळात १९६० च्या दरम्यान ना.धों. महानोरांनी काव्यलेखनाला सुरुवात केली. त्यांच्यावर लोकसाहित्याचे संस्कार होते. शेतकरी म्हणून माती आणि निसर्गाशी असणारा जिव्हाळ्याचा संबंध, मागच्या आणि समकालीन कवींच्या लेखनाचा प्रभाव अशी त्यांची कविता दिसते.

ना.धों. महानोरांचा काव्यप्रवास

ना.धों. महानोरांचा पहिला काव्यसंग्रह ‘रानातल्या कविता’ हा १९६७ मध्ये प्रसिद्ध झाला. परंपरेच्या चौकटीत अडकून पडलेल्या कवितेला महानोरांनी रानाची हिरवी बोली परिधान केली. पदार्पणातच अवघा महाराष्ट्र या हिरव्या बोलीने काबीज केला. १९७१ मध्ये आलेल्या ‘वही’ ह्या दुसऱ्या काव्यसंग्रहाने महानोरांनी लावणीतले

नजाकत्व नव्याने उलगडून दाखविले. या काव्यसंग्रहामुळे रसिकांच्या मनातील महानोरांचे स्थान अधिकच पक्के झाले आणि महानोरांच्या प्रतिभेचा, लोकप्रियतेचा आलेख उंचावत राहिला. १९८२ मध्ये 'पावसाळी कविता', १९८४ मध्ये 'अजिंठा' हे मेजर रॉबर्ट गिल आणि पारूच्या कलासक्त मनांचे प्रतिबिंब उमटवणारे मुक्त भावकाव्य, १९९० मधील 'प्रार्थना दयाघना' यातून मुक्तच्छंदाचे दर्शन, १९९७ मध्ये 'पानझळ' यात गाजलेली चित्रपटगीते आणि अभंग, १९९८ मध्ये 'गाथा शिवरायांची', २००० मध्ये 'तिची कहाणी' असा १९६७ ते २००० पर्यंत ना.धों. महानोरांचा काव्यप्रवास दिसतो. एवढ्या प्रदीर्घ कालावधीत त्यांच्या काव्यात तोचतोपणा डोकावला नाही. सातत्याने नित्यनूतन कल्पनांनी त्यांची कविता बहरली. आशय अभिव्यक्तीची पातळी बदलत राहिली. याचे कारण महानोरांची प्रयोगशीलता विविधरंगी आणि विविधढंगी आहे. 'कवितेच्या रूपबंधाच्या बाह्य अंगाचा, इंद्रियगोचर रूपाचा, तिच्या मानसिक, अर्थात्मक, आशयात्मक अंगाशी संबंध असतो. कविता या साहित्यकृतीत कायिक, नादरूपात्मक आणि मानसिक रूपबंध एकात्म झालेले असतात. कवितेत शब्दांचा नाद शब्दांच्या अर्थात पालट घडवून आणतो. अर्थाला अधिक समृद्ध करतो.'[१] ना. धों. महानोरांना कवितेचे हे सगळे पैलू चांगल्या तऱ्हेने उमगले होते. म्हणूनच इतका प्रदीर्घ काळ त्यांची कविता अर्थपूर्ण राहिली.

महानोरांच्या काव्यातील निसर्ग

ना.धों. महानोरांच्या कवितेतील वेगळेपणा त्यांच्या जीवनदृष्टीतच आहे. आपल्या आजूबाजूच्या निसर्गाकडे डोळसपणे पाहणारी, रानातले बारकावे शोधणारी, सामान्यांना न जाणवणारी, रानाचे रूप आपल्या अनोख्या शैलीत मांडणारी त्यांची जीवनदृष्टी त्यांच्या काव्याला मातीशीही जोडते आणि उंचीवरही नेते. आपल्या जमिनीशी, मृदगंधाशी, भोवतालच्या परिसराशी आणि परिसरातील माणसांशी कवी एकरूप झाला आहे.

या शेताने लळा लाविला असा असा की,
सुखदु:खाला परस्परांशी हसलो – रडलो
आतातर हा जीवच अवघा, असा जखडला
मी त्याच्या हिरव्या बोलीचा शब्द जाहलो (रानातल्या कविता)

महानोरांच्या कवितेतील निसर्ग कुठे पर्यटन करून त्यांनी मिळवला नाही. तो त्यांच्या अनुभवविश्वाचा आविभाज्य घटक आहे. कवी रानात आणि रानातल्या लोकांच्या सहवासात सौंदर्य शोधतो. रानातल्या प्रतिमा या मनुष्य म्हणून जन्माला येणाऱ्या प्रत्येकाला सहज ओळखता येतात. म्हणूनच रसिकांना महानोरांच्या प्रतिमाविश्वात सहजपणे संचार करता येतो. गंधवतीचे मन आणि मनात भिरभिरणारे राजस पाखरू, फुलात न्हालेली ओली पहाट, कळीत साकळलेले केशर, ज्वारीचे अंग मोडीत चालणे, लख्ख लाखेरी देह आणि गच्च भरलेले रान, गाभोळली चिंच आणि गर्भाचा भार पोटी सहन करणे, कठीण झालेली पहिलटकरीण अशा अनेक प्रतिमा महानोरांचे निसर्गाशी असलेले एकरूपत्व दर्शवून देतात.

'रानातल्या कवितां'मधील शब्दकळा, निसर्गचित्रांचे नेमके अकृत्रिम आरेखन करतात. कृषिप्रधान संस्कृतीचा आविभाज्य घटक झाडे, पक्षी, रान, पिके, निसर्गचक्रातील सूक्ष्म बदल यांची एकरूपता काव्यातून सतत दिसते. सृष्टीशी संबंधित कितीतरी शब्द कवितेतून बेमालूमपणे भेटत राहतात. जसे – झुंजूमुंजू, झिम्माड, सकवार, थेंबुटे, मेघुटे, रावा, राजस, हारा, टच्च, कमळण, राया, चावळ, बिंदोली, अवस, वेल्हाळ, भर्तार, आबादानी, गोंदण या शब्दांचा लयबद्ध वापर कवितेला गेयतेकडे नेतो.

'रानातल्या कवितां'बद्दल म.सु. पाटील म्हणतात, 'तिच्या – आपल्या भेटीत ती आपल्या मनावर काही ठसे उमटवून जाईल, ते आपल्या मनाच्या अंधाऱ्या खोलीत कवडशांसारखे प्रकाशत राहतील. त्यांच्याशी आपण खेळत बसावे.'[२]

महानोरांच्या कवितेतील स्त्रीप्रतिमा

महानोरांच्या कवितेतील स्त्रीप्रतिमा प्रामुख्याने दोन भागात विभागली जाऊ शकते.

१. प्रणयिनी स्त्री

२. ग्रासलेली स्त्री

स्त्रियांचे चित्रण करताना महानोर कुठलाही आविर्भाव आणत नाहीत. सहजपणे घराअंगणात वावरल्यासारखी त्यांची स्त्री आपल्या सुखदु:खासह कवितेत वावरते. प्रणयाचे उत्कट आविष्कार दाखविणारी ही स्त्री कुठेही सवंग वाटत नाही. स्त्रीपुरुषांमधील अलवार नाते महानोर उत्कटतेने मांडतात त्यामुळे यांच्या कवितेतील प्रणयवर्णने बीभत्स वाटत नाहीत.

सृष्टी आणि स्त्री अशी परिचित साम्यभावना कवी वेळोवेळी दर्शवून देतात. सृजनाचे नवनवे पदर उलगडताना स्त्री आणि भूमीचे साम्य रसिकांना अचंबित करते.

ह्या नभाने ह्या भुईला दान द्यावे
आणि ह्या मातीतुनी चैतन्य गावे
कोणती पुण्ये अशी येती फळाला
जोंधळ्याला चांदणे लखडून जावे (रानातल्या कविता)

रानाचे सृजन व्यक्त करताना लौकिकाच्या पातळीवर हे सृजनाचे रंग, गंध, ढंग चपखल बसतात.

'रानातल्या कवितां'नंतर महानोरांच्या कवितेने आमूलाग्र वळण घेतलेले दिसते. 'प्रार्थना दयाघना' ह्या काव्यसंग्रहाच्या मनोगतात त्या मागील कारणमीमांसा स्पष्ट होते. त्यांच्या मते, 'खेड्यातला एकसंध आनंदोत्सव, जात, पात, धर्म विसरून एकत्र नांदणारे खेडे, माणसामाणसातला जिव्हाळा, झिम्मा, ओवी, लोकसंगीत अशी सगळी वैशिष्ट्ये असलेले खेडे विस्कटून चालले आहे.' या विमनस्कतेचा परिणाम त्यांच्या कवितांवर आणि त्यातल्या स्त्रीचित्रणावर झालेला दिसतो. दुष्काळी खेड्याकडे पाहताना सुंदर स्त्रियांचे विभ्रम त्यांना मोहात पाडू शकत नाही. त्यांना प्रत्यक्ष जाणवलेली गलितगात्र स्त्री कवितेतून अवतरते. दुष्काळ, लुटालूट, माणुसकीचे अध:पतन अशा वातातवरणात कवी स्त्रीचे हेच रूप पाहू शकतो.

पदर तोंडाला लावून रडणारी
विसेक वर्षाची गर्भारशी पोर
करपून गेलेल्या पिकाच्या तिच्या
पांढऱ्या शेतावर
एकटीच. (प्रार्थना दयाघना)

अशी स्त्री त्यांना खेड्यातच नाही, तर शहरात, महानगरात, परदेशातही दिसते. ' 'तिची कहाणी' यातून वेगवेगळ्या स्त्रियांचे सोसणे, कोलमडून जाणे, कुढत राहणे महानोर दाखवतात. एका बाजूने स्त्री जीवनाचा भोगवटा, त्याच आवर्तात अडकलेली बाई आणि दुसऱ्या बाजूने तिला सापडू लागलेल्या प्रकाशवाटा याचे चित्रण लहान लहान कहाण्यांमधून मांडत महानोरांच्या कवितेने नवे वळण घेतले आहे.'[३]

'आता गाव निर्मळ... ठिकाणावर आलेलं.
बहकलेल्या माणसांचं डोस्कं ठीक झालेलं.
बायकांनाच टरकून माणसं आपापल्या घरट्यात
अध्यात ना मध्यात, आता आपापल्या संसारात (तिची कहाणी)

महानोरांची चित्रपटगीते

काव्यासोबतच कथा, कादंबरीलेखन, लोकगीत संपादन अशा विविध क्षेत्रात महानोरांनी आपला ठसा उमटवला. अनेक चित्रपटांची गाणी लिहिली. चित्रपटगीते लिहिताना कराव्या लागणाऱ्या केविलवाण्या तडजोडींच्या पार्श्वभूमीवर महानोरांची चित्रपटगीते अप्रतिम काव्यश्रवणाचा आनंद देतात. सुदैवाने त्यांना लाभलेल्या संगीत दिग्दर्शकांनी त्यांना बरेच स्वातंत्र्य दिले होते. महानोरांचे अंगभूत काव्य चित्रपटांच्या माध्यमातूनही त्याच खरेपणाने बाहेर आले. महानोरांची चित्रपटगीते म्हणजे एक अविस्मरणीय अनुभव आहे. 'जैत रे जैत' चित्रपटातील सर्वच गीते (मी कात टाकली, जांभूळ पिकल्या झाडाखाली, आम्ही ठाकर ठाकर), 'अबोली' चित्रपटातील अनेक गीते (बंबोई मोटी बाबा बंबोई मोटी, पैशाची दाटी समिंद्राकाठी), 'एक होता विदूषक' चित्रपटातील सुंदर गीते (बालपणीची रिमझिम गाणी, अंगावरती शिडकावा), 'मुक्ता' चित्रपटातील गीते (जाईजुईचा गंध मातीला, हिरव्या पानांचा छंद गीताला), 'दोघी' चित्रपटातील गीते (जाईच्या मांडवा, कारल्याचा वेल, संसाराची स्वप्न कशी सांगू), 'सर्जा' चित्रपटातील गीते (चिंब पावसानं रान झालं आबादानी, झाकू कशी पाठीवर मी चांदण गोंदणी) अशा अप्रतिम गीतांनी महानोरांची चित्रपट गीते सजली आहेत.

महानोरांची शब्दकळा

'शब्दकळा हे प्राणभूत तत्त्व मानले गेले. 'काव्यार्थ' आणि कवितेचा 'घाट' शब्दकळेतून स्फुरलेला असतो, पूर्वनिश्चित नसतो. शब्दकळेतून कवीचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांची संवेदनशीलता यांचाही प्रत्यय येत असतो. त्यामुळे काव्यकृती आणि कवीचे व्यक्तिमत्त्व अशा दोन्ही अंगांचा विचार शब्दकळेच्या आधारे होऊ शकतो.'[४] शब्द हे कवितेचे साधनद्रव्य असले तरी त्यांना वेगळे असे अस्तित्व नसते. कवीची अनुभूती विकसित करून तिला कलात्मक रूप देणे, कवीच्या जाणिवा रसिकांपर्यंत पोचविणे हे शब्दांचे काम. महानोर जेव्हा शब्दांशी खेळतात, तेव्हा शब्दांना अर्थ प्राप्त होतोच; पण त्यासोबतच नाद, रंग, रूप, लय, भान हे सगळे प्राप्त होते.

शब्दांचा झेंडा रुजवून भटकताना....
शब्दांच्या मंतरल्या दुनियेत आम्ही
रात्रंदिन भन्नाट, शब्दांचे राजे....
ह्या न्यूयॉर्कवाल्या देशांत
हिंदकळत नव्या शब्दांच्या जल्लोशांत (प्रार्थना दयाघना)

एकूणच महानोरांची कविता अनेक वैशिष्ट्यांनी वेगळी ठरते, याचे कारण ती केवळ समकालीन कवितेला वेगळेपण देऊन गेलेली नाही तर मराठी कवितेचा पूर्वसुरींचा लिखित–अलिखित वारसा सांभाळून या कवितेने आपले वेगळेपण सिद्ध केले. त्यासाठी कुठल्याही स्तरावर आक्रस्ताळेपणाचा, आक्रमकतेचा, सवंगतेचा आधार घेतला नाही. महानोरांच्या एकूण लेखनप्रवासात त्यांचे एक प्रयोगशील, चिंतनशील शेतकरी असणे खूप महत्त्वाचे आहे. एखाद्याच्या पोटापाण्याचा व्यवसाय एवढा मूलगामी परिणाम त्यांच्या लेखनावर पाडू शकतो, ही खूप वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट आहे. 'लोकगीतांच्या संचितातून कवितेची शब्दकळा शोधणाऱ्या महानोरांची शैली बोलभाषेतील सहजता, अकृत्रिम गोडवा, नाद आणि प्रवाहीपण हे विशेष अंगभूतपणे घेऊन आली आहे. नेमकेपणा आणि सूचकता यांमुळे त्यांच्या कवितांची विलोभनीयता वाढली आहे.'[५] मोजक्या शब्दांत खूप मोठा आशय व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य महानोरांमध्ये पुरेपूर आहे. शब्दांवर हुकुमत गाजवणारी महानोरांची प्रतिभा शब्दांना वाकवत, त्यांच्याशी खेळत आशयसंपृक्त होत जाते. असे महानोरांचे शब्द रसिकांच्या मनाचा ठाव घेतात आणि वर्षानुवर्षे त्यांच्या हृदयात ठाण मांडून बसतात.

निष्कर्ष

१. महानोरांच्या कवितांचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या कवितेतील रान संपूर्ण बारकाव्यांनिशी आपल्या समोर उभे राहते.

२. त्यांच्या कवितेला लोकभाषेचा गोडवा प्राप्त झालेला असल्यामुळे ती मातीतून उगवून थेट आपल्यासमोर उभी राहिल्यासारखी वाटते.

३. कवितांना लाभलेल्या लोकसंस्कृतीच्या पार्श्वभूमीमुळे भोवतालचा परिसर यथार्थपणे रसिकांसमोर चित्रित होतो.

४. १९६७ ते २००० अशा दीर्घ काव्यप्रवासात महानोरांची कविता नित्यनूतन रूप धारण करण्याचे रहस्य त्यांच्या विविधरंगी प्रतिभेमध्ये दडलेले आहे.

५. सृष्टी आणि स्त्री अशी साम्यभावना कवीला विशेष प्रिय आहे. सृजनाचे नवनवे पदर उलगडताना स्त्री आणि भूमीचे साम्य रसिकांना महानोरांमुळे नव्याने कळते.

६. नंतरच्या काळातील खेड्यांच्या बदलत्या स्वरूपाचा परिणाम महानोरांच्या कवितेवर विशेषतः स्त्रीचित्रणावर जास्त जाणवतो.

७. चित्रपट गीतांचा आढावा घेतल्यास त्यात महानोरांच्या अनेक लोकप्रिय गीतांचा समावेश होतो.

८. महानोरांची चित्रपटगीते केवळ सुंदर चालींमुळे नाही तर त्यातल्या जिवंत काव्यामुळे रसिकांच्या ओठांवर आजही खेळताना दिसतात.

९. शब्दांवर हुकुमत, अल्पाक्षरत्व, रानातील प्रतिमांचा सुंदर वापर, कुठेही सवंगपणा न आणता केलेली स्त्रीवर्णने, ग्रासलेल्या स्त्रियांचेही दुःख तितक्याच समर्थपणे मांडणारी प्रतिभा, बोलभाषेचा अकृत्रिम गोडवा, शेती

या व्यवसायावरची अस्सल निष्ठा या सर्वच गुणांमुळे कवी ना. धों. महानोरांची कविता मातीतून उगवलेली पण आपल्या अंगभूत गुणांनी उंच आकाशात पोचलेली दिसते.

संदर्भ

१. गणोरकर, प्रभा डहाके , वसंत आबाजी आणि इतर (संपा.), कवितेचा रूपबंध, वाङमयीन संज्ञा संकल्पना कोश, ग.रा. भटकळ फाउंडेशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००१, पृ. १००

२. पाटील, म.सु., रानातल्या कविता, महानोरांची कविता, संपा. श्रीकांत देशमुख, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती, २००३, पृ. ७९

३. महाजन, कविता, स्त्री जीवनाचा भोगवटा, महानोरांची कविता, उनि., पृ. ३२७

४. राजाध्यक्ष, विजया आणि इतर (संपा.), काव्याची शब्दकळा, मराठी वाङ्मयकोश, समीक्षा संज्ञा, खंड चौथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००२, पृ. ९७

५. गणोरकर, प्रभा, टाकळकर, उषा व इतर (संपा.), महानोर, नामदेव धोंडी, संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश, १९२० पासून २००३ पर्यंतचा कालखंड, खंड २, प्रथमावृत्ती, २००४, ग. रा. भटकळ फाउंडेशन, मुंबई, पृ. ५६६

❖❖❖

सामाजिक न्यायाकरिता आवश्यक असलेली मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याची मूळ रूपरेषा

प्रा.डॉ. आर.यु. हिरे
जिजामाता कला महाविद्यालय, दारव्हा, जि. यवतमाळ, भ्रमणध्वनी ९४०४३७५१४२

प्रस्तावना :

प्रत्येक व्यक्तीला आपला सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याकरिता हक्क आवश्यक असतात. यासाठी गेल्या शेकडो वर्षांपासून मानव आपल्या हक्कासाठी व सामाजिक न्यायासाठी, विकासासाठी संघर्ष करीत आला आहे. मानवी हक्काचा संबंध सामान्य व्यक्तीच्या सुखाशी व सामाजिक न्यायाशी जोडला जातो, त्यामुळे जोपर्यन्त सामाजिक न्याय प्रस्थापित होत नाही तोपर्यन्त व्यक्तीला सुखाची प्राप्ती होत नाही, त्याचा वैयक्तिक विकासही होत नाही हे लक्षात आले आणि यातूनच मग 'मानवी हक्क' या संकल्पनेचा उदय झाला.

मानवी हक्काची सनद म्हणजे एक महत्त्वाचा आंतरराष्ट्रीय दस्तऐवज आहे. १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना झाली. त्यानंतर मानवी हक्काचा विचार प्राधान्याने सुरू झाला. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी 'मानवी हक्काचा' जाहीरनामा मंजूर केला. जगातील सर्व मानवांना त्याचा उपयोग घेता यावा म्हणून सदस्य राष्ट्रांद्वारे प्रयत्न सुरू केले याचाच परिणाम म्हणून आज जगातील सर्व सदस्य राष्ट्रांनी मानवी हक्क आयोगाची स्थापना केलेली आहे. धर्म, वंश, लिंग, भाषा या आधारावर भेद न करता प्रत्येक व्यक्तीला मानवी अधिकार व मूलभूत स्वातंत्र्य याचा उपयोग घेता आला पाहिजे. तसेच भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना अनेक मानवी हक्क बहाल केले आहेत; परंतु मानवी हक्काविषयी भारतीय समाजात विशेष जागृती दिसून येत नाही. मानवी हक्काचा हा 'जागतिक जाहीरनामा' आता भारतासह जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांनी स्वीकारला आहे.

मानवी अधिकार म्हणजे :

व्यक्तीचे जीवन स्वातंत्र्य, समानता आणि सन्मानाशी संबधित अधिकार मानवाधिकार म्हणवितात. मानवी हक्क ढोबळ मानाने जे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त होतात, व्यक्तीला जगण्यासाठी व व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी आवश्यक असतात, जे हिरावून घेण्याचा अधिकार कोणालाही नसतो; परंतु मनुष्य आपला व्यक्तिगत स्वार्थ आणि लोभामुळे बेकायदेशीरपणे समाजात अराजकता निर्माण करीत असतात, त्याचबरोबर मानवी अधिकाराच्या उल्लंघनाचे प्रमाणदेखील वाढत आहे. अशा समाजात समाजकंटकांविरुद्ध शासन अनेक कडक कायदे करीत आहे; कारण राज्यांमध्ये राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला स्वत:चा आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास करून घेण्याचा अधिकार आहे. परंतु वर्तमान प्रातिनिधिक लोकशाहीमध्ये जनता स्वत:च्या मानवी अधिकाराची रक्षा करू शकत नाही.

मानवाला माणूस म्हणून जगू देण्याचा अधिकार म्हणजे मानवाधिकार अशी मानवाधिकाराची सरळ सोपी व्याख्या केली जाते.

१. डवार्किन :— मानव अधिकार हे मानवाला प्राप्त झालेले असे अधिकार आहेत की, ज्यांचे सार्वजनिक हितासाठी देखील राज्याकडून उल्लंघन होऊ शकत नाही आणि राष्ट्रीय कायद्याशिवायदेखील ते उपयोगिता येऊ शकतात.

२. मॅकफरलेन :— मानवी अधिकार हे असे नैतिक अधिकार आहेत जे प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला माणूस या नात्याने प्राप्त झाले आहेत.

तसेच भारताने, मानवाधिकाराचे संरक्षण आणि विकास करण्यासाठी आपल्या प्रयासामध्ये मानवाधिकार संरक्षण कायदा १९९३ ची रचना केली आहे. ह्यायोगे मानवाधिकाराचे संरक्षण चांगल्याप्रकारे करता यावे म्हणून राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग आणि राज्यामध्ये राज्य मानवाधिकार आयोग, मानवाधिकार कोर्टाची स्थापना करण्याचे प्रावधान आहे.

सामाजिक न्यायाची संकल्पना :

मानवी जीवनाच्या सर्व अंगाचा अंतर्भाव सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत होतो, याचा अर्थ असा की, समाजाच्या सर्व घटकांना त्यांच्या जीवनात 'स्वांतत्र्य, समता, बंधुता व न्याय' याचा आनंद घेता आला पाहिजे. दुसऱ्या शब्दात आपण असे म्हणू शकतो की, देशाच्या लोकशाही संरचनेत सर्व समूहाला आर्थिक न्याय व स्पर्धा

करण्याची समान संधी प्राप्त झाली पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते 'सामाजिक न्याय म्हणजे जास्तीत जास्त कल्याण होय'. '*सामाजिक न्याय म्हणजे सामाजिक लोकशाही.*'

मानव अधिकाराचा उद्देश :

१. मानवाच्या मुलभूत अधिकाराच्या प्रति सन्मान वाढविणे.

२. तसेच जात, लिंग, धर्म, भाषा या व्यतिरिक्त मूलभूत अधिकारास प्रोत्साहन देणे.

३. आर्थिक आणि सामाजिक परिषदेतील सर्वासाठी मानव अधिकार तसेच मूलभूत स्वांतत्र्यासाठी सन्मानाची भावना वाढविणे. तसेच त्याच्या पालनासाठी शिफारस करणे.

४. राष्ट्र राष्ट्रामध्ये मित्रवाचे संबंध वृद्धिंगत करण्याच्या कार्यास चालना देणे.

५. जुलूम व दडपशाही याविरुद्ध अखेरचा उपाय म्हणून मानवाला बंड करणे भाग पडू नये यासाठी मानवी अधिकाराचे संरक्षण कायद्याने करणे अत्यावश्यक आहे.

मानवी अधिकाराची मूळ रूपरेषा :

१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या साधारण सभेने मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा संमत करून उद्‌घोषित केला. या ऐतिहासिक घटनेनंतर साधारण सभेने सर्व सदस्य देशांना त्यांनी या संपूर्ण जाहीरनाम्यास प्रसिद्धी द्यावी आणि देशाच्या अगर प्रदेशाच्या राजकीय दर्जावरून कोणताही भेदभाव न करता, मुख्यत्वेकरून तेथील शाळांमध्ये व इतर शैक्षणिक संस्थामध्ये त्या जाहीरनाम्याचा प्रसार करण्याची, तो प्रदर्शित करण्याची, वाचून दाखवण्याची व समजावून सांगण्याची व्यवस्था करावी असे आवाहन केले.

मानवी अधिकाराच्या जागतिक जाहीरनाम्याची भूमिका :

ज्या अर्थी मानव कुटुंबातील सर्व व्यक्तींची स्वाभाविक प्रतिष्ठा व त्यांचे समान व अहरणिय अधिकार यांना मान्यता देणे हा जगात स्वातंत्र्य, न्याय व शांतता यांच्या प्रस्थापनेचा पाया होय. ज्याअर्थी, मानव अधिकाराची अवहेलना व अप्रतिष्ठा झाल्याने अमानुष कृत्ये घडून आली आणि त्यायोगे मानवजातीच्या सद्‌सद्‌विवेकबुद्धीवर भयंकर आघात झाला आहे, आणि म्हणून मानवांना भाषण—स्वातंत्र्याचा व श्रद्धास्वातंत्र्याचा उपयोग घेता येईल व भीती व गरज यापासून त्यांची मुक्तता होईल, अशा जगाची उभारणी करणे ही सामान्य लोकांची सर्वोच्च आकांक्षा म्हणून घोषित करण्यात आली आहे, ज्याअर्थी, जुलूम व दडपशाही याविरुद्ध अखेरचा उपाय म्हणून मानवाला बंड करणे भाग पडू नये यासाठी मानवी अधिकारांचे संरक्षण कायद्याने करणे अत्यावश्यक आहे, ज्याअर्थी, राष्ट्राराष्ट्रांमध्ये मित्रत्वाचे संबंध वृद्धिंगत करण्यात कार्यास चालना देणे अत्यावश्यक आहे, संयुक्त राष्ट्रसंघटनेतील सदस्य राष्ट्रांनी सनदेत मूलभूत मानवी अधिकार मानवाची प्रतिष्ठा व महत्त्व स्त्रीपुरुषांचे समान अधिकार यावरील आपली श्रद्धा निश्चयपूर्वक पुन्हा व्यक्त केली आहे आणि अधिकाधिक स्वातंत्र्याचा, वातावरणात सामाजिक प्रगती घडवून आणण्याचा व जीवनमान सुधारण्याचा निर्धार केला आहे.

मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा :

सर्व लोकांसाठी ध्येयसिद्धीचा एक समान आदर्श म्हणून उद्‌घोषित करते व त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने व समाजातील प्रत्येक घटकाने हा जाहीरनामा सतत डोळ्यांपुढे ठेवून अध्यापन व शिक्षण यांच्याद्वारे या अधिकारांचा व स्वांतत्र्याचा मान राखला जाण्यासाठी आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अशा प्रागतिक स्वरूपाच्या उपाययोजनांच्या द्वारे, सदस्य राष्ट्रांच्या लोकांमध्ये व त्यांच्या क्षेत्राधिकाराखालील प्रदेशातील लोकांमध्ये त्यांना जागतिक मान्यता मिळवून देण्यासाठी व त्यांचे परिणामकारक पालन केले जाण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

कलम १ : सर्व मानवी व्यक्ती जन्मतःच स्वतंत्र आहेत व त्यांना समान प्रतिष्ठा व समान अधिकार आहेत. त्यांना विचारशक्ती व सदसविद्‌वेकबुद्धी लाभलेली आहे व त्यांनी एकमेकांशी बंधुत्वाच्या भावनेने आचरण करावे.

कलम २ : या जाहीरनाम्यात नमूद केलेले सर्व अधिकार व सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य प्रत्येकास आहे व त्या बाबतीत वंश, वर्ण, स्त्रीपुरुषभेद, भाषा, धर्म, राजकीय किंवा इतर मतप्रणाली राष्ट्रीय किंवा सामाजिक मूलस्थान संपत्ती, जन्म किंवा इतर दर्जा यासारख्या कोणताही भेदभाव केला जाता कामा नये.

आणखी असे की, एखादी व्यक्ती ज्या देशांची किंवा प्रदेशाची रहिवासी असेल त्या देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या, मग तो देश किंवा प्रदेश स्वतंत्र असो, विश्वस्त व्यवस्थेखालील असो, स्वायत्त शासन नसलेला असो किंवा कोणत्याही प्रकारच्या सार्वभौमत्वाखालील असो, राजकीय, क्षेत्राधिकारात्मक किंवा आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या कारणास्तव कोणताही भेदभाव करता कामा नये.

कलम ३ : प्रत्येकास जगण्याचा, स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा व सुरक्षित असण्याचा अधिकार आहे.

कलम ४ : कोणलाही गुलामगिरीत किंवा दास्यात ठेवता कामा नये, सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीत व गुलामांच्या व्यापारास मनाई करण्यात आली पाहिजे.

कलम ५ : कोणाचाही छळ करता कामा नये किंवा त्यास क्रूर, अमानुष किंवा कमीपणा आणणारी वागणूक किंवा शिक्षा देता कामा नये.

कलम ६ : प्रत्येकाला सर्वत्र कायद्याच्या दृष्टीने माणूस म्हणून मान्यता मिळण्याचा अधिकार आहे.

कलम ७ : सर्व लोक कायद्याच्या दृष्टीने समान आहेत व कोणताही भेदभाव न करता कायद्याने समान संरक्षण मिळण्याचा त्यांना हक्क आहे. या जाहीरनाम्याचे उल्लंघन करून कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव झाल्यास बाबतीत व असा भेदभाव करण्यास चिथावणी देण्यात आल्याच्या बाबतीत सर्वाना समान सरंक्षण मिळण्याचा हक्क आहे.

कलम ८ : घटनेने किंवा कायद्याने दिलेल्या मूलभूत हक्काचा भंग करण्याऱ्या कृत्याच्या बाबतीत सक्षम राष्ट्रीय अधिकरणामार्फत उपाययोजना करण्याचा प्रत्येकास अधिकार आहे.

कलम ९ : कोणालाही स्वच्छंदत: अटक, स्थानबद्ध किंवा हद्दपार करता कामा नये.

कलम १० : प्रत्येकाला समान भूमिकेवरून त्यांचे अधिकार व जबाबदाऱ्या निश्चित करण्याच्या संबंधात किंवा त्यांच्यावरील कोणत्याही दंडनीय आरोपाचा न्यायनिर्णय करण्याच्या संबंधात स्वतंत्र व नि:पक्षपाती अधिकरणामार्फत न्याय व जाहीर सुनावणी केली जाण्याचा हक्क आहे.

कलम ११ : (१) दंडनीय अपराधाचा आरोप ज्यावर ठेवण्यात आला आहे अशा प्रत्येक इसमास जाहीर न्याय चौकशीत तो दोषी असल्याचे सिद्ध होईपर्यत, तो निरपराध आहे असे गृहित धरले जाण्याचा अधिकार आहे. अशा न्याय चौकशीत त्यांचा बचावासाठी आवश्यक असलेली सर्व प्रकारची हमी त्यास देण्यात आलेली असली पाहिजे.

(२) जे कोणतेही कृत्य किंवा वर्तन ज्यावेळी घडले त्यावेळी जर ते राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय कायद्याने दंडनीय अपराध ठरत नसेल तर त्या कृत्याचा किंवा वर्तनाच्या संबधात कोणालाही कोणत्याही दंडनीय अपराधाचा दोषी म्हणून समजता कामा नये. त्याचप्रमाणे दंडनीय अपराध घडला असेल त्यावेळी त्याबद्दल जी शिक्षा करण्याजोगी असेल त्या शिक्षेपेक्षा अधिक कडक शिक्षा त्यास देता कामा नये.

कलम १२ : कोणाचेही खाजगी जीवन,त्यांचे कुटुंब, घर अथवा त्याचा पत्रव्यवहार यांच्या संबंधात स्वच्छंद ढवळाढवळ होता कामा नये, त्याचप्रमाणे त्याची प्रतिष्ठा किंवा नावलौकिक यावर हल्ला होता कामा नये. अशी ढवळाढवळ किंवा हल्ला झाल्यास त्याविरुद्ध प्रत्येकास कायद्याने संरक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे.

कलम १३ : (१) प्रत्येकास प्रत्येक राष्ट्राच्या हद्दीत संचार व वास्तव करण्याचे स्वातंत्र्य असण्याचा अधिकार आहे.

(२) प्रत्येकास स्वत:चा देश धरून कोणताही देश सोडून जाण्याचा अथवा स्वत:च्या देशाच्या परत येण्याचा अधिकार आहे.

कलम १४ : (१) प्रत्येकास छळापासून मुक्तता करून घेण्यासाठी इतर देशात आश्रय मिळवण्याचा व तो उपभोगण्याचा अधिकार आहे.

(२) अराजकीय स्वरूपाच्या गुन्ह्याच्या संबंधात अथवा संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या उद्दिष्टांशी व तत्त्वांशी विरुद्ध असलेली, कृत्यांच्या संबंधात वस्तुत: उद्भवलेल्या खटल्यांच्या बाबतीत प्रस्तुत अधिकाराचा आश्रय घेता येणार नाही.

कलम १५ : (१) प्रत्येकास राष्ट्रीयत्व मिळण्याचा अधिकार आहे.

(२) कोणाचेही राष्ट्रीयत्व स्वच्छंदत: हिरावून घेतले जाता कामा नये. तसेच कोणासही आपले राष्ट्रीयत्व बदलण्याचा अधिकार नाकारता कामा नये.

कलम १६ : (१) वयात आलेल्या पुरुषांना व स्त्रियांना वंश, राष्ट्रीयत्व अथवा धर्म यांचे कोणतेही बंधन, कोणतेही निर्बंध न ठेवता विवाह करण्याचा व कौटुंबिक जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. विवाहाच्या संबंधात वैवाहिक जीवन चालू असताना आणि विवाह विच्छेदनाच्या वेळी त्यांना समान अधिकार मिळण्याचा हक्क आहे.

(२) नियोजित जोडीदारांनी स्वेच्छेने व पूर्ण संमती दिली असेल तरच विवाह करावा.

(३) कुटुंब हे समाजाचा एक स्वाभाविक व मूलभूत सामूहिक घटक आहे. त्यास समाजाकडून आणि शासनाकडून संरक्षण मिळण्याचा हक्क आहे व त्यास समाजाकडून आणि शासनाकडून संरक्षण मिळण्याचा हक्क आहे.

कलम १७ : (१) प्रत्येकास एकट्याच्या नावावर तसेच इतरांबरोबर मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार आहे.

(२) कोणाचीही मालमत्ता स्वच्छंदत: हिरावून घेतली जाता कामा नये.

कलम १८ : प्रत्येकास विचारस्वातंत्र्य, आपल्या सद्सद्विवेक बुद्धीनुसार वागण्याचे स्वांतत्र्य असण्याचा अधिकार आहे. या अधिकारात स्वत:चा धर्म अथवा श्रद्धा बदलण्याचा स्वातंत्र्याचा आणि एकट्याने वा इतरांसह

सामुदायिकरीत्या आपला धर्म अथवा श्रद्धा, शिकवणुकीत, व्यवहारात, उपासनेत व आचरणात जाहीर रीतीने अथवा खाजगी रीतीने व्यक्त करण्याचा स्वातंत्र्याचा समावेश होतो.

कलम १९ : प्रत्येकास मतस्वातंत्र्य व भाषणस्वातंत्र्य असण्याचा अधिकार आहे. या अधिकारात कोणतीही ढवळाढवळ न होता मत बाळगण्याच्या स्वातंत्र्याचा, तसेच कोणत्याही माध्यमातून व सीमांचा विचार न करता माहिती व विचारग्रहण करण्याचा प्रयत्न करणे, ती मिळविणे व इतरांना ती देणे यासंबंधीच्या स्वातंत्र्याचा समावेश होतो.

कलम २० : (१) प्रत्येकास शांततापूर्ण सभा स्वांतत्र्य व संघटना असण्याचा अधिकार आहे.

(२) कोणावरही कोणत्याही संघटनेचा सभासद होण्याची सक्ती असता कामा नये.

कलम २१: (१) प्रत्येकास आपण स्वत: अथवा आपल्या इच्छेनुरूप निवडलेल्या आपल्या प्रतिनिधिमार्फत आपल्या देशात शासनात भाग घेण्याचा अधिकार आहे.

(२) प्रत्येकास आपल्या देशाच्या शासकीय सेवेत प्रवेश मिळण्याचा समान अधिकार आहे.

(३) जनतेची इच्छा ही शासकीय प्राधिकाराचा पाया असली पाहिजे. जनतेची ही इच्छा व समान व सार्वत्रिक मतदानाच्या अधिकारावर आधारलेल्या नियतकालिक व खऱ्याखुऱ्या निवडणुकांद्वारे व्यक्त झाली पाहिजे व या निवडणुका गुप्त मतदानपद्धतीने अथवा त्यासारख्याचा निर्बंधरहित पद्धतीने घेतल्या पाहिजेत.

कलम २२ : प्रत्येकास समाजाचा एक घटक या नात्याने सामाजिक सुरक्षितता प्राप्त करून घेण्याचा अधिकार आहे आणि राष्ट्रीय प्रयत्न व आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यांच्याद्वारे व प्रत्येक राष्ट्राच्या व्यवस्थेनुसार व साधनसंपत्तीनुसार आपल्या प्रतिष्ठेस व आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या मुक्त विकासासाठी अनिवार्य असलेले आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक अधिकार संपादन करण्याचा हक्क आहे.

कलम २३ : (१) प्रत्येकास काम मिळण्याचा, आपल्या इच्छेनुसार काम निवडण्याचा, कामाच्या न्याय व अनुकूल शर्तीचा फायदा मिळण्याचा व बेकारीपासून संरक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे.

(२) कोणत्याही प्रकारे भेदभाव न करता प्रत्येकास समान कामाबद्दल समान वेतन मिळण्याचा अधिकार आहे.

(३) काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीस स्वत:ला व आपल्या कुटुंबाला मानवी प्रतिष्ठेस साजेसे जीवन ज्या योगे जगता येईल असे न्याय व योग्य पारीश्रमिक व जरूर लागल्यास त्याशिवाय सामाजिक संरक्षणाची इतर साधने मिळण्याचा अधिकार आहे.

(४) प्रत्येकास आपल्या हितसंबधांच्या संरक्षणार्थ संघ स्थापन करण्याचा व त्यांचा सदस्य होण्याचा अधिकार आहे.

कलम २४ : वाजवी मर्यादा असलेले कामाचे तास व ठरावीक मुदतीने पगारी सुट्या घरून प्रत्येकास विश्रांती व आराम मिळण्याचा अधिकार आहे.

कलम २५: (१) प्रत्येकास स्वत:चे व आपल्या कुटुंबियांचे आरोग्य व स्वास्थ यांच्या दृष्टीने समुचित राहणीमान राखण्याचा अधिकार आहे. यामध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय मदत व आवश्यक सामाजिक सोई या गोष्टीचा अंतर्भाव होतो. त्याचप्रमाणे बेकारी, आजारपण, अपंगता वैधव्य किंवा वार्धक्य यामुळे किंवा त्याच्या आवाक्याबाहेरील परिस्थितीमुळे उदरनिर्वाहाचे दुसरे साधन उपलब्ध नसल्यास सुरक्षितता मिळण्याचा मिळण्याचा अधिकार आहे.

(२) माता व मुले यांना विशेष देखरेख व मदत मिळण्याचा हक्क आहे. सर्व मुलांना मग ती औरस असोत किंवा अनौरस, असोत सारखेच सामाजिक संरक्षण मिळाले पाहिजे.

कलम २६ : (१) प्रत्येकास शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. निदान प्राथमिक व मुलावस्थेतील शिक्षण मोफत असले पाहिजे. माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे असले पाहिजे. तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण सर्वसाधारणपणे उपलब्ध करून देण्यात आले पाहिजे आणि उच्च शिक्षण गुणवत्तेप्रमाणे सर्वांना सारखेच उपलब्ध असले पाहिजे.

(२) ज्यायोगे मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण विकास साधेल व मानवी अधिकार आणि मुलभूत स्वातंत्र्य याविषयीची आदरभावना दृढ होईल अशी शिक्षणाची दिशा असली पाहिजे. तसेच शिक्षणाने सर्व राष्ट्रामध्ये आणि वांशिक किंवा धार्मिक गटांमध्ये सलोखा, सहिष्णुता व मैत्री वृद्धिंगत झाली पाहिजे. शिवाय त्यायोगे शांतता राखण्यासंबधीच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या कार्यास चालना मिळाली पाहिजे.

(३) आपल्या मुलांना कोणत्या प्रकारचे शिक्षण देण्यात यावे हे ठरविण्याचा पूर्वाधिकार मातापित्यांना आहे.

कलम २७ : (१) प्रत्येकास समाजातील सांस्कृतिक जीवनात मोकळेपणाने भाग घेण्याचा कलांचा आनंद उपभोगण्याचा आणि वैज्ञानिक प्रगती व तिच्यापासून मिळणारे फायदे यात सहभागी होण्याचा अधिकार आहे.

(२) आपण निर्माण केलेल्या कोणत्याही वैज्ञानिक,साहित्यिक किंवा कलात्मक कृतिपासून निष्पन्न होण्याऱ्या नैतिक व भौतिक हितसंबंधांना संरक्षण मिळण्याचा प्रत्येकास अधिकार आहे.

कलम २८: ह्या जाहीरनाम्यात ग्रथित केलेले अधिकार व स्वातंत्र्य पूर्णपणे साध्य करता येतील अशा सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेचा प्रत्येकास हक्क आहे.

कलम २९ : (१) समाजामध्येच आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास पूर्णपणे व निर्बेपणे करता येत असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीची समाजाप्रत काही कर्तव्य असतात.

(२) आपले अधिकार व स्वातंत्र्य यांचा उपभोग घेताना इतरांचे अधिकार व स्वातंत्र्यास योग्य मान्यता मिळावी व त्यांचा योग्य तो आदर राखला जावा आणि लोकशाही समाजव्यवस्थेत नीतिमत्ता, सार्वजनिक सुव्यवस्था व सर्वसाधारण लोकांचे कल्याण यासंबंधातील न्याय अशा आवश्यक गोष्टी पूर्ण केल्या जाव्यात या आणि केवळ याच कारणासाठी कायद्याने ज्या मर्यादा घालून दिल्या असतील त्याच मर्यादांच्या अधीन प्रत्येक व्यक्तीस रहावे लागेल.

(३) संयुक्त राष्ट्रांचे उद्देश व तत्त्वे यांच्याशी विरोधी ठरेल अशा रीतीने ह्या अधिकारांचा व स्वातंत्र्याचा कोणत्याही करता स्थितीत वापर करता कामा नये.

कलम ३० : ह्या जाहीरनाम्यात ग्रथित केलेल्या अधिकारांपैकी कोणतेही अधिकार व स्वातंत्र्ये नष्ट करण्याचा उद्देशाने कोणत्याही हालचाली करण्याचा किंवा कोणतेही कृत्य करण्याचा अधिकार कोणत्याही राष्ट्रास, गटास किंवा व्यक्तीस आहे असे ध्वनित होईल अशारीतीने जाहीरनाम्यातील कोणत्याही मजकुराचा अर्थ लावता कामा नये.

निष्कर्ष :

⇨ आज एकविसाव्या शतकात मानवी हक्कांना अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कारण आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्याचा विधायक व सदनशीर मार्ग म्हणजे मानवी हक्क होय,तसेच प्रत्येक राष्ट्राला, प्रत्येक नागरिकाला मानवी हक्काची जाणीव आणि जागृती होणे नितांत गरजेचे आहे. त्यासाठी प्रत्येक राष्ट्राने नागरिकांना मानवी हक्क जोपासण्यासाठी योग्य परीस्थिती निर्माण करून दिली पाहिजे.

⇨ मानवी हक्काच्या मूळ जाहीरनाम्यामध्ये अनेक मूलभूत हक्क समाविष्ठ करण्यात आले आहे. या मानवी हक्कांची गरज आज समाजामध्ये सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची असल्याचे दिसून येते. आपण ही स्वत: एक समाजाचे जबाबदार नागरिक म्हणून आपण त्या दृष्टीने आपणास मानवी हक्काच्या प्राप्तीमुळे स्वत:च्या व्यक्तीचा व देशाचा विकास होईल. परिणामी देशात सामाजिक स्थैर्य प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

भारतासारख्या देशात जर मानवाधिकारांचा उपयोग खऱ्या अर्थाने सर्व नागरिकांना व्हायचा असेल तर त्यासाठी शिक्षणातून, समाज कार्यातून लोकजागृती करून सामान्य जनतेला मानवी अधिकारांची माहिती देण्यात आली पाहिजे, ह्याची नितांत गरज आहे. तसेच भारतात मानवी अधिकार प्रत्येक व्यक्तीला उपलब्ध करू द्यायचे असेल तर मूलभूत गरजा विशेष करून आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबन उपलब्ध होईल अशी व्यवस्था करणे गरजेचे आहे. आर्थिक समृद्धीमधूनच मानवी हक्काचा खऱ्या अर्थाने उपयोग केला जाऊ शकते.

⇨ सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी सामाजिक अन्याय निर्माण करणाऱ्या प्रथा, परंपरा नष्ट करणे आवश्यक आहे. यासाठी समाजपरिवर्तन घडून आले पाहिजे. लोकांच्या वृत्तीमध्ये बदल घडून आला पाहिजे. यासाठी म्हणून मग मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्याचा विशेष उपयोग करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करता येऊ शकतो, हे एक सत्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. बी.एल. फाडिया, समकालीन राजनीतीक मुद्दे: साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा.

२. डॉ. सिन्हा मनोजकुमार, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकाराची अमंलबजावणी, पेशवे प्रकाशन : यवतमाळ.

३. प्रा. चव्हाण अभिषेक, लेख. मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानवी अधिकाराचे महत्त्व, अल्फा पब्लिकेशन, नांदेड, २०११.

४. दामोधर मिश्रा, मानवधिकार दशा और दिशा, जयपुर: पोईन्टर पब्लिशर्स, २००६.

५. Agarwal R.S., Human Right in the Modern world, Chetna Publication, New Delhi, 1994.

६. http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/mrt.pdf

❖❖❖

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक : भारतीय राज्यांमधील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीतील असमतोल

प्रा. अजय वि. तगलपल्लेवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४२१७५८९६५ E mail: ajaytagalpallewar@gmail.com

सारांश :

देशात होणाऱ्या विदेशी गुंतवणुकीतून रिझर्व्ह बॅकेच्या विभागीय कार्यालयांना मिळालेल्या निधीच्या तपशिलावरून असे स्पष्ट होते की, ७० टक्के विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक फक्त सहा राज्यामध्ये झाली आणि उर्वरित ३० टक्के इतर राज्यामध्ये झाली. यावरून असे म्हणता येते की, देशामध्ये राज्यनिहाय विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीत असमतोल असलेला दिसून येतो. या अभ्यासात असे दिसून येते की, लोकसंख्येचा संबंध आणि आर्थिक स्वातंत्र्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीशी फार नगण्य आहे. परंतु कुशल कामगार, आर्थिक वाढ, योग्य पायभूत सुविधा, रस्ते, वीज व पाणी इत्यादींचा सकारात्मक परिणाम विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीवर पडतो. देशातील अनेक राज्याच्या सरकारांनी जगातील इतर देशाशी आणि जागतिक आर्थिक संस्थाशी संबंध दृढ करण्यावर भर देऊन विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आपल्या राज्यामध्ये आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. परिणामी काही राज्यात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा ओघ वाढत (तसेच गुंतवणुकदारांना विविध आमिष उदा :— कर, वीज व पाणी इत्यादी मध्ये सवलती) असताना दिसून येते. त्यामुळे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या संदर्भात राज्या राज्यामध्ये असमतोल असलेला दिसून येतो.

प्रस्तावना :

सामान्यपणे एका देशातील नागरिकाने, उद्योजकाने, कंपनीने दुसऱ्या देशात केलेली गुंतवणूक म्हणजे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक होय. भारताच्या संदर्भात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा अभ्यास करीत असताना असे लक्षात येते की, भारतात येणाऱ्या एकूण विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीपैकी ७० टक्के गुंतवणूक फक्त सहा राज्यामध्ये झालेली दिसून येते. त्यामध्ये महाराष्ट्र, कर्नाटक, तामिळनाडू, गुजरात, दिल्ली व आंध्र प्रदेश इत्यादींचा समावेश होतो. उर्वरित ३० टक्के विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक इतर सर्व राज्यांमध्ये झाली आहे. याला अनेक बाबी जबाबदार आहेत. त्यामध्ये बाजारपेठ, पायाभूत सुविधा, आर्थिक स्वातंत्र्य, लोकसंख्या, विद्यापीठ, महाविद्यालय व नोंदणीकृत विद्यार्थी संस्था, राज्याचे निव्वळ व दरडोई उत्पन्न व विदेशी आर्थिक संबंध इत्यादींचा समावेश होतो.

भारत सरकारने देशामध्ये पायाभूत सुविधा उभारणी करण्याचा कार्यक्रम सुरू ठेवल्यामुळे, विदेशी उद्योजक, गुंतवणूकदार व कंपन्यांनी भारतात गुंतवणूक करण्यास सुरूवात केली. ही गुंतवणूक आपल्या राज्यामध्ये व्हावी यादृष्टीने काही राज्य सरकारांनी प्रयत्न केले व काही राज्य सरकारांनी या बाबीकडे गांभीर्याने बघितले नाही. त्यामुळे देशातील राज्याराज्यामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या बाबतीत असमतोल निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (Foreign Direct Investment) :

सामान्यपणे एका देशातील नागरिकाने, कंपनीने दुसऱ्या देशात केलेली गुंतवणूक म्हणजे विदेशी गुंतवणूक होय. सामान्यपणे विदेशी गुंतवणूक दोन प्रकारची असते १) विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (Foreign Direct Investment) २) विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक (Foreign Institutional Investment) यापैकी विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीविषयी माहिती पाहणार आहोत.

व्याख्या : (Defination) :

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) इकॉनॉमिक्स, एनव्हार्यनमेंटल अॅड सोशल सायंस स्टॅटिस्टिक्स २०१३ :— ''देशाच्या सीमेपलीकडे अर्थात दुसऱ्या अर्थव्यवस्थेमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या गुंतवणुकदारांनी आपल्या देशातील उद्योग व्यवसायात लाभाच्या हेतूने केलेली गुंतवणूक म्हणजे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक होय.''

२) जीओआय, २०१४ :– ''अनिवासी उद्योजकाने किंवा विदेशी कंपनीने देशातील उद्योग व्यवसाय किंवा कंपनीमध्ये भांडवली गुंतवणूक करणे म्हणजे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक होय.''

३) रिझर्व्ह बॅंकेच्या मान्यतेने विदेशी कंपन्यांनी भारतीय कंपन्याच्या समभागात ५१ टक्केपर्यत केलेली गुंतवणूक

४) गुंतवणूक बोर्डाच्या विभेदात्मक परवानगीने मोठ्या प्रमाणात भारतीय कंपन्याच्या भागभांडवलात विदेशी कंपन्यांनी ५१ टक्केपेक्षा जास्त केलेली गुंतवणूक.

५) १९९६ नंतर विदेशी यांनी खरेदी केलेले भारतीय कंपन्यांचे भाग भांडवल.

६) रिझर्व्ह बॅंकेने जाहीर केलेल्या अनिवासी भारतीय योजनेनूसार भारतात केलेली गुंतवणूक.

७) विदेशातील व्यक्ती, पेढ्या, कंपन्या इत्यादींनी भारतातील व्यक्ती, पेढ्या, कंपन्यांना दिलेले व्यापार–व्यवहाराशी असलेले कर्ज होय.

वरील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या व्याख्यांचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, विदेशी कंपन्यांना गुंतवणुकीच्या माध्यमातून मुक्त मालमत्तेची मालकी प्रस्थापित करायची इतकाच अर्थ मर्यादित नाही. तर यामध्ये व्यवस्थापनाचा ताबा मिळवून व्यवस्थापनाविषयक निर्णय घेऊ शकतात आणि व्यवसायाच्या बाबतीत निर्णय घेऊ शकतात. आपल्या उद्योगाच्या संदर्भात निर्णय घेण्याचे अधिकार विदेशी गुंतवणुकदारांना असणार आहेत. आपल्या देशात येण्यासाठी आणि दीर्घकाळासाठी गुंतवणूक करण्यासाठी हीच सर्वात महत्त्वाची अट विदेशी गुंतवणूकदारांची असणार आहे. अर्थात या अटीचा नेमका फायदा किती प्रमाणात आणि कुणाला होणार याविषयी अद्याप संदिग्धता आहे. याविषयी केलेल्या अभ्यासात परस्परविरोधी मते वेगवेगळ्या अर्थतज्ञांनी मांडली आहेत. विदेशी गुंतवणुकीमुळे आर्थिक वृद्धीदर वाढेल आणि त्याचा लाभ अर्थव्यवस्थेला होईल असे सांगण्यात येते.

भारतात राज्यानिहाय विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक :

भारत सरकारने अर्थव्यवस्थेत पायाभूत सुविधा उभारणी करण्याचा कार्यक्रम राबविणे सुरू ठेवल्यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार, कंपन्याचा ओघ सतत वाढत राहिला. विदेशी गुंतवणुकीला सरकारचा पाठिंबा व अर्थव्यवस्थेत योग्य वातावरण निर्मिती करूनसुद्धा काही राज्य सरकारांनी या बाबीकडे गांभीर्याने लक्ष दिले नाही. त्यामुळे देशातील राज्याराज्यामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या संदर्भात असमतोल असल्याचे चित्र दिसून येते. हेपुढील आकडेवारीच्या साह्याने स्पष्ट करता येते. (एप्रिल २००० ते जून २०१४)

विदेशी गुंतवणूकीतून रिझर्व्ह बॅंकेच्या विभागीय कार्यालयाना मिळालेल्या निधीचा तपशील

रिझर्व्ह बॅंकेचे विभागीय कार्यालय	राज्य	गुंतवणूक (आकडे कोटी रू.)	टक्केवारी
मुंबई	महाराष्ट्र	३२०२८१	३०
नवी दिल्ली	दिल्ली	२१४८७०	२०
चेन्नई	तामिळनाडू	६९१६१	६
बैगलूर	कर्नाटक	६२४३१	६
अहमदाबाद	गुजरात	४५२९२	४
हैद्राबाद	आंध्र प्रदेश	४२८१७	४
कोलकत्ता	प. बंगाल	१३५३२	१
भुवनेश्वर	ओडिसा	१९६२	०.२
जयपुर	राजस्थान	६३६०	०.६
चंदीगढ	चंदीगड, पंजाब, हरियाणा, हिमाचल प्रदेश	६१४८	०.६
भोपाल	मध्य प्रदेश, छत्तीसगढ	५५९५	०.५
कोची	केरळ, लक्षव्दीप	४८७५	०.४
पणजी	गोवा	३६६०	०.४
कानपूर	उत्तर प्रदेश, उत्तराचंल	१९६२	०.२
पाटणा	बिहार, झारखंड	२२८	००
गुवाहाटी	आसाम, अरूणाचल प्रदेश मणीपूर, मेघालय	३५२	००

स्रोत : http://dipp.nic.in/English/Publication/FDI-Statistics/2014/india- FDI March 2014. pdf. accessed on 2 July 2015

वर दिलेल्या तक्त्यामध्ये एप्रिल २००० ते जून २०१४ या कालावधीत भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील वेगवेगळ्या राज्यामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक किती झाली, हे स्पष्ट करण्यात आले आहे. दिल्ली आणि महाराष्ट्रामध्ये जास्त प्रमाणात, त्याखालोखाल तामिळनाडू, कर्नाटक, गुजरात आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये गुंतवणूक झाली तर पं.बंगाल व ओडिसा या राज्यांमध्ये अतिशय कमी प्रमाणात विदेशी गुंतवणूक झाली आहे.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीतील प्रादेशिक असमतोलाची कारणे :

१) बाजारपेठ :–

२) पायाभूत सुविधा :– पायाभूत सुविधांचा संबंध विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीशी आहे. याचे कारण म्हणजे, ज्या राज्यामध्ये रेल्वे वाहतूक, रस्ते वाहतूक, जल वाहतूक, हवाई वाहतूक सुविधा उपलब्धता आहे, तसेच वीज, पाणी इत्यादींची मुबलक प्रमाणात उपलब्धता आहे, अशा राज्यामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक जास्त प्रमाणात होते याउलट ज्या राज्यामध्ये पायाभूत सुविधा कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे अशा राज्यामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक कमी प्रमाणात होते.

३) आर्थिक स्वातंत्र्य :– आर्थिक स्वातंत्र्य जसे देशामध्ये असते तसेच राज्यामध्ये सुद्धा असते. त्याचबरोबर आर्थिक स्वातंत्र्य हे मालमत्ता निर्माण करण्यावरील सरकारी निर्बंधांवरही अवलंबून असते. आर्थिक स्वातंत्र्यामध्ये उद्योग व कामगार नियंत्रण कायदे, कायदा व्यवस्था व छाननी, सरकारचा आकार इत्यादींचा समावेश होतो. ज्या राज्यामध्ये आर्थिक स्वातंत्र्य जास्त तेथे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक जास्त याउलट ज्या राज्यामध्ये आर्थिक स्वातंत्र्य कमी तेथे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक कमी असते. देशात गुजरात, तामीळनाडू, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक इत्यादी राज्यांत आर्थिक स्वातंत्र्य आहे म्हणून विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक जास्त आहे आणि महाराष्ट्र आर्थिक स्वातंत्र्यात अकरावा असून भारतातील एकूण विदेशी गुंतवणूकीतील ३० टक्के वाटा मिळवलेला आहे. काही राज्यामध्ये आर्थिक स्वातंत्र्य समाधानकारक नसूनसुद्धा विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक वाढत असल्याचे दिसते. थोडक्यात आर्थिक स्वातंत्र्य या निकषाचा विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीवर मध्यम परिणाम झालेला दिसून येतो.

४) लोकसंख्या :– साधारणपणे कोणत्याही उद्योजकाची किंवा कंपन्यांची धारणा असते की, ज्या देशामध्ये, राज्यामध्ये लोकसंख्या जास्त आहे तेथे गुंतवणूक करणे फायद्याचे राहते. भारतातील राज्यांच्या बाबतीत अनेक राज्ये जास्त लोकसंख्येची आहेत. जसे उत्तर प्रदेशात १६.४९ टक्के लोक राहतात पण तेथे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक कमी आहे. बिहारमध्ये ८.५८ टक्के, राजस्थानमध्ये ६.६९ टक्के लोक राहतात पण तेथे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक कमी आहे. परंतु लोकसंख्येच्या दृष्टीने विचार केल्यास महाराष्ट्रात ९.२९ टक्के लोक राहतात (लोकसंख्येत देशात दुसरे राज्य) तरी देशात सर्वाधिक विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आहे. कर्नाटकात ५.९६ टक्के, गुजरातमध्ये ४.९९ टक्के लोक राहतात तेथे लोकसंख्या मध्यम असूनही विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक जास्त आहे.

एका राज्यातील वस्तू व सेवा या दुसऱ्या राज्यात सहज उत्पादित करता येतात त्यामुळे लोकसंख्या हा थेट विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीतील महत्वाचा घटक ठरत नाही.

५) विद्यापीठ, महाविद्यालय व नोंदणीकृत विद्यार्थ्यांची संख्या :– ज्या राज्यामध्ये विद्यापीठ, महाविद्यालय व नोंदणीकृत विद्यार्थ्यांची संख्या यावरसुद्धा विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक अवलंबून असते. ज्या राज्यात विद्यापीठ, महाविद्यालय व नोंदणीकृत विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त असते अशा राज्यात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक जास्त असते किंवा विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा ओघ सकारात्मक दिसतो.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक जास्त असणाऱ्या राज्यामध्ये महाराष्ट्र, दिल्ली, तामिळनाडू, पाँडेचरी, कर्नाटक, गुजरात व आंध्र प्रदेश इत्यादींचा समावेश होतो. या राज्यामध्ये विद्यापीठे २५९, महाविद्यालये १७०७९ व उच्च शिक्षणातील नोंदणीकृत विद्यार्थी संख्या ७४९३९९५ आहे. मध्यम विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक असणाऱ्या राज्यामध्ये पश्चिम बंगाल, राजस्थान, चंदीगढ, मध्य प्रदेश, छत्तीसगढ, केरळ, लक्षव्दिप इत्यादींचा समावेश होतो. या राज्यामध्ये विद्यापीठे १४१, महाद्यिालये ७१३१ व उच्चशिक्षत नोंदणीकृत विद्यार्थी संख्या ३४३५९१५ आहे. कमी विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक असणाऱ्या राज्यामध्ये गोवा, ओडीशा, उत्तर प्रदेश, अरूणाचल प्रदेश, मणीपूर, मेघालय, नागालॅड, त्रिपुरा, उत्तराचंल, आसाम, बिहार व झारखंड इत्यादींचा समावेश होतो. या राज्यामध्ये विद्यापीठे १६३, महाविद्यालये ८०१२, उच्चशिक्षित विद्यार्थी नोंदणी ५०२६५१८ आहे.

थोडक्यात यावरून असे स्पष्ट होते की कुशल मनुष्य असलेल्या राज्यात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचा ओघ जास्त प्रमाणात दिसून येतो.

६) ज्या राज्याचे निव्वळ उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न जास्त आहे, त्या राज्यांमध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक जास्त आहे. याउलट ज्या राज्यामध्ये निव्वळ उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न कमी आहे, त्या राज्यांमध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक कमी आहे. परंतु काही राज्यामध्ये आर्थिकवृद्धी व पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ होत असल्यामुळे त्या राज्यामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीत वाढ होत आहे. म्हणून आर्थिक वाढ व पायाभूत सुविधा यांचा विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीशी संबंध आहे.

वरील सर्व बाबींचा, कारणांचा अभ्यास केल्यावर असे लक्षात येते की, भारतीय अर्थ व्यवस्थेमधील विविध राज्यामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या बाबतीत प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला असे म्हणता येईल.

७) विदेशी आर्थिक संबंध :— भारताच्या आर्थिक विकासात राज्यांची महत्त्वाची भूमिका आहे. ते पाहता जगातील देशाबरोबरच्या आर्थिक संबंधांमध्ये राज्य सरकारची भूमिका हा महत्वाचा मुद्दा आहे. राज्याराज्यामध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आणण्यासाठी स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण करण्यापलीकडे, सध्याच्या सरकारचा भर राज्यांना जगातील देशाबरोबरच्या आर्थिक व्यवहारामध्ये जास्त स्वातंत्र्य देण्यावर आहे.

सप्टेंबर २०१४ मध्ये 'मेक इन इंडिया' कार्यक्रमाचे नवी दिल्लीत उद्घाटन करतांना भारताच्या पंतप्रधानांनी असे म्हटले, ''राज्याचा विकास महत्वाचा आहे. विदेशी गुंतवणूकीला आकर्षीत करण्यासाठी राज्य आणि केंद्र सरकारांनी एकत्र काम करण्याची गरज आहे. राज्यांचा विकास हाच देशाचा विकास आहे.''

मागील काही वर्षात अनेक राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांनी इतर देशाबरोबर आर्थिक संबंध दृढ करण्यावर भर दिला आहे. याचे पहिले उल्लेखनीय उदाहरण म्हणजे आंध्र प्रदेशचे मुख्यमंत्री चंद्राबाबू नायडू यांचा. १९९७ मध्ये चंद्राबाबू नायडू प्रथम मायक्रोसॉफ्टचे अध्यक्ष बिल गेट्स यांना भेटले आणि त्यांना आपल्या दूरदृष्टीने प्रभावित केले. याची परिणाती, मायक्रोसॉफ्टच्या अध्यक्षांनी कंपनीचे पहिले भारतीय विकास केंद्र हैद्राबादमध्ये स्थापन केले. यामुळे शहराची प्रतिमा माहिती तंत्रज्ञानाचे केंद्र म्हणून प्रस्थापित झाली. दुसरे उदा. म्हणजे कर्नाटकाचे मुख्यमंत्री एस.एम. कृष्णा यांनी त्यांच्या शहरांना संभाव्य केंद्रे म्हणून केलेल्या प्रचाराचे उदाहरण होय. या नेत्याच्या आक्रमक प्रचारामुळे केवळ माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातच प्रगती झाली असे नाही तर, इतर देशाच्या नेतृत्वाने त्यांच्या सामर्थ्याची दखल घेतली.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी राज्याराज्यामध्ये शिखर परिषदांचे आयोजन करण्यास सुरुवात झाली. उदा. २००३— व्हायब्रंट गुजरात शिखर परिषद, २०१३— विकसनशील पंजाब गुंतवणूकदार शिखर परिषद, २०१२— बिहार शिखर परिषद इत्यादी. या शिखर परिषदांव्यतिरिक्त अनेक मुख्यमंत्री देशाच्या शिष्टमंडळाचे नेतृत्व करत आहेत. त्याचबरोबर जागतिक बॅक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांसारख्या आर्थिक संस्थाकडून कर्ज मिळविण्याचा प्रयत्न करतात.

अशाप्रकारे राज्य सरकारांनी जगातील इतर देशांबरोबर व जागतिक आर्थिक संस्थांशी आर्थिक संबंध दृढ करून विदेशी गुंतवणूक मिळवितात. त्यामध्ये सर्वच राज्य सरकारांना यश येईलच असे नाही. त्यामुळे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीमध्ये राज्याराज्यांमध्ये असमतोल असलेला दिसून येतो. जसे देशातील महाराष्ट्र, कर्नाटक, नवी दिल्ली, गुजरात आणि तामिळनाडू इ. राज्यात विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक जास्त आणि इतर राज्यात फारच कमी असलेली दिसून येते. 'मुखर्जी रिजनल इनईक्वॅलिटी इन फॉरेजन डायरेक्ट इनव्हेस्टमेंट क्लोज टू इंडिया :— द प्रॉब्लम अॅड प्रॉस्पेक्ट्स मध्ये असे मत मांडतात की, ''२००० ते २०१२ या काळात अव्वल सहा राज्ये अनुक्रमे महाराष्ट्र, दिल्ली, कर्नाटक, तामीळनाडू, गुजरात व आंध्र प्रदेश देशात येणारी ७० टक्के विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक या राज्यात होते. जे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचे राज्य पातळीवर होणाऱ्या केंद्रीकरणाची सुस्पष्ट लक्षणे आहेत.''

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. एस. आर. केशवा, 'भारतीय राज्यामधील थेट परकीय गुंतवणूकीचा प्रादेशिक असमतोल', योजना, डिसें २०१४, प्रक्र क्रमांक १८ ते २६

२) सोजिन शिन, परकीय थेट गुंतवणूक : राज्यनिहाय बदल आणि धोरणातील परिवर्तन', योजना, डिसें. २०१४, प्रक्र क्रमांक १३ ते १७.

३) http://dipp.nic.in/English/Publication/FDI-Statistics/2014/india- FDI March 2014. pdf. accessed on 2 JUly 2015-

४) डॉ. सुधाकर शास्त्री, भारतीय अर्थव्यवस्था, विश्व, पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर

❖❖❖

पूर्वशालेय अवस्थेतील बालकाचे आहार आयोजन

प्रा. बबीता अनिल हजारे
गृह—अर्थशास्त्र विभाग, श्री. नरसिंग कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अकोट, जि. अकोला

१ ते ६ वर्षाचा काळ म्हणजे पूर्वशालेय अवस्थेचा काळ होय. वाढ व विकासाच्या दृष्टीने हा काळ बालकाच्या जीवनात महत्त्वाचा असतो. शालेय जीवनाची मानसिक, सामाजिक व बौद्धिक पूर्वतयारी साधण्याचे कार्य याच काळात होते. भक्कम पायावर ज्याप्रमाणे एखादी इमारत उभारली जाऊ शकते त्याचप्रमाणे भावी पिढी सुदृढ, सशक्त व निरोगी व्हावी, देशाची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती सुधारावी या दृष्टीने ह्या काळात पोषक आहार मिळणे आवश्यक असते. त्याचबरोबर आरोग्यदेखील चांगले असणे हा त्याचा यशस्वी आयुष्याचा मूलभूत पाया आहे. छोट्याशा रोपाला शुद्ध हवा, सूर्यप्रकाश, खत, पाणी योग्य मिळाले की ते अन्न, खेळ, व्यायाम, विश्रांती शुद्ध हवा, पाणी मिळणे चांगल्या सवयी लावणे हे त्याच्या सुदृढ आरोग्यासाठी व सुदृढ समाजनिर्मितीसाठी आवश्यक आहे. कारण मुलांच्या आयुष्यातील संपूर्ण शारीरिक विकास ४०% आणि मानसिक विकास ६०% पहिल्या पाच—सहा वर्षात होत असतो. या अनुषंगाने ह्या अवस्थेत बालकाच्या आरोग्य आहाराकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक असते.

उद्दिष्टे

१) पूर्वशालेय अवस्थेतील मुलांचे आरोग्य अभ्यासणे

२) पूर्वशालेय अवस्थेतील मुलांना समतोल आहार सुचविणे

पूर्वशालेय अवस्था ही विकासाची अवस्था होय. या अवस्थेत मुलांचे आरोग्य चांगले असणे ही त्यांच्या यशस्वी आयुष्याचा मूलभूत पाया आहे. परंतु भारतामध्ये मात्र याच अवस्थेत मुलांमध्ये कुपोषण आढळते. आपल्या देशातील १५% लोकसंख्या या वयाच्या मुलांची आहे. आहार परीक्षणावरून असे दिसते की पूर्व प्राथमिक मुलांच्या आहारात लागणाऱ्या आवश्यक कॅलरीपेक्षा ३०० कॅलरीज कमी असतात. प्रथिने त्याचबरोबर इतरही घटकाची कमतरता आढळते. योग्य आहार न मिळाल्यामुळे किंवा जास्त वेळेपर्यंत खूपच कमी जेवल्यामुळे उपासमार झाल्यावर मुलांवर शारीरिक व मानसिक दुष्परिणाम घडून येतात. यालाच कुपोषण म्हणतात. महाराष्ट्रात कुपोषणाचे प्रमाण ३१.७% आहे. महाराष्ट्रात भंडारा, चंद्रपूर, अमरावती आणि बुलढाणा या जिल्ह्यांमधे कुपोषणाचे प्रमाण जास्त आहे. दरवर्षी लाखो मुलांचा कुपोषणाने मृत्यू होतो. कुपोषण आणि बालमृत्यू यांचा घनिष्ठ संबंध आहे.

बालमृत्यू ५५% प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कुपोषण कारणीभूत आहे. कुपोषणाची समस्या प्रामुख्याने अर्भक, शाळेला न जाणारी मुले यांच्यात आढळते. आर्थिक परिस्थितीमुळे व अज्ञानामुळे ते सकस आहार घेऊ शकत नाही. प्रामुख्याने प्रथिने आणि उष्मांक यांच्या अभावाने मुलांमधील कुपोषण लगेच जाणवते. “आजचा बालक हे उद्याचे भविष्य आहे.” या दृष्टीकोनातून मुलांच्या उत्तम वाढीसाठी सर्व अन्नघटक मुलांच्या आहारात असावे म्हणजे शरीराचे कार्य चागल्या रीतीने होईल.

आहारातील आवश्यक अन्नघटक

१) कॅलरी

I.C.M.R. नुसार मुलांना पुढीलप्रमाणे कॅलरी रोजच्या आहारातून मिळावयास हव्यात —

१ ते २ वर्षाच्या मुलास १००० कॅलरी

३ ते ४ वर्षाच्या मुलास ११०० कॅलरी

५ ते ६ वर्षाच्या मुलास १२०० कॅलरी

२) प्रथिने

ज्याप्रमाणे घर बांधण्यासाठी विटा, सिमेंट, रेती यांची गरज असते, त्याप्रमाणे मुलांच्या वाढीची शरीराच्या रचनेसाठी प्रथिनाची गरज असते. म्हणूनच मुलांच्या आहारात प्राणिज प्रथिनांचा अंडी, मास, मासे यांचा

समावेश करावा. त्याचबरोबर वनस्पतीज प्रथिने जसे सर्व प्रकारच्या डाळी, मोड आलेले कडधान्ये याशिवाय सोयाबिन, भुईमूग यांचा समावेश करावा. तृणधान्य व कडधान्य मिसळून तयार केलेले पदार्थ जसे सातूचे पीठ, इडली, खिचडी, मिसीरोटी यांचा आहारात समावेश केल्यास प्रथिनांची आवश्यकता पूर्ण होऊन शरीर कुपोषणासारख्या आजारांना बळी पडण्याचे प्रमाण कमी होईल. या अवस्थेतील मुलांना रोजच्या आहारातून किमान २२ ग्रॅम प्रथिने मिळावयास हवी.

३) कर्बोदके

शक्ती व उष्णता निर्माण करण्यासाठी याची आवश्यकता असते. त्यासाठी आहारात गुळ, तृणधान्य, बटाटे, डाळी, फळे यांचा समावेश योग्य त्या प्रमाणात करावा. एकूण आवश्यक कॅलरीच्या किमान ६० ते ६५% कॅलरी कर्बोदकापासून मिळाव्यात.

४) स्निग्धे

वाढीच्या प्रक्रियेसाठी लागणारी शक्ती पुरविण्यासाठी नाजूक इंद्रियांच्या संरक्षणासाठी स्निग्धाची आवश्यकता असते. आहारात दररोज २५ ग्रॅम स्निग्ध पदार्थाची आवश्यकता असते. त्यासाठी आहारात दूध, मलई, अंड्याचा पिवळा बलक, मासोळीचे तेल, सोयाबिन, भुईमूग, तीळ, जवस, तेल, तूप, लोणी टणक कवचाची फळे आक्रोड, बदाम, काजू यांचा समावेश करावा.

५) जीवनसत्व

जीवनसत्वाच्या अभावी होणाऱ्या संरक्षण करण्यासाठी, शरीरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, रोगप्रतिकार शक्ती वाढण्यासाठी जीवनसत्वाची आवश्यकता असते.

जीवनसत्व डी – हाडे व दाताच्या चौकट व मजबुतीसाठी आवश्यकता असते. हे जीवनसत्व सूर्यप्रकाशाच्या कोवळ्या किरणातून, मासोळीचे तेल, मलाई, अंडी यातून मिळते. दररोज ४०० आय. यु. जीवनसत्व ड मिळावयास हवे. मुलांच्या शरीराला तेल लावून त्याला सकाळच्या कोवळया उन्हात बसविल्यास डी जीवनसत्वाची कमतरता भारणार नाही.

जीवनसत्व अ – शरीराच्या वाढीसाठी, त्वचेसाठी डोळ्याच्या आरोग्यासाठी याची गरज असते यासाठी मुलांच्या आहारात रोज हिरव्या भाज्या, गाजर, पपई, चणा, शेवग्याच्या शेंगा, मका, लाल भोपळा, टोमॅटो, आंबे, लिंबू, संत्र यांचा समावेश करावा तसेच मलईसहित दूध, अंडे, लोणी, मासे आहारात असावे दररोज किमान २००० ते २४०० आय. यु. जीवनसत्व अ ची गरज असते.

जीवनसस्त क – लोहाच्या अभिशोषनासाठी, हिरड्या व दातांची रचना योग्य येण्यासाठी, केशवाहिन्या चांगल्या राहण्यासाठी जीवनसत्व क ची आवश्यकता आहे. आहारात लिंबू, संत्री, आवळा, बोरे, शेवग्याची पाने, कोशिंबीर मोड आलेली कडधान्ये यांचा समावेश करावा. दररोज किमान ३० ते ५० मि. ग्रॅ. आवश्यक असते.

जीवनसत्व बी$_१$ (थायमिन) – मुलांमध्ये पचनसंस्था, मज्जासंस्था व हृदयाचे कार्य सुरळीत चालण्यासाठी आवश्यक असते. हे गव्हाच्या कोंड्यात, पॉलीश न केलेल्या तांदुळात सोयाबीन, शेंगदाणे, डाळी, वाटाणे, यीस्ट, हिरवा भाजीपाला, पानकोबी, कांदा इ. पदार्थामध्ये कमीअधिक प्रमाणामध्ये असते. रोज ०.६ ते ०.८ मि.ग्रॅ. आवश्यक असते.

जीवनसत्व बी$_२$ (रिबोफ्लेवीन) – पचनक्रियेसाठी आवश्यक आहे. हिरवा भाजीपाला, अळूची पाने, मुळ्याची पाने, वाटाणा, शेंगदाणे, ताक, मोड आलेल्या धान्यात असते. रोज ०.७ ते ०.८ मि.ग्रॅ. आवश्यक असते.

जीवनसत्व बी$_३$ (नायसिन) – सर्व पेशींचे कार्य सुस्थितीत ठेवण्यास आवश्यक. याच्या कमतरतेने मुलांना पेलाग्रासारखा आजार होतो. हे जीवनसत्व मोड आलेले गहू कोंड्यासहित कणिक, सर्व डाळी, बटाटे, ताजा वाटाणा शेंगदाणे, मास अंडी पदार्थामध्ये असते. दररोज किमान ८ ते १० मि.ग्रॅ. आवश्यकता असते.

कॅल्शियम – हाडांच्या व दातांच्या वाडी व मजबुतीसाठी आवश्यक असते. यासाठी आहारात दूध, ताक, लोणी, पनीर, अंडी, पालेभाज्या, मेथी, वाटाणे इ. समावेश करावा चुन्यात भरपूर प्रमाणात कॅल्शियम असते. रोज ०.७ ते ०.८ ग्रॅम आवश्यक आहे.

लोह – रक्तातील लाल पेशींमधील हिमोग्लोबीनमध्ये लोह असते. लोहामुळे रक्ताला रंग येतो. हिमोग्लोबीन प्राणवायूला शरीरात फिरवितो. लोह, पालेभाज्या, मेथी, पालक, पुदिना, चवळीची भाजी, कारले, गाजर, कांदे, कढीलिंब, शेवग्याच्या शेंगा, अंडी तसेच गुळ व डिंकात भरपूर प्रमाणात असते. दररोज ८ ते १० ग्रॅम लोहाची आवश्यकता असते.

पूर्वशालेय अवस्थेतील मुलांचा आहार समाधानकारक आहे, याची खात्री करून घेण्याचा सोपा पर्याय त्यांच्या आहारात पुढील पदार्थांचा समावेश असावा.

१) पूर्ण धान्ये, कडधान्ये, गहू, तांदुळ, ज्वारी, बाजरी, रागी, सोयाबीन, मटकी, चवळी.
२) अर्धा किंवा एक लिटर दूध, सोयाबीनचे दूध, दही, ताक
३) अंडी, मास, मासे, भुईमुगाच्या शेंगा, सर्व डाळी
४) २–३ चमचे लोणी किंवा तूप, तेल
५) हिरव्या पालेभाज्या व पिवळ्या भाज्या
६) सर्व फळे, सुकी फळे, आंबट व रसाळ फळे, चिंच, आवळे, शेवग्याच्या शेंगा, इतर भाज्या इ. चा समावेश आहारात असल्यास आवश्यक कॅलरीची पूर्तता होऊन शरीर निरोगी व सुस्थितीत राहून हा कालखंड मुले आनंदात घालवू शकतील. परंतु मातेला पोषणासंबंधी ज्ञान व माहिती असल्यास माता ह्या अवस्थेतील मुलांचे पोषण योग्य प्रकारे करू शकतील.

I.C.M.R. ने १ ते ६ वर्ष वयाच्या मुलांसाठी पुढीलप्रमाणे समतोल आहार सुचविला आहे.

खाद्यपदार्थ	१ ते ३ वर्ष		४ ते ६ वर्ष	
	शाकाहारी (ग्रॅम)	मासाहारी (ग्रॅम)	शाकाहारी (ग्रॅम)	मासाहारी (ग्रॅम)
धान्य	१५०	१५०	२००	२००
डाळी	५०	४०	६०	५०
हिरव्या पालेभाज्या	५०	५०	७५	७५
इतर भाज्या व कंदमुळे	३०	३०	५०	५०
फळे	५०	५०	१००	१००
दुध	३०० मि.ग्रॅ.	२०० मि.ग्रॅ.	६०० मि.ग्रॅ.	४०० मि.ग्रॅ.
स्निग्धे, तेल	२०	२०	२५	२५
अंडी, मास, मासे	.	३०	.	५०
साखर व गुळ	३०	३०	४०	४०

वरीलप्रमाणे पूर्वशालेय अवस्थेतील बालकांचे आहाराचे नियोजन केल्यास निश्चितच भावी पिढी सुदृढ, सशक्त व निरोगी होऊन देशाची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास हातभार लागेल यात शंका नाही.

संदर्भ सूची

१) भोजन और स्वास्थ – रमा राणावत
२) बालवाडीताई प्रशिक्षण – निर्मला पुरंदरे
३) मातृत्व व बालसंगोपन – कुसुम जुननकर
४) पोषण व आहारशास्त्र परिचय – सरल लेले
५) Health Food Nutrition - Maimun Nisha

❖❖❖

गुन्हेगारी प्रवृत्तीची कारणे व उपाय

प्रा. डॉ.बी.व्ही.राठोड
सहयोगी प्राध्यापक तथा समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४२३४३३८१५ E mail: baliramrathod42@gmail.com

समाजव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी आणि समाजात शांतता व सुव्यवस्था राहावी या हेतूने समाजात सामाजिक नियंत्रणाची व्यवस्था निर्माण करण्यात येते. मग तो समाज प्रगत असो वा अप्रगत. समाजाने निर्माण केलल्या प्रथा, परंपरा, नियम व कायदे याला अनुसरूनच लोकांनी वर्तन करावे लागते. समाजात वावरताना बहुतांश समाजघटक प्रचलित पद्धतीनुसार वर्तन करण्याचा प्रयत्न करतात. समाजमान्य मार्गाने वर्तन करण्याची इच्छा असतानाही समाजातील अनेक लोकांना ते शक्य नसते. अशा स्थितीत व्यक्तीकडून गुन्हे घडतात. काही व्यक्तींची प्रवृत्ती गुन्हेगारी स्वरूपाची असते. अशा प्रकारचे लोक नियम व कायद्याचे सतत उल्लंघन करतात. या वर्तनक्रियेलाच गुन्हा म्हणतात. मॅनहिम यांनी गुन्ह्याची व्याख्या करताना म्हटले की, ''गुन्हा म्हणजे समाजविरोधी व्यवहार होय.''

भारतात एका तासाला साधारणत: १७५ गुन्हे हे भारतीय दंड विधाना (आय.पी.सी.) अंतर्गत घडतात. एका दिवसात ९०० चोरी, २५० दंगे, ४०० डाके व घरफोडी प्रकरणे आणि २५०० फौजदारी गुन्हे (भांडण) होतात.

दरवर्षी भारतीय दंड विधानांतर्गत १४.५ लाख दखलपात्र गुन्हे होतात. यात चोरी, घरफोडी, लुटमार, डाके, हत्या, दंगे, अपहरण, फसवणूक इत्यादी गुन्ह्यांचा अंतर्भाव होतो. स्थानीय व विशेष कायद्यांतर्गत ३७.७ लाख गुन्हे घडतात. यात मोटारवाहन कायदा, एक्साईज कायदा, गॅम्बलींग कायदा इत्यादींचा समावेश होतो.

स्त्रियांपेक्षा पुरुषांमध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण जास्त आहे. एकूण गुन्हेगारांपैकी ९७ टक्के पुरुष तर ३ टक्के स्त्रियांचे गुन्हेगारीचे प्रमाण आहे. गुन्हेगारीच्या दराचा विचार केला तर १६ वर्षांच्या आतील वयोगटामध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण १ टक्का आहे. १६ ते १८ या वयोगटात २ टक्के, १८ ते ३० या वयोगटातील व्यक्तींमध्ये सर्वात अधिक म्हणजे ४९ टक्के व ३० ते ३५ वर्षाच्या वयोगटात ३९ टक्के तर ५० वर्षापेक्षा जास्त वयोगटात ९ टक्के प्रमाण आहे.

अलीकडच्या काळात महानगरामध्ये संघटित गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढत आहे. अंमली पदार्थांचा व्यापार, सोने व इतर मौल्यवान वस्तूंची चोरटी आयात, वेश्यावृत्तीसाठी अल्पवयीन मुलींना पळविणे, खंडणी वसूल करणे या सारख्या संघटित गुन्ह्यांमध्ये वाढ होत आहे. तसेच सायबर गुन्हे व आर्थिक गुन्ह्यातही वाढ होत आहे.

आधुनिक काळात गुन्हेगारीच्या प्रकारात दहशतवादाचा अंतर्भाव करण्यात येतो. काही व्यक्ती राजकीय हेतूने समाजात आतंक निर्माण करतात. त्यात बॉम्ब स्फोट घडवून आणणे, अपहरण करणे यासारखे वर्तन केले जाते. उदा. म्हणून सांगावयाचे झाल्यास नक्षलवादी, बोडो, उल्फा दहशतवादी व काश्मीरमधील अतिरेकी त्या त्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात दहशत निर्माण करीत आहेत. खालील तक्त्यावरून हे अधिक स्पष्ट होईल.

भारतात घडलेले विविध गुन्हे दर्शविणारा तक्ता (१९५३—२००६)

वर्ष	एकूण गुन्हे भारतीय दंड विधाना (आय.पी.सी.) अंतर्गत गुन्हे १,००,०००	खून १,००,००० लोकसंख्येमध्ये	अपहरण १,००,००० लोकसंख्येमध्ये	लुटमार १,००,००० लोकसंख्येमध्ये	घरफोडी १,००,००० लोकसंख्येमध्ये
१९५३	१६०.५	२.६१	१.४०	२.२४	३९.३
२००६	१६२.३	२.८१	२.०७	१.६०	७.९२
१९५३ ते २००६ या वर्षाच्या दरम्यान गुन्हेगारीत झालेला बदल टक्केवारीत	१.१	७.३९	४७.८०	—२८.८५	—७९.०४

वरील तक्त्यावरून असे लक्षात येते की, भारतीय दंड विधानाअंतर्गत (आय.पी.सी.) येणाऱ्या गुन्ह्यात १९५३ च्या तुलनेत २००६ मध्ये १.१ टक्क्यानी वाढ झाली आहे. खुनाच्या गुन्ह्यात ७.३९ टक्क्यांनी, अपहरणाच्या गुन्ह्यात ४७.८० टक्के वाढ झाली असून लुटमार वा चोरी चे गुन्हे २८.८५ टक्क्यांनी व घरफोडीचे गुन्हे ७९.०४ टक्क्यांनी १९५३च्या तुलनेत २००६ मध्ये कमी झाल्याचे आढळते.

भारतातील व राज्यातील खुनाचा दर (एक लाख लोकसंख्येमागे)

भारतात २०१२ मध्ये एक लाख लोकसंख्येमागे खुनाचा दर २.८ टक्के होता.

राज्यवार खुनाचा दर तक्ता

(एक लाख लोकसंख्येमागे)

राज्य/केंद्रशासीत प्रदेश	वर्ष			राज्य/केंद्रशासीत प्रदेश	वर्ष	
	२०११	२०१२			२०११	२०१२
आंध्रप्रदेश	३.३	३.२		मनिपूर	२.९	३.३
अरूणाचल प्रदेश	४.७	५.८		मेघालय	२.९	५.१
आसाम	४.२	४.४		मीझोराम	२.४	२.९
बिहार	३.१	३.६		नागालॅंड	२.३	३.३
छत्तीसगड	४.३	४.०		ओडीसा	३.५	३.८
गोवा	३.३	२.५		पंजाब	३.०	३.०
गुजरात	१.९	१.९		राजस्थान	२.१	२.१
हरयाणा	४.२	३.८		सिक्कीम	२.३	१.१
हिमाचल प्रदेश	१.९	१.६		तामिळनाडू	२.६	२.९
जम्मू व काश्मिर	१.३	१.०		त्रीपुरा	४.४	३.४
झारखंड	५.३	५.३		उत्तर प्रदेश	२.५	२.४
कर्नाटक	३.०	३.१		उत्तराखंड	१.८	२.१
केरला	१.१	१.१		पश्चिम बंगाल	२.३	२.५
मध्यप्रदेश	३.५	३.२		दिल्ली	३.२	२.७
महाराष्ट्र	२.५	२.४				

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, झारखंड व अरुणाचल प्रदेशामध्ये सर्वात जास्त खुनाचे गुन्हे घडतात, तर केरळमध्ये सर्वात कमी खुनाचे गुन्हे घडतात.

संशोधनाचे उद्‌देश :—

१. गुन्हेगारी प्रवृत्तीची कारणे शोधणे.
२. गुन्हेगारी प्रवृत्तीला आळा घालण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती :—

या संशोधनासाठी मासिक, इंटरनेट विषयाशी संबंधीत पुस्तके व इतर संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेण्यात आला.

गुन्हेगारी प्रवृत्तीची कारणे :—

१. जातीव्यवस्था :— आधुनिक समाजात जातीव्यवस्था मोडकळीस आली असली तरी तिचे स्थान भारतीय समाजातून कमी झालेले नाही. व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा व प्रतिष्ठेला जातीचाच आधार आहे. जातीच्या आधारेच मागासवर्गीयांना कमी लेखले जाते, त्यांचे शोषण केले जाते; परंतु अलीकडे मागासवर्गीय

लोक जागृत होत आहेत. त्यामुळे ते अन्याय सहन करीत नाही. त्या कारणाने जाती—जातींमध्ये संघर्ष, हिंसाचार, मारामारी, दलितांची हत्या करणे, त्यांची घरे जाळणे, दलित स्त्रियांवर अत्याचार करणे असे गुन्हे घडतात.

२. सामाजिक प्रथा व रूढी :— देशात विविध प्रकारच्या रूढी व प्रथा अस्तित्वात आहेत, हुंडा पद्धती, बालविवाह पद्धती, विधवा पुनर्विवाह विरोध इत्यादी. हुंडापध्दतीमुळे नववधुला मारणे, जाळणे, खून करणे इत्यादी गुन्हे घडतात. बालविवाहामुळे कोवळया वयातील सुनेला सासरच्या मंडळीकडून मानसिक त्रास दिला जातो. त्यातून आत्महत्यासारखे गुन्हे घडतात. विधवा पुनर्विवाहाच्या बंधनामुळे तरुण विधवा स्त्रियांना पुनर्विवाह करता येत नाही त्यातून अनैतिक लैंगिक संबंध, वेश्यावृत्ती इत्यादी गुन्हे घडतात.
३. अंधविश्वास :— स्वर्ग—नरक, पुनर्जन्म, या गोष्टींवर भारतीय लोक विश्वास ठेवतात. साधू—सन्याशांचा सन्मान करतात. अनेक व्यक्ती साधूचा वेश धारण करून लोकांना लुबाडतात. तरुण व सुंदर स्त्रियांना आकर्षित करून त्यांचे लैंगिक शोषण करतात.
४. लोकसंख्येत वृद्धी :— लोकसंख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत असल्यामुळे सर्वांनाच रोजगार उपलब्ध करून देणे शक्य होत नाही. त्यामुळे गरिबी व बेकारीचा जन्म होतो. या गटातील लोक आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी गुन्हे करतात.
५. आर्थिक स्थिती :— भारताची आर्थिक स्थिती मजबूत झालेली नाही. त्यामुळेच देशात बेकारी, आर्थिक विषमता आहे. आर्थिक विकासाची फळे काही मुठभर श्रीमंत लोकांनाच चाखायला मिळतात. जवळ जवळ ४० टक्के लोक दारिद्र्यात खितपत पडलेले आहेत.
६. सांप्रदायिकता :— भारतात अनेक धर्म पंथ व संप्रदायाचे लोक आहेत. प्रत्येक धर्म, पंथ आणि संप्रदाय आपआपल्या विचारांचा प्रचार व प्रसार करतात. आपल्या अनुयायांच्या हिताचे निर्णय घेतात. त्यातून भारतात दंगली, हिंसाचार, खून इत्यादी गुन्हे घडतात. गुजरातमध्ये नुकत्याच घडून आलेल्या दंगलीमागे सांप्रदायिकता हेच कारण आहे.
७. राजकीय हित :— राजकीय हितासाठी एक पक्ष दुसऱ्या पक्षाला बदनाम करण्यासाठी दंगली घडवून आणतात. सत्तेसाठी पक्ष गुंड प्रवृत्तीच्या लोकांना आश्रय देतात.
८. प्रचंड आकाराची महानगरे :— अलीकडच्या काळात महानगरांमधील लोकसंख्येत प्रचंड वाढ झाली आहे. अशी महानगरे गुन्हेगारी प्रवृतींच्या विकास होण्यास सहाय्यभूत ठरतात असा भारतातच नव्हे तर जगातील सर्वच देशांचा अनुभव आहे.
९. भ्रष्ट प्रशासन व्यवस्था :— शासन व प्रशासनामध्ये भ्रष्टाचार, काळाबाजार मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. कोणतेही काम दिल्याशिवाय होत नाही अशी परिस्थिती आहे. भ्रष्टाचार, काळा पैसा अशा गुन्ह्यात वाढ होते.
१०. वर्गव्यवस्थेची निर्मिती :— पूर्वी समाजात जातीव्यवस्था होती. जातीच्या आधारे कामाची विभागणी करण्यात येत असे. आधुनिक काळात वर्गव्यवस्था निर्माण झाल्यामुळे वर्गव्यवस्थेतील प्रत्येक व्यक्ती आपण श्रीमंत झालो पाहिजे, या वृत्तीतून भ्रष्टाचार, फसवणूक, भेसळ या प्रकाराचे गुन्हे करतात.

उपाय :—

१. भारतात गुन्हेगारीला आळा घालण्यासाठी लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे गरजेचे आहे. त्याकरिता जन्मदर कमी करणे, कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाला प्राधान्य देणे व कायद्यात सुधारणा करणे.
२. सामाजिक विषमता नष्ट झाल्याशिवाय गुन्हेगारी कमी होणार नाही, यासाठी ''सर्व धर्म समभाव'' ही नीती वापरावी व सर्व समाजातील जाती गटांना समान संधी द्यावी.
३. गरिबी, बेकारी, शोषण, नैराश्य कमी करावे. त्यामुळे गुन्हेगारीला आळा बसेल. प्रत्येक व्यक्तीस पात्रतेप्रमाणे रोजगार उपलब्ध करून दिल्यास त्याला समाजात मानाने जगता येईल.
४. धार्मिक व नैतिक आदर्शाचा प्रसार करणे.
५. व्यक्तीचा फावला वेळ सद्‌मार्गी व उत्पादन प्रक्रियेत जावा यासाठी उत्पादनाचे क्षेत्र वाढवावे.
६. देशात झोपड्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे, हे लक्षात घेवून झोपडपट्ट्यांची सुधारणा करणे आणि त्यांचे जीवन स्तर उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणे.

७. शाळा महाविद्यालयातून मुलांना मूल्यात्मक व नैतिक शिक्षण द्यावे. तसेच मुलांमध्ये नवीन आदर्श रुजवावे.
८. मद्यपान, चरस, गांजा, ब्राऊन शुगर, तंबाखू, गुटखा, सिगारेट यावर बंदी घालावी व त्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे करावी.
९. तस्करी व चोरट्या मार्गाने होत असलेल्या व्यापाराला आळा घालण्यासाठी देशात कडक कायदे करावे.
१०. अनेक गुन्हे अज्ञानातून घडतात. यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीस शिक्षण मिळेल अशी व्यवस्था करणे गरजेचे आहे.
११. अश्लिल चित्रपट, सामाजिक पर्यावरण प्रदूषित करणाऱ्या दूरदर्शन मालिका यावर बंधने घालावी. कारण अनेक गुन्हे हे चित्रपटातून, मालिकांतून प्रेरणा घेवून झालेले आहेत.
१२. न्यायालयाच्या न्याय देण्याच्या दीर्घ प्रक्रियेत सुधारणा करावी.
१३. दंड व्यवस्था वा शिक्षा व्यवस्था प्रभावी असावी.

संदर्भ ग्रंथसूची :–

१. भारतीय सामाजिक समस्या, भांडारकर, शब्बीर, पालकर, एस.चन्द ॲन्ड कंपनी प्रा.लि.रामनगर, नई दिल्ली.
२. भारतीय सामाजिक समस्या– रा.ज.लोटे, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
३. भारतीय समाज संरचना आणि समस्या– डॉ. प्रदीप आगलावे, श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
४. भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या–डॉ. भा.की.खडसे, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
५. भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या– रा.ग.लोटे, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
६. भारतीय सामाजिक समस्या–डॉ. तोष्णीवाल, प्रा. बुटे विश्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर.
७. भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या – रा.ज. लोटे, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

❖❖❖

किशोरावस्थेतील मुलींसाठी समतोल आहाराचे महत्त्व

प्रा. सरोज यादवराव लखदिवे
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४२०१९९४७९ E mail: saroj20lakhadive@gmail.com

प्रस्तावना :—

बाल्यावस्थेपासून प्रौढावस्थेकडे वळणारा संक्रमणाचा कालावधी म्हणजे किशोरावस्था होय. किशोरवयीन मुलींना भविष्यात विविध आव्हाने पेलावी लागणार आहेत. त्यामुळे तिच्याकडे शारीरिक, मानसिक व बौद्धीय क्षमता असणे आवश्यक आहे. किशोरावस्था ही मुलींमध्ये विविध प्रकारचे शारीरिक व मानसिक बदल घडवून आणते. त्यामुळे त्यांना समृद्ध समतोल आहार देणे आवश्यक आहे. परंतु किशोरवयीन मुली चुकीच्या पद्धतीने आहार आयोजन करतात. भूक लागली असली तरी वजन वाढेल या धोक्याने जेवण करीत नाही. तेल, तूप काही प्रमाणात खाणे आवश्यक असते; परंतु मुरूम येईल म्हणून त्या तेल, तूप खाणेही बंद करतात. शाळा, महाविद्यालयाची चिंता, अभ्यासाकडे लक्ष केंद्रित, रोजगार चिंता यांमुळे त्यांची भूक कमी होते. म्हणून या काळात त्यांना समतोल आहार देणे आवश्यक आहे. या अवस्थेत विशेष उत्साह, जोम असतो. काहीतरी करून दाखविले पाहिजे असे मुलांना वाटते. त्यामुळे ते क्रियाशील असतात. त्याकरिता अधिक कॅलरीचा आहारही लागणे स्वाभाविक आहे. परंतु याच वेळी आहारविषयक सवयी, आवडीनिवडी बदलतात. बाहेरील खाण्याचे प्रमाण वाढते, त्यामुळे अनेक आरोग्यविषयक समस्या किशोरवयीन मुलींमध्ये दिसून येतात. चौरस व समतोल आहार या वयात मिळणे आवश्यक असते. भविष्यकाळात होणारे आजार व त्याचे शरीरावर होणारे परिणाम याचे मूळ किशोरवस्थेत असते. आधुनिक जीवनशैलीमुळे चमचमीत, चटकदार, रुचकर फास्टफूड त्यांना आवडते. परंतु त्यापासून शरीरास पोषक असे घटक मिळत नाही. आहाराबरोबरच व्यायाम व झोप पण आवश्यक असते.

आहाराची व्याख्या :—

त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोंगे, ''समतोल आहार म्हणजे शरीराला आवश्यक असणारे पोषकतत्त्वे. त्या व्यक्तीच्या वयानुसार शरीर, स्थितीनुसार, कार्यानुसार तसेच प्राप्त भौगोलिक परिस्थितीत गरजेनुसार पाहिजे त्या त्या मात्रेमध्ये प्रमाणात असणे तसेच त्या आहारात कमी कालावधीकरिता शरीर पोषणाच्या भविष्याकरिता तरतूद असणे होय.''

किशोरावस्थेची वैशिष्ट्ये :—

१) किशोरावस्था हा एक संक्रमणाचा कालखंड आहे.
२) किशोरावस्था हा एक स्व ओळखीचा कालखंड आहे.
३) किशोरावस्था ही एक समस्या आहे.
४) किशोरावस्था हा एक बदलाचा कालखंड आहे.
५) किशोरावस्था हा एक महत्त्वाचा कालखंड आहे.
६) किशोरावस्था ही एक प्रौढत्वाची सीमारेषा आहे.

किशोरवयीन मुलींसाठी समृद्ध व समतोल आहार :—

१) कॅलरी: शरीरांतर्गत बदल घडून येणाऱ्या या अवस्थेत मुलींना २४०० कॅलरी लागतात.
२) प्रथिने: शरीरबांधणीसाठी तसेच झालेली झीज भरून काढण्यासाठी आहारात पुरेशी प्रथिने मिळणे आवश्यक असते त्यासाठी अंडी, दूध, मांस, मासे, शेंगदाणे, सोयाबीन, डाळी यांचा आहारात समावेश असावा.

३) खनिजे—लोह: या कालावधीत मुलींची मासिक पाळी सुरू होते त्यामुळे लोहाचा नाश होतो. हिमोग्लोबिनच्या निर्मितीकरिता लोह आणि प्रथिनांची गरज असते, त्याचप्रमाणे कॅल्शियम, आयोडीन याचा पुरवठा होणे आवश्यक आहे.

४) जीवनसत्वे: स्निग्धद्राव्य, जलद्राव्य दोन्ही गटातील जीवनसत्वे आवश्यक आहे. अ जीवनसत्वाकरिता हिरव्या पालेभाज्या आणि पिवळसर नारिंगी फळे आहारात असावी.

किशोरवयीन मुलींच्या अपुऱ्या पोषणाची कारणे :—

१) आवश्यक पोषकघटक सबंधी माहितीचा अभाव.
२) आर्थिक परिस्थितीमुळे किशोरवयीन मुलींच्या आहारात पोषकघटकांचा अभाव.
३) अन्न शिजविण्याच्या चुकीच्या पद्धती
४) कुटुंबात अन्नवाटप दरम्यान होणारा लिंगभेद
५) अन्न सेवनाच्या चुकीच्या पद्धती
६) डायटिंगचे फॅड
७) फास्टफूड खाण्याकडे कल
८) वेळेच्या अभावी पोषकघटकांकडे लक्ष न देता उपलब्ध अन्नपदार्थ खाणे.

अपुऱ्या पोषणमुळे होणारे दुष्परिणाम :—

१) रोगप्रतिकार शक्ती कमी होते.
२) लोहाची कमतरता
३) जीवनसत्वांची कमतरता
४) हिमोग्लोबीनची कमतरता
५) दातांचे विकार
६) कुपोषण
७) केस गळणे
८) दृष्टिदोष होण्याचा संभव
९) लवकर थकवा येणे, निरुत्साह, कार्यक्षमता कमी होणे, बौद्धिक विकास मंदावतो.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :—

१) किशोरवयीन मुलींच्या आहार व आरोग्य विषयक समस्या जाणून घेणे.
२) किशोरवयीन मुलींसाठी समृद्ध व समतोल आहाराची गरज जाणून घेणे.
३) किशोरवयीन मुलीच्या कौटुंबिक आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
४) अपुऱ्या पोषणाचा त्यांच्या भविष्यकालीन विकास कार्यावर होणाऱ्या परिणामांची जाणीव करून देणे.
५) आहाराबाबतच्या गैरसमजुती दूर करून त्यांचे अज्ञान दूर करणे.

गृहितके :—

१) किशोरवयीन मुलींमध्ये हिमोग्लोबीनचे प्रमाण खूप कमी असते.
२) आर्थिक परिस्थिती कमकुवत असल्यामुळे आहारावर खर्च करू शकत नाही.
३) किशोरवयीन मुलींना पौष्टीक आहार मिळत नाही.
४) आहारविषयक शिक्षणाचा अभाव असतो.
५) बऱ्याच मुलींमध्ये आहारविषयक गैरसमजुती असतात.

संशोधनाचा उद्देश :—

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश मध्यम उत्पन्न गटातील किशोरवयीन मुलींच्या अपुऱ्या पोषणाला कारणीभूत घटकांचा अभ्यास करणे होय.

अध्ययन क्षेत्र :—

संशोधन कार्यासाठी यवतमाळ जिल्ह्यातील कळंब गावातील मध्यम उत्पन्न गटातील ५० किशोरवयीन मुलींची निवड करण्यात आली.

संशोधन पद्धती :—

प्रस्तुत संशोधन पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक माहिती संकलित करण्यासाठी खालील साधनांचा आणि मार्गाचा उपयोग केला जाईल.

१. प्रश्नावली माहिती संकलन
२. संकलित माहितीचे वर्गीकरण
३. संकलित माहितीचे सांख्यिकी विश्लेषण
४. माहितीचे आधारावर सारांश कथन

निष्कर्ष :—

सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने किशोरावस्था ही महत्त्वाची अवस्था आहे. अनेक शारीरिक व मानसिक बदल या अवस्थेत होतात. खाण्याच्या पद्धती बदललेल्या असतात, त्यामुळे आहारविषयक माहितीचा त्यांच्यात अभाव आढळला. चुकीच्या खाण्याच्या पद्धतीमुळे आरोग्यविषयक अनेक समस्या आढळल्या, त्यांच्यात रोगप्रतिकार शक्ती कमी झालेली आढळली. मुलींमध्ये बाहेरीत पदार्थ खाण्याची आवड जास्त दिसली. सकाळच्या न्याहारीचे महत्त्व माहीत नाही व आहारात फळे, दूध, हिरव्या पालेभाज्या यांचा समावेश पुरेसा नाही.

संदर्भ :—

१. पोषण आणि आहार, वाघमारे (नाईक) सौ. शोभा, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. पृ. ३०८, ३१० सुधारित आवृत्ती २००८
२. आहारशास्त्राची मूलत्तव, महाजनी प्रा.डॉ.सौ. स्नेहा, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृ. १३०, १३४
३. पोषण आहार, त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोंगे, मनोहर पिंपळापुरे प्रकाशन, महाल, नागपूर पृ. १३८, १७०, १७१

❖❖❖

किरकोळ क्षेत्रातील विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक

प्रा. माधुरी पंडितराव राखुंडे
अर्थशास्त्र अधिव्याख्याता, वाणिज्य विभाग
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९७६४९९२९६१ E mail: madhurirakhunde@gmail.com

प्रस्तावना –

भारत सरकारने १९९१ ला नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. या धोरणांतर्गत जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाचा स्वीकार केला व भारतीय बाजारपेठ विदेशी कंपन्यांना खुली करून देण्याकरिता प्रयत्न करण्यात आले. तसेच १९९५ पासून भारतात किरकोळ व्यापार क्षेत्रात थेट विदेशी गुंतवणूक व्हावी यासाठी शासकीय व जागतिक स्तरावर प्रयत्न होत होते. यासाठी थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या फायद्याचे वारंवार उल्लेख केले जात होते. देशात भांडवलाची कमी असल्यामुळे देशी उद्योगांना विदेशी गुंतवणूकच आधार देऊ शकते, असा प्रसार केला जात होता. तसेच जागतिक व्यापार संघटनेच्या सभासद देशांनी विदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्याचे धोरण स्वीकारले होते. भारत हा जागतिक व्यापार संघटनेचा संस्थापक सदस्य देश आहे. १९९५ मध्ये जनरल ॲग्रिमेन्ट ऑन ट्रेड इन सर्व्हिसेस या विषयाच्या चर्चा फेरीत घाऊक व किरकोळ व्यापारातील सेवांचा समावेश करण्यात आला. त्यानंतर भारतानेसुद्धा घाऊक आणि किरकोळ व्यापारात गुंतवणुकीसंबंधी निर्णय घेण्यास सुरुवात केली.

एफडीआय धोरणाने भारताला होणाऱ्या फायद्या–तोट्यांचा व परिणामांचा किरकोळ क्षेत्रातील *विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक* या शोधनिबंधात थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची पद्धती –

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी दुय्यम साधनांचा व दैनिक वृत्तपत्रे, इ. च्या आधार घेण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश –

भारतातील (छोट्या व्यापारात) रिटेल क्षेत्रात थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या फायद्या–तोट्यांचा व परिणामांचा अभ्यास करणे.

विदेशी गुंतवणूक म्हणजे काय?

सामान्यत: एका देशातील कंपनीने दुसऱ्या देशात केलेली गुंतवणूक म्हणजे विदेशी गुंतवणूक होय. विदेशी गुंतवणुकीचे प्रामुख्याने दोन भागात वर्गिकरण केले जाते.

१) परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक : (Foreign Direct Investment)

जेव्हा विकसित देशातील बड्या बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे भाग भांडवल खरेदी करून व्यवस्थापनाचा ताबा मिळवितात. किंवा नव्याने कंपनी सुरू करून दीर्घकालीन भांडवली गुंतवणूक करतात तेव्हा त्या गुंतवणुकीला परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI) असे म्हणतात.

२) परकीय संस्थात्मक गुंतवणूक: (Foreign Institutional Investment)

परकीय संस्थात्मक गुंतवणुकीलाच अप्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक/ पोर्ट फोलीओ गुंतवणूक असेही म्हणतात. जेव्हा एका देशातील खाजगी गुंतवणूकदार बँका व वित्तीय संस्था आणि इतर गुंतवणूकदार दुसऱ्या देशातील नाणे बाजार व दुय्यम भांडवल बाजारात व्यापारी हुंड्यात व इतर विनिमय पत्रे, शेअर्स, डिबेंचर्स आणि कर्जरोख्यांची खरेदी करून भांडवल गुंतवणूक करतात तेव्हा त्यास परकीय संस्थात्मक गुंतवणूक असे म्हणतात.

प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीची आवश्यकता –

प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीच्या आवश्यकतेची खालील कारणे आहेत.

१) देशात उपलब्ध असलेल्या बचतीचा गुंतवणुकीसाठी होणारा पुरवठा, विदेशी विनिमय, सरकारी उत्पन्न, मानवी भांडवलाचे कौशल्य इत्यादी विकासासाठी आवश्यक असलेले घटक देशात आवश्यक प्रमाणात उपलब्ध नसल्यास प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीची गरज भासते.

२) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी स्थापीत केलेले कारखाने विकासाचे केंद्रबिंदू बनतात. विदेशी कंपन्यांनी स्थापन केलेल्या उपक्रमांना लागणाऱ्या सेवा आणि वस्तू पुरविण्यासाठी त्यांच्या अवतीभोवती देशी कारखाने व उपक्रमाचे जाळे तयार होते. त्यामुळे आर्थिक व औद्योगिक विकासाला गती मिळते.

३) ज्या देशात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक करण्यात येते त्या देशात निरोगी स्पर्धेचे वातावरण तयार होते.

४) अनेकदा एखाद्या देशात महत्त्वपूर्ण भौगोलिक स्थानामुळे विदेशी बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्या देशात प्रत्यक्ष गुंतवणूक करण्यास तयार होतात.

५) देशाला लागणाऱ्या दुर्मिळ वस्तूंच्या पुरवठ्यातील जोखीम कमी करण्यासाठी अशा वस्तू ज्या देशातून पुरविल्या जातात त्या देशात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक करून हानिभय कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो.

६) आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या गरीब देशात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणुकीची इतर देशांच्या तुलनेत जास्त गरज असते.

विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आणि बदलती अर्थव्यवस्था –

२४ जुलै १९९१ रोजी तत्कालीन प्रधानमंत्री पी.व्ही. नरसिंहराव, अर्थमंत्री डॉ. मनमोहनसिंग व वाणिज्य उद्योगमंत्री पी. के. कुरीयन यांनी खुली व उदार क्रांतीकारी औद्योगिक नीती घोषित केली. तेव्हा विदेशी उद्योगांना विशेषत: औद्योगिक हस्तांतरण, दुरसंचार उपकरणे, इलेक्ट्रानिक्स विमाक्षेत्र, स्वास्थ, पर्यटन, परिवहन इ. संबंधित क्षेत्रामध्ये देशांचा सामर्थ्य अनुरूप विकास झालेला नव्हता म्हणून विदेशी थेट गुंतवणुकीस ५१ प्रतिशत स्वीकृती देण्यात आली. परिणामी विदेशी गुंतवणूकदार मोठ्या प्रमाणात आकर्षित झाले. यासंबंधी आकडेवारी तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविली आहे.

भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक

(अमेरिकी डॉलर–करोडमध्ये)

वर्ष	प्रत्यक्ष गुंतवणूक	वर्ष	प्रत्यक्ष गुंतवणूक
१९९१–१९९२	१२.९	२०००–२००१	४०.९
१९९२–१९९३	३१.५	२००१–२००२	६१.३१
१९९३–१९९४	५८.६	२००२–२००३	५०.३५
१९९४–१९९५	१३१.४	२००३–२००४	४३.२२
१९९५–१९९६	२१४.४	२००४–२००५	६०.५१
१९९६–१९९७	२८२.१	२००५–२००६	८९.६१
१९९७–१९९८	३५५.१	२००६–२००७	२२०.७९
१९९८–१९९९	२४६.२	२००७–२००८	३२४.३५
१९९९–२०००	२१५.५	एकूण	१०४५२

(स्रोत: RBI रिपोर्ट २००७–०८)

अर्थव्यवस्थेतील विभिन्न क्षेत्रात एफ. डी. आय. ला दिलेली स्वीकृती व खुले धोरण आज अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा एक अविभाज्य घटक बनत आहे. प्रत्यक्ष परकीय गुंतवणुकीला आकर्षित करण्यासाठी विविध धोरणांचा अवलंब केला जात असून एफ. डी. आय. चे अलीकडील वास्तव स्वरूप जाणून घेण्यासाठी २०१०–२०११ मधील एफ. डी. आय. ची स्थिती पाहणे क्रमप्राप्त ठरते. एफ. डी. आय. चे २०१०–२०११ मधील प्रमाण लक्षात घेतल्यास विदेशी एकूण गुंतवणूक (६१.५८१) बिलियन डॉलर असून त्यापैकी विदेशी थेट गुंतवणूक (३०.३८०) तर प्रत्यक्ष गुंतवणूक (३१.४७१) बिलियन डॉलर आहे.

FDI गुंतवणूकीच्या अटी–

१) FDI मध्ये कमीत कमी १००० मिलियन डॉलरची गुंतवणूक करावी लागेल.
२) यातील अर्धी रक्कम (५०० मिलियन डॉलर) बॅक एंड इन्फ्रास्टक्चर मध्ये गुंतवावी लागेल.
३) रिटेल स्टोर मधील कमीत कमी ३० टक्के वस्तू देशी लघू व कुटीर उद्योगाकडून खरेदी कराव्या लागतील.
४) रिटेल स्टोर फक्त १०००० लोकसंख्या असलेल्या शहरातच उघडता येईल.
५) राज्य सरकारांना रिटेल स्टोर उघडू देण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असेल.

प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे FDI रिटेल चे फायदे –

१) शेतकऱ्यांना कृषीमाल प्रक्रिया वर्गिकरण मार्केटिंग यांच्या संधी उपलब्ध होऊन रिटेल मॅनेजमेंन्टमध्ये शेतकऱ्यांच्या मालाला चांगला भाव मिळेल आणि शेतकऱ्यापासून सामान्य ग्राहकादरम्यान गुंतवलेल्या दलालाची साखळी नष्ट होईल.
२) शेतकऱ्याचे शोषण कमी होऊन उपभोक्ता वर्गास माल स्वस्तात मिळेल.
३) आधुनिक तंत्रज्ञान सहज उपलब्ध होईल.
४) भांडवलाची कमतरता दूर होईल.
५) उद्योगाच्या व्यवस्थापनात सुधारणा होईल.
६) तज्ञ व्यवस्थापक सल्ला उपलब्ध होईल.

रिटेल FDI च्या समस्या :

१) किरकोळ व मध्यम व्यापारांना धोका निर्माण होण्याची शक्यता होईल.
२) मक्तेदारी निर्माण होण्याची संभाव्यता असेल.
३) शेती क्षेत्रावर अन्नधान्याची आयात वाढवून विपरित परिणाम होण्याची शक्यता अधिक आहे.
४) गळेकापू स्पर्धेचा उदय होण्याची शक्यता अधिक आहे.
५) उत्पादकीय वस्तूंऐवजी उपभोग्य वस्तूच्या उत्पादनात वाढ होण्याची शक्यता अधिक आहे.
६) बेरोजगारीत वाढीची शक्यता अधिक आहे.
७) गरीब–श्रीमंत भेद वाढण्याची शक्यता अधिक आहे.

उपाययोजना –

१) भारतीय शेतकरी विदेशी कृषीमाल किमतीत टिकविण्यासाठी भारतीय शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात सबसीडी देण्यात यावी. त्यामुळे कृषी अन्नधान्याची आयात रोखता येईल.
२) सरकारने किरकोळ व्यापारात विदेशी गुंतवणुकीला परवानगी केवळ १० लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरातच द्यावी त्यामुळे पारंपारिक किराणा दुकानदारांना धोका निर्माण होणार नाही.
३) बाजारपेठेत विदेशी किरकोळ विक्रेत्यांच्या कार्याचे नियमन करणारी प्रभावी यंत्रणा निर्माण करून ती कार्यक्षमपणे चालवावी.
४) मक्तेदारी आणि अनिष्ट निर्बधक व्यापार कायदा, कॉम्पीटेशन अॅक्ट, ग्राहक संरक्षक कायदयामधील अधिक प्रभावी यंत्रणा निर्माण करावी.

संदर्भ सूची –

१) किरकोळ विक्री व्यवस्थापन– डॉ. एस. पी. मिरासे
२) भारतीय अर्थव्यवस्था– डॉ. जी. एन. झामरे
३) वर्तमान पत्र लोकमत
४) RBI रिपोर्ट २००७–०८

❖❖❖

अन्न सुरक्षा विधेयक आणि त्याची अंमलबजावणी

प्रा. आर.एम. वाठ
वाणिज्य विभाग, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ
भ्रमणध्वनी ९४२२१५३३५३ E mail: rekhawath23@gmail.com

प्रस्तावना :–

अन्न सुरक्षा विधेयकाचा मुख्य उद्देश म्हणजे देशातील गरिबी दूर करणे, प्रत्येक व्यक्तीला पोटभर अन्न मिळणे, भारतातील कुपोषणाची समस्या दूर करणे, अभ्रकांना स्तनपान करणाऱ्या मातांना आपल्या मुलांचे योग्य संगोपन करणे आणि सहा वर्षाखालील मुलांना कुपोषणापासून दूर करणे तसेच शाळेत जाणाऱ्या सहा ते चौदा वयोगटातील प्रत्येक बालकांना शाळेत मधल्या सुटीत दररोज गरम गरम जेवण मिळावे हा या विधेयकाचा मुख्य उद्देश आहे.

उद्देश :–

भारतातील ४३ टक्के मुले कुपोषणाने आपले आयुष्य गमावतात, असे न्युयार्क टाईम्समध्ये एका लेखात म्हटले आहे. वर्ल्ड बॅकेच्या रिपोर्टनुसार ४९ टक्के मुले ही कमी वजनाची आहे आणि ४६ टक्के मुले ही आपले भविष्य अंधारात असलेली आहेत. *सरल प्रॉपर्टी इन इंडिया* या वेबसाईटनुसार ३० कोटी जनता आजही दारिद्ररेषेखाली आहे. यातील बहुतांश लोक हे ग्रामीण भागातील आहे. आदिवासी जमातीतील लोकांपेक्षा जास्त दारिद्ररेषेखाली आहे. याशिवाय मच्छिमार व्यवसायावर अवलंबून असलेले लोकही आता गरिबीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत.

गेल्या पाच वर्षात भारतातील अब्जाधीशांची संख्या दुपटीहून जास्त आहे. त्यांच्या हातात एकवटलेल्या संपत्तीचे प्रमाणही वेगाने वाढत आहे तर दुसरीकडे भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाणही कल्पनेपेक्षा जास्त वाढत आहे. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे २००९–१० मधील सर्व्हेक्षणानुसार देशातील ६४ टक्के ग्रामीण आणि ६७ टक्के शहरी लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगत आहे. एम.पी.आय.च्या आधारे जगातील सर्वाधिक दारिद्र्य दक्षिण आशियामध्ये आहे. भारतात बिहार, छत्तीसगढ, झारखंड, मध्यप्रदेश, ओरिसा, राजस्थान, उत्तरप्रदेश आणि पश्चिम बंगाल या आठ राज्यांमध्ये गरिबी जास्त आहे.

कॉंग्रेस अध्यक्षा सोनिया गांधी यांचे स्वप्न आहे की, देशातील एकही गरीब उपाशी राहू नये. प्रत्येकाला पोटभर अन्न मिळाले पाहिजे. त्यांनी मांडलेल्या प्रस्तावातून अन्न सुरक्षा विधेयक तयार झाले. हे विधेयक सरकारसाठीच नव्हे तर देशासाठी महत्त्वपूर्ण होते. या विधेयकावर लोकसभेत चर्चा सुरू झाली त्यावेळी संपूर्ण देशाचे लक्ष लागून होते. हे विधेयक १ फेब्रुवारी २०१४ रोजी मंजूर झाले.

योजनेचा जनतेला फायदा :–

१. भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७६ टक्के जनतेला याचा फायदा होणार आहे. ग्रामीण भागातील ७५ टक्के तर शहरी भागातल्या ५० टक्के जनतेला याचा फायदा होणार आहे.
२. गर्भवती स्त्रीला सहा हजार रूपये अतिरिक्त लाभ मिळणार आहे.
३. शाळेत जाणाऱ्या १४ वर्षा खालील प्रत्येक विद्यार्थ्याला गरमगरम मधल्या सुटीत जेवण मिळणार आहे.
४. योजनेअंतर्गत प्रत्येक व्यक्तीला ५ किलो गहू, तांदूळ, डाळ कमी दरात मिळणार आहे.

महाराष्ट्र राज्यात कायद्याची अंमलबजावणी :–

केंद्र शासनाने राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा संमत केला. दिल्ली, हरियाणा, राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, पंजाब, छत्तीसगड, कर्नाटक या राज्यांमध्ये या विधेयकाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. राज्यात ११.२३

कोटी जनतेपैकी सात कोटी जनतेला या योजनेअंतर्गत हक्काचे धान्य मिळणार आहे. राज्यात या योजनेचा शुभारंभ केंद्रीय कृषीमंत्री शरद पवार यांच्या हस्ते ३१ जानेवारी २०१४ रोजी करण्यात आले असून त्याची अंमलबजावणी १ फेब्रुवारी २०१४ पासून करण्यात येत आहे.

या योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी अन्न धान्याची साठवणूक करणे व त्यांचे विवरण करण्यासाठी राज्यात २००० कोटी रूपये खर्च करून १३.५ लाख मे. टन साठवणूक क्षमतेची ६११ नवीन गोदामे बांधण्याचा धडक कार्यक्रम हाती घेतला असून काही गोदामे पूर्ण झालीत तर काही गोदामांचे बांधकाम सुरू आहे. गोदामे पूर्ण झाल्यावर धान्य साठवणुकीची क्षमता १९ लाख मे. टन होणार आहे.

या कायद्याच्या अंमलबजावणीकरिता प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हाधिकारी यांना जिल्हा तक्रार निवारण अधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आले. तसेच राज्य स्तरावर पाच सदस्यीय राज्य अन्न आयोगाची स्थापना करण्यात येणार आहे. लाभार्थींना धान्य मिळाले नसल्यास तक्रार जिल्हाधिकारी यांच्याकडे करावी लागेल आणि जिल्हा तक्रार निवारण अधिकाऱ्याच्या विरुद्ध अपिलाची सुनावणी आयोगाकडे करता येईल.

या योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सर्व विभागीय आयुक्त, सर्व जिल्हा अधिकारी, सर्व जिल्हा पुरवठा अधिकारी यांची एकदिवसीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली. या कायद्याची अंमलबजावणी करण्यास कोणी अधिकारी दोषी आढळल्यास त्या अधिकाऱ्याला रुपये ५००० पर्यंत दंड आकारला जाण्याची तरतूद या अंतर्गत करण्यात आली आहे. राज्या केंद्राकडून धान्य मिळाल्यापासून विविध घटकातील लाभार्थ्यास त्याचा लाभ होईपर्यंत सर्व नोंदी संगणकीकृत राहणार आहेत. अन्न धान्य पूर्णतः केंद्र, शासन देणार असून त्याचे वितरण व इतर अनुषंगिक खर्च फक्त राज्य शासनामार्फत करण्यात येणार आहे. केंद्र सरकारने ऑक्टोबर २०१३ मध्ये राज्याच्या अन्न मंत्र्याची बैठक बोलावली होती. या बैठकीमध्ये योजनेच्या लाभार्थींची पात्रता, त्यांची अचूक निवड, नव्याने रेशनकार्ड जारी करणे, कायद्यांतर्गत महिला सबलीकरण, अन्नधान्याचे घरोघरी वितरण, जिल्हा व राज्य स्तरावर तक्रार निवारण यंत्रणा उभारणे, वितरण यंत्रणेचे संगणकीकरण, शास्त्रशुद्ध पद्धतीने धान्याची साठवण अशा विविध मुद्यांवर चर्चा करण्यात आली.

लाभार्थीची पात्रता :—

सध्या नागरिकांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अंत्योदय/बी.पी.एल./केशरी/अन्नपूर्णा/शुभ्र अशा वेगवेगळ्या शिधापत्रिका अस्तित्वात आहेत. अन्न सुरक्षा कायद्याची अंमलबजावणी करताना विविध प्रकारच्या शिधापत्रिका रद्द करून प्राधान्य (अंत्योदय) आणि प्राधान्य (इतर) अशा दोनच शिधापत्रिका राहणार आहे. या शिधापत्रिकेनुसानर धान्याचे वितरण करण्यात येणार आहे. नवीन शिधापत्रिकेत कुटुंब प्रमुख म्हणून महिलेचे नाव व महिलेचे छायाचित्र, बारकोड असलेली शिधापत्रिका वितरित करण्यात येणार आहे. पात्र लाभार्थ्यांमध्ये सध्याच्या अंत्योदय अन्न योजनेच्या व बीपीएल च्या सर्व लाभर्थ्यांचा समावेश आहे. या व्यतिरिक्त एपीएल लाभार्थ्यांपैकी शहरी भागातील लाभार्थ्यांचे उत्पन्न रुपये १५००१ ते ५९००० इतके वार्षिक उत्पन्न तर ग्रामीण लाभार्थ्यांचे उत्पन्न १५००१ ते ४४००० पर्यंत असणे आवश्यक आहे. एपीएल चे जे लाभार्थी या योजनेत येत नाही अशा १ कोटी ७७ लाख लाभार्थ्यांना सध्याच्या प्रचलित दराने धान्य मिळणार आहे. या कायद्यामुळे अंत्योदय (प्राधान्य) शिधापत्रिकाधारकांना प्रती कुटुंब प्रती महिना ३५ किलो धान्य वितरित करण्यात येणार आहे. तर इतर (प्राधान्य) शिधापत्रिका धारकाना प्रतिमाह प्रती व्यक्ती ५ किलो धान्य वितरित करण्यात येणार आहे. यात गहू २ रुपये प्रती किलो तांदूळ ३ रुपये प्रती किलो तर भरड १ रुपये प्रती किलो या दराने वितरित करण्यात येणार आहे. काही अपिराहार्य कारणाने लाभार्थ्यांना या योजनेचा लाभ देण्यात आला नसेल तर अन्नसुरक्षा भत्ता मिळणार आहे. कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी धान्याच्या खरेदीत वाढ होणार असल्याचा फायदा शेतकऱ्यांना गव्हासाठी प्रती किलो २ रुपये ८५ पैसे तर इतर धान्यासाठी १२ रूपये ५० पैसे प्रति किलो अशी आधारभूत किंमत दिली जाणार आहे.

अंत्योदय योजनेत अन्नधान्याचे वाटप :—

वर्ष २०१३—१४ मध्ये काही प्रमुख राज्यांना करण्यात आलेले अन्नधान्याचे (गहू व तांदूळ) वाटप (हजार टनामध्ये)

राज्य	अंत्योदय	दारिद्र्य रेषेखालील	दारिद्र्य रेषेवरील	एकूण
पश्चिम बंगाल	६२१.६	१५५३.५	१६८१.९	३८५७.०
आंध्र प्रदेश	६५४.२	१०५२.०	२११६.४	३८२२.६
बिहार	१०५०.४	१६८९.३	९६४.६	३७०३.७
गुजरात	३४०.०	५५०.३	११९४.६	२०८४.९
कर्नाटक	४७७.८	८३६.४	११३५.४	२४४९.६
मध्यप्रदेश	६६४.२	१०६८.२	१००४.०	२७३६.४
महाराष्ट्र	१०३४.८	१७०९.४	२०१४.७	४७५८.९
राजस्थान	३९१.४	६२९.५	११५८.४	२१७९.३
तामिळनाडू	७८३.४	१२५९.२	१६८०.४	३७२२.७
उत्तरप्रदेश	१७१९.६	२७६५.४	२७८३.३	७२६८.३

वरील सारणीवरून महाराष्ट्रात अंत्योदय योजनेअंतर्गत १०३४.८ हजार टन गहू—तांदळाचे वाटप झाले. तसेच दारिद्र्यरेषेवरील घटकांसाठी १७०९.४ हजार टन असे एकूण ४७५८.९ हजार टन गहूतांदुळाचे वाटप झाले.

सारांश :—

गरीब व गरजू लोकांना त्यांची भूक भागविता यावी, त्यांना प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्यासाठी सवलतीच्या दराने हक्काचे धान्य मिळावे यासाठी राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा केंद्र शासनाने संमत केला आहे. या कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये अन्न व नागरी पुरवठा या खात्याबरोबरीने महिला व बाल विकास व शालेय शिक्षण विभाग यांचा समावेश केला आहे. अंगणवाडी केंद्रामार्फत योजनेत गरोदर महिला असल्यापासून तर मूल ६ महिन्याचे होईपर्यंत तसेच ते मूल ६ महिने ते ६ वर्षे पर्यंतच्या बालकांना मोफत आहार देण्यात येणार आहे. म्हणजेच या योजनेला सर्व वयोगटाचा विचार करण्यात आला आहे.

सध्या केंद्र सरकारकडून बी.पी.एल. नागरिकांसाठी योजना अंमलात आहे. अत्यंत गरीब कुटुंबासाठी सरकारची अंत्योदय अन्न योजना आहे. नागरिकांना याचा फायदा मिळेल व त्यामुळे देशातील भूकबळी नष्ट होईल, अशी सरकारची अपेक्षा आहे. योजनेच्या प्रत्येक स्तरावर प्रत्येकांनी प्रामाणिकपणे कार्य केले पाहिजे. ही याजना आपली आहे या भावनेतून सर्वांनी कार्य केले आणि भ्रष्टाचारास कुठेही वाव दिला नाही तर ही योजना चांगल्या प्रकारे यशस्वी होऊ शकेल.

संदर्भ :—

1. www.mahanews.gov.in
2. pibmumbai.gov.in/scripts/detai

❖❖❖

Form IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particular about the Journal

Research Journal of India

1. Place of Publication	-	**Dr. Bhau Mandavkar Research Centre**, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
2. Periodicity	-	**Annual**
3. Printer's Name	-	**Seva Prakashan**, Vijay Colony, Amravati 444606 (M.S.)
4. Publisher's Name	-	**Dr. Mrs. Veera Mandavkar**
Nationality	-	**Indian**
Address	-	Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401 (M.S.)
5. Editor's Name	-	**Dr. Pavan Mandavkar**
Nationality	-	**Indian**
Address	-	Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal

We, Dr. Pavan Mandavkar & Dr. Mrs. Veera Mandavkar hereby declare that the particulars given above are true to the best of our knowledge and belief.

Dr. Y.M. Donde Sarwajanik Shaikshanik Trust's (1974)

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445401

☎ 07201-226170, 226147, 226129 (Fax)

Web.: www.indiramahavidylaya.com

e mail for Govt. & General : imvkalamb@yahoo.co.in

For University : indiram414@sgbau.ac.in

For Research centre : marathipradhyapak@gmail.com

Permanently Affiliated to

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

RECOGNIZED BY UGC UNDER 2 F & 12 B

NAAC ACCREDITED WITH 'B' GRADE

Multi-Faculty College Estd. in 1983

Annual Subscription		-	Individual / Institutional / Single Issure ₹ 500/-
Account Details : Bank		-	Bank Of Maharashtra
	Branch	-	Azad Maidan Road, Yavatmal
	IFSC code	-	MAHB0000047
	MICR coe	-	445014001
	A/c No.	-	60175373000
Mode of Payment		-	By NEFT transfer or crossed Multy city cash at par Cheque or by Demand Draft of Nationalised Bank favourablyBankOf Maharashtra payable at Yavatmal or by cash deposite in A/c in favour of **Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre**

(All rights are reserved with the Publisher & Editorial Board. The opinion expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary matter in Kalamb Court only.)

ISSN 2349-9370

9 772349 937002